

МАУ ДУГ

МАУ ДУГ

5
2025

СТЫР УДЕЛАХИЗ!

5
2025

80

УДЕЛАХИЗ!

*Салдат хуындис йæ ном æмæ йæ мыггаг
Нанайы хурæн, адæмы фыртæн.
Цæрдзæн, нæрдзæн сæдæ азты йæ хъуыддаг
Æмæ бæздзæн хъæбатырæн цыртæн!*

ХЪАЙТЫХЪТЫ Георг

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Шеф-редактор – Диана АЛБОРОВА
Редактор отдела прозы – Юрий ГАБАРАЕВ
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет
Борис ХОЗИЕВ, Станислав КАДЗАЕВ,
Клавдия ДЖУСОЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА,
Руслан БЗАРОВ, Зелим БАТАЕВ

Владикавказ,
2025

MAX

5
2025

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТÆГКАТЫ Оксанæ

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ

Шеф-редактор – АЕЛБОРТЫ Дианæ

Прозæйы хайады редактор – ГÆБÆРАТЫ Юрий

Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз

Критика æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет

ХОЗИТЫ Барис, КЪАДЗАТЫ Станислав,

ДЖУСОЙТЫ Клавæ,

КЪУСРАТЫ Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ,

БЗАРТЫ Руслан, УАТАТЫ Зелим

Дæуджыхъæу,
2025

НОМЫРЫ ИС:

Хъæбатыры цин æмæ рис	6
КАСАТЫ Батрадз. Знаджы ныфс йæ зынгцæхæрæй сыгъд. <i>Æмдзæвгæ</i>	8
ÆМБАЛ И. СТАЛИНЫ НЫХАС АДÆММÆ	10
ДЗАТТИАТЫ Тотырбег. Фарæстæм Май	12
МАМСЫРАТЫ Дæбе. Хæст фæцис	15
ÆГЪУЫЗАРТЫ Геор. Уæлахизы бæрæгбон Дзæуджыхъæуы	18
УÆЛАХИЗЫ УАЛДЗÆГ. <i>Æмдзæвгæтæ</i>	23
ТОКАТЫ АШÆХ: 115 АЗЫ	
ТОКАТЫ Ашæх. Сырх стæлы. <i>Радзырд</i>	28
КОЧЫСАТЫ МУХАРБЕГ: 105 АЗЫ	
КОЧЫСАТЫ Мухарбег. Фыдыбæсты сæраппонд тохы. <i>Æмдзæвгæтæ</i> ...	46
ХÆМЫЦАТЫ АЛБЕГ: 85 АЗЫ.	
ХÆМЫЦАТЫ Албег. Æрцыди та нæ гыццыл хъæумæ уалдзæг! <i>Æмдзæвгæтæ</i>	54
КАСАТЫ БАТРАДЗ: 75 АЗЫ	
КАСАТЫ Батрадз. Уæлахизæй та райхъуысдзæн нæ зард. <i>Æмдзæвгæтæ</i>	60
ГИБИЗТЫ ОСКАР: 65 АЗЫ	
ГИБИЗТЫ Оскар. Думгæ мегъти къохмæрзæнтæй хори цæстисуг сæрфуй. <i>Æмдзæвгæтæ</i>	72
«МАХ ДУГ»-Ы ПРЕМИЙЫ ЛАУРЕАТТЫ СФÆЛДЫСТАД	
Чингиз АЙТМАТОВ. Мады быдыр. <i>Уацау (тæлмац)</i>	76
«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ	
ÆНÆСТЪАЛЫ ХЪÆБАТЫРТÆ	
ХЪАРДАНТЫ Тимур. Сгуыхтытæй бæркаджын цард. <i>Уац</i>	113
РОХУАТÆН ÆВГЪАУ	
БЕСАТЫ Тазрет. Ирон фысджытæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты. <i>Уац</i> ...	121
КРИТКÆ ÆМÆ ПУБЛИЦИСТИКÆ	
ПЛИТЫ Гацыр. Зæххыл рæстагон хæст куы цыд, уæд дзы ирон фыссæг хæцыд... <i>Уац</i>	128
БАКÆСÆМ НÆ ХУРТЫ ХУРТÆН	
ХЪАЗИТЫ Эдуарды тæлмацтæ. <i>Радзырдтæ</i>	135
ИРЫСТОНЫ ХÆСТОН ФÆНДÆГТЫ ЦАУТÆ	143

*Фыдызнагимæ карз тохы
Нæ басасти нæ тых...*

КАЛОТЫ Хазби

ХЪАБАТЫРЫ ЦИН АЕМÆ РИС

23 февралы Мæскуыйы Кремлы цы кадджын æмбырд уыд, уым Уæрæсейы Президент Владимир Путин Национ гвардийы æфсæдты федералон службæйы майор Тыбылаты Мараты схорзæхджын кодта паддзахады сæйраг хæрзиуæгæй. Йæ риуыл ын бакодта «Сыгъæрин Стъалы». Ирыстоны иузæрдион хъæбул, йе ‘мбæлтты ‘хсæн æхсар æмæ лæгдзинадæй бæрæг чи дардта, йæ райгуырдæн бæстæ йæ удæй зынаргъдæр кæмæн уыд, уый ссис Уæрæсейы Хъæбатыр!

Марат Национ гвардийы æфсæдты службæ кæнгæйæ («Талиб» – афтæ йæ хуыдтой сæрмагонд æфсæддон операцийы) сæрмагонд нысаниуæджы æфсæддон къорды иннæ уæнгтимæ январы райдайæны æрвыст æрцыд Курскы облæсты Суджæйы районмæ. Уым гвардионтæ иннæ æфсæддон дæлхайæдты минавæрттимæ аккаг ныхкъуырд радтой украинаг гæрзифтонг къордтæн. 5 – 8 январы не ‘фсæддонтæ цы æнтыстджын хæстон операци сарæзтой, уый фæрцы æрурæдтой ныхмæлæууæджы æрбабырст. Басастой фыдгæнæджы æмæ сын ныддæрæн кодтой сæ хæстон техника дæр.

Уыцы хæстон операцийы архайгæйæ Тыбылы-фырт цы бæрзонд цæттæдзинад æмæ æхсар равдыста, уый тыххæй хорзæхджынгонд æрцыд ацы кадджын номæй.

Мартыйы райдайæны Марат цыбыр отпусчы уыд Ирыстоны, йæ фæлладуадзæн рæстæг бинонтимæ арвыста, бацин кодта йæ хиуæттæ æмæ хæлæрттыл. Уый фæстæ та ногæй аздæхт Курскы облæстмæ ахæм ныхæстимæ: «Мæ хæстон æмбæлттæ тохы быдыры сты: æртæ азы иумæ службæ кæнæм – сæ фарсмæ хъуамæ уон! Нæ фæллад та Уæлахизы фæстæ суадздзыстæм». Æмæ дарддæр фæстаг сулæфты онг удуæлдайæ æххæст кодта йе ‘фсæддон хæс.

Фæлæ йын Хуыцау æндæрхуызон сныв кодта йæ хъысмæт. 30 мартыйы, йе ‘фсæддон хæс æххæст кæнгæйæ, знаджы нæмыгæй аскъуыд Мараты цард... Цыдис ыл æрмæст 34 азы. 1 апрелы йын Иры дзыллæ загътой фæстаг фæндараст. Æвæрд æрцыд Намысы Аллейы.

Цæгат Ирыстоны Сæргълæууæг Сергей Меняйлойы уынаффæмæ гæсгæ Тыбылаты Мараты ном лæвæрд æрцыд Дæллаг Санибайы, æфсæддоны бинонтæ кæм цæрынц, уыцы уынгæн.

Рухсаг у, Хъæбатыр...

КАСАТЫ Батрадз

ЗНАДЖЫ НЫФС ЙÆ ЗЫНГЦÆХÆРÆЙ СЫГЪД...

Уарæсейы Хъайтар

Тыбылаты Мараты рухс ном мысгæйæ

Бæстæйы уæззау æмæ фыдбонты
Равдыстай дæ рагфыдæлты фарн.
Хохаг цæргæс! Хъахъхъæдтай хæстонты,
Иу дæр дзы нæ ныууагътай зын ран...

Абырстай-иу де ‘фсæдтæн сæ разæй,
Де ‘хсар сын фæзминагæн уыди.
Знаджы цæфтæн дзуапп лæвæрдтай карзæй,
Хорзæх нæ, Уæлахиз дæ хъуыди!

Бахъахъхъæдтай Иры кад, нæ Бæстæ,
Иуæрдион ардхæрдыл уыдтæ,
Знаг лыгъди дæ иу фендæй æмбæхсгæ,
Размæ йæ дæрæнгæнгæ цыдтæ.

О, фæлæ цы загъдæуа хъысмæтæн?
Нал бахызтай адзалай дæхи...
Уыцы знаджы хинайдзаг фыдцæфæн
Дæу йæ фыддæр сау нæмыг фæци...

Фестадыстæм марой æмæ сагъæс,
Мастæфхæрдæй зæрдæ дæр ныддур,
Бæстæйыл дæр аххæссыд дæ намыс,
Хи удыл та нал батыхстæ мур...

Ир, нæ Бæстæ цингæнгæ куы зарыд,
О нæ Хъайтар, де сгуыхтæй, ныфсæй,
Афтæ тагъд æвиппайды куыд аскъуыд
Уæд нæ хъæлæс сау тыхты цæфæй?!.

Де Стъалы зæххонтæн уыд цæй æвгъау,
Уд уæлæрвты ноджы тынгдæр хъуыд...
Ферттыфта хæстоны бæрзонд æгъдау,
Знаджы ныфс йæ зынгцæхæрæй сыгъд...

ÆХСАР, ХÆСТ ÆМÆ ФИДЫД

* * *

Хъæбæр цæвæг æфсæддон лæг раст хъуамæ тæрхон кæна,
æнагъдауæй лæджы туг хъæстæл акалæгау нæу.

* * *

Кавказы хохы зæнæг хъæбатыр сты: æхсары бын нæ тасынц,
топпы цæфæй нæ хъæрзынц.

* * *

Барæй мæ туг, ме стæг нæ ратдзынæн, æхсарæй уæ цы фæнды,
уый кæнут.

ГÆДИАТЫ Секъа

* * *

Иры барджытæ – цæхæр.

* * *

Рæстад æмæ уарзондзинад фæуæнт нæ царды махæн дæр фæтæг!

КЪУБАЛТЫ Алыксандр

* * *

Барвæндонæй йæ зæхх ничи ратдзæн.

КОЦОЙТЫ Арсен

* * *

Хæстон лæгæн фæстæмæ йæ зæрдæ куы ‘хсайа, уæд йе ‘хсар
сæтгæ кæны.

* * *

Иу тых – тыхджын, дыууæ – тыхджындæр.

БРЫТЪИАТЫ Елбыздыхъо

* * *

Мæнæн мæ фыдæлтæ дæр не ‘мбæхстысты тохæй.

ГÆДИАТЫ Цомахъ

* * *

...тохы чи ифтонгдæр уа, чи уа цæттæдæр, уый у адзалы хицау.

БЕДЖЫЗАТЫ Чермен

ÆМБАЛ И. СТАЛИНЫ НЫХАС АДÆММÆ

Æмбæлттæ! Ме ‘мбæстон нæлгоймæгтæ æмæ сылгоймæгтæ!

Æрцыди Германыл фæуæлахизы стыр бон. Сырх Æфсад æмæ не ‘мцæдисонты æфсæдтæ фашистон Германы йæ зонгуытыл æрлæууын кодтой, æмæ Герман басасты, саст кæй у, ууыл æмæ йæ гæрзтæ æнæ уæлдай ныхасæй æрæвæрдта.

7 майы горæт Реймсы арæст æрцыдис капитуляцийы тыххæй рагагъоммæйы протокол. 8 майы немыцаг сæйраг командыгæнæджы æрвыст лæгтæ цæдисон æфсæдты Сæйраг Командыгæнæджы æмæ Советон æфсæдты Сæйраг Хистæр Командыгæнæджы номæй æрвыст лæгты раз Берлины сæ къухтæ æрæвæрдтой капитуляцийы бындурон акты, æмæ уый æххæстгонд цæуы 8 майы 24 сахатæй фæстæмæ.

Мах хорз зонæм немыцаг хицауиуæггæнджыты бирæгъы кæнонтæ – бадзырд æмæ истæуыл бафидыд уыдонмæ у ницæйаг гæххæтты гæбазыл нымад, æмæ сыл мах айдагъ ныхæстæй хъуамæ ма баууæндæм. Фæлæ абон райсомæй, капитуляцийы акт æххæст кæнгæйæ, немыцаг æфсæдтæ бирæгæйттæй райдыдтой сæ гæрзтæ авæрын æмæ не ‘фсæдты къухмæ сæхи уацары дæттын. Æмæ уымæн ницæйаг гæххæтты гæбаз схонæн нал ис. Уый у Германы хæстифтонг тыхты капитуляци. Раст зæгъын хъæуы, немыцаг æфсæдты иу къорд ма Чехословакийы районы уæддæр нæ хъавы капитуляци кæнынмæ. Фæлæ æз афтæ æнхъæл дæн, æмæ Сырх Æфсадæн йæ къухы бафтдзæнис уыдоны æрчыцын кæнын.

Ныр махæн бæлвырдæй нæ бон у афтæ зæгъын: æрцыди Германы бынтон ныддæрæны историон бон, нæ адæмæн стыр уæлахиз куы бантыстис æмæ гермайнаг империализм пырхгонд куы ‘рцыд, уыцы бон.

Мах нæ Райгуыраен бæстæйы сæрибар æмæ хæдбардзинады номыл стыр нывондтæ кæй æрхастам, нæ адæм хæсты рæстæг æнæнымæц бирæ хъуагдзинадтæ æмæ рыстытæ кæй баййæфтой, Фыдыбæстæйы сæрвæлтау фæсчылдымы æмæ фронты æнæрæнцойæ кæй фæллой кодтой, уыдæттæ дзæгъæлы нæ фесты; махæн бантыстис знагыл бынтон фæуæлахиз уæвын. Славяйнаг адæмтæ сæ цард æмæ сæ хæдбардзинады сæраппонд æнусты дæргъы цы тох фæкодтой, уый ахицæн ис, славяйнаг адæмтæ фæуæлахиз сты немыцаг тыхгæнджытыл æмæ немыцаг тиранийыл.

Нырай фæстæмæ Европæйы сæрмæ фæйлаудзæнис адæмты сæрибардзинады æмæ адæмты сабыр царды цытджын тырыса.

ФАРÆСТÆМ МАЙ

Фарæстæм май!..

Уæлахизы бон – Фарæстæм май. 1945 азы Фарæстæм Май!.. Цæй рæсугъд фидауыс адæймаджы дзыхы, Фарæстæм Май!.. Куыд диссаджы Бæрæгбон дæ, цæй рагæй дæм æнхæлмæ кастыстæм, Фарæстæм Май! Цы диссаджы циндзинад нæм æрхастай ды мигъджын раграйсом!.. Цæй бирæ æвгъау æрыгон туджы зæйтæ фæуагътам мах, советон хъæбатыр æмæ æнæбасæтгæ адæм, дæу тыххæй, уæлахизы бон – Фарæстæм Май! Ныр нæм ныххудтæ дæ хъæлæсыдзаг, Фарæстæм Май, æмæ мах æгасæй дæр – хохæй, быдырæй сæрибар æмæ хъæздэг, хъæлдзæг цардмæ бæлджытæ – ногæй федтам дуне, сæрибар дуне, æнæ Гитлер – Геббельс – Геринг – Гиммлер дуне, хурау худгæ дуне, царды дуне!.. Ракаст ныл нæ хур йæ цалхыдзаг, ракалдысты дзыллæтæ уынгтæм, бæстыл ранхæвзта цины фурд. Уым, уыцы цины фурды, фыццаг æмæ бæрзонддæр уылæны сæр бады, адæммæ худы, адæмы хъæбыс кæны нæ царды Стъалы, нæ хуры хай, нæ адæмы сæрымагъз, Уæлахизы Маршал, нæ буц Сталин æмæ зæгъы:

– Ме ‘мбæстæгтæ, мæ хотæ æмæ ме ‘фсымæртæ, нæ сæрыстыр фыдæлтæ, нæ мадæлтæ! Историон стыр тохы, бæстысæфты уылæнты сымах агуырдат уæлахиз. Уæ хъуыддаг рæстдзинад уыд, уæ тых æнæкæрон уыд, уæ фидардзинад дунейæн диссаг уыд, æмæ уын мæнæ уæлахиз, – удагасæй, цæстæй кæй уынам, къухтæй кæуыл хæцæм, адджын хъæбыс кæмæн кæнæм æмæ зæрдæбынæй кæмæн ба кæнæм, уыцы уæлахиз!..

О, æцæгдæр афтæ, мæнæ æнусмæ кæмæн кувдзыстæм, нæ нывондæгтæ кæмæн æргæвдзыстæм, нæ хоры сæрæй чъиритæ кæмæн кæндзыстæм, сау бæгæны æмæ бур физонæгæй кæмæн кувдзыстæм, уыцы уæлахизы бон – Фарæстæм Май! Нæ бæстæ худы, кафы, зары, симы. Нал ис ахæм змæлæг, æмæ зæрдæйы фаг чи нæ цин кæны, чи нæу буц æмæ хъал.

Абон æрбайрох сты цытджын мадæй дæр, хæсты рæстæг немцы къухтæй цы фыдазтæ æмæ фыдбонтæ баййæфта, уыдон. Æрбайрох æй сты уыцы хъызт зымæгон бонтæ, адæймаджы фыдхор немæцæгтæ йын йæ райдзаст хæдзар куы байстой æмæ йæ къæдзæхты лæгæттæм куы фæсырдтой æд дзидзидай сывæллæттæ. Æрбайрох дзы сты, уым уазал æмæ стонгæй чи фæцагъды, хъæды астау цы хъæбулты баныгæдта,

уыдон дэр. Зэронд мад, йе ‘ртæ хъæбулы немыцаг тыхгæнджыты ныхмæ сæрибарыл, уæлахизыл тохы геройтау кæмæн фæмард сты, æмæ уæд ивгъуыд сау бонты йæ рæхыс адæмы астæумæ йе ‘фцæджы ауыгъдæй чи рахаста, уый дэр абон – Фарæстæм Майы – Уæлахизы Бон ставд цæссыгæй нал кæуы, фæлæ зæгъы:

– Мæ фырттæ, рухсаг ут, уæ туг ныккалдтат адæмы сæраппонд, æмæ дзæгъæлы нæ фæцис. Скодтат уæ дзыллæтæн æмæ мæнæн, уæ ныййарæг мадæн дэр кад, басастат адæмы знаджы, æмæ уын адæм сæвæрдзысты намысы цырт бæрзонддæр обауыл, уæ кады тырыса дарддæр куыд æрттива, зæрдыл куыд лæууын кæна адæймагæн суанг æнусы бонтæм: уыдис гермайнаг фашизм бæстыл, уыдис немыцаг цардхор-лæгмар, æмæ йæ сымах, мæ хъæбултæ, амардтат. Уæ туг уын райстой уе ‘мбæлттæ, уæ марæг ныр æмбийы сау мæры æнæ ныгæдæй – агадæй, састæй, къабазгай пырхæй! Æз нал кæуын, кæуæд æмæ дзыназæд адæмыл марг æмæ рын тауæг фашисты мад... Кæуæнт æмæ дзыназæнт абон нæ къæхты бын, хæстæй ныл цы немыцагтæ рацыдысты, уыдоны маргзæрдæ мадæлтæ. Кæсæнт уыдон, сæ цæстæй уынаент, кæй фæхъомыл кодтой, уыцы удхорты мæрдтæ æмæ тайæнт уæлхъæдæй, хус кæнæнт, афтæмæй сын се ‘ртхутджытæ дымгæ фæхæссæд! Мах абон, Уæлахизы Бон – Фарæстæм Майы – цин кæнæм, адæм кæй фервæзтысты се стыр зындзинадæй, кæй фæцис хæст, æмæ рæстдзинад кæй фæуæлахиз. Фæлæ мæнæй нæу рох, лæгхор цæммар немыцагтæ куыд басыгътой Толстойы æмæ Къостайы чингуытæ, куыд басыгътой Толстой æмæ Къостайы сыгъзæрин къухтæй конд нывтæ, куыд фехæлдтой Толстой æмæ Къостайы музейтæ.

Нæу нæ рох, уыдон, немыц, куыд хъавыдысты Ирыстоны фæллойгæнджыты зæрдæтæй Къостайы ном, нæ царды бындурон закъон – Сталинон Конституци – стонын æмæ басудзын... Нæу нæ рох, куыд æрцауыгътой бирæ ирон хъæбатыр сылгоймæгты – Чабæханы хуызæтты. Нæу нæ рох, немыцаг дурзæрдæ салдæттæ фынджы уæлхъус, сихор хæргæйæ, куыд амардтой цæф ирон лæджы; арынджы уæлхъус кæрдзынгæнгæйæ, куыд амардтой сæрибарыл тохгæнæг хæстоны къай – Елхотаг сылгоймаджы, стæй йын йæ арынгæй куыд фæхынджылæг кодтой, уый фæстæ йын йæ чысыл дзидзидай сывæллоны стъолыл минæтæм куыд ныббастой. Рох нæ не сты, нæ рæзгæ сывæллæттæ куыд сæфтысты немыцаг минæтыл, æмæ уæд гитлеронтæ куыд цин кодтой: «Уадз æмæ

цагъды кәной, сә марынаән кәаддәр гилдзытә хардзгонд цаудзәән». Махәй нукуы фerox уыздәән, немыцаг бомбә комкоммә цы блиндажыл әрәппәрстой, уым джызәйлаг бинонтә быныскъуыд куыд фесты, уый. Нә уыздәән рох Алагыры цъай, әстдәс сывәллоны әмә мады немыц кәм ныппәрстой әнә исты аххосәй әмә уым чи фәцагъды ис. Уыцы мәрдтә мәнә нә разы сты әмә зәрдәйә нә хицән кәнынц. Ахәм фыдмитә немыц чысыл нә фәкодтой әгас Европәйы дәр.

Цәстытыл уайы, немыц адәмы марәән әмә удәгас адәмы судзәән лагерьтәй цы Европә байдзаг кодтой, уый. Майданек, Бабий Яр, Освенцим әмә бирә әндәр ахәмты скойә дәр кәй зәрдә нә нырризы, кәй тугдадзинтә нә фәкъурма вәййынц?! Немыц, Гитлеры байзәддаг, әрымысыдысты лагмарәән фабрикатә, уыдон әрымысыдысты әмә скодтой адәймаг судзәән комбинаттә, уыдон әрхъуыды кодтой адәй-маджы стәгдары фәныкәй сә баронты зәххытә хъәздыг кәнын – сә хуымтыл тыдтой, немыцагтә цы адәм фәсыгътой, уыдон стәгдарәй арәзт фосфор фаджысы бәсты. Рәстәг әрцыд, әмә бәстон нымад әр-цаудзысты немыцы әппәт фыдмитә дәр адәймаджы фесафынаән, цард фесафынаән, дунә цагъайраджы ахәстон скәнынаән. Нымад әрцаудзысты, цал милуан адәймаджы зынг ахуыссын кодтой немыц, уыдон. Фәлә ныр дәр бәрәг у, немыцы къухтәй сә лагмарәән фабрикты, комбинатты әмә пецты мард әмә сыгъд адәм дәсгай милуантәй нымад кәй цаудзысты. Нә уыздысты уыдон рох уәлахиз байсәг адәмәй, әмә немыц дзуапп ратдысты сә фыдмитәән сә цъаммар тугәй...

Мах фәуәлахиз стәм! Не знаг нә кәхты бын фәцис! Мах сәрыстыр стәм нә уәлахиз адәмәй! Мах сәрыстыр әмә буц стәм намыс-джын хъәбатыр Сырх Әфсад әмә Флотәй, дунейы рынәй фәрвәзынгәнджытәй!.. Мах сәрыстыр әмә бузныг стәм нә буц фәтәг, Уәлахизы Маршал Сталинәй – нә адәмы әмә әгас Европәйы адәмы дәр уәлахизмә әркәнәг хурәй!..

Стыр кад әмә намыс, табу нә тыхджын әмә хъәбатыр хәстон-тән!

Әнусмә кад әмә намыс, табу нә уәлахиз номдзыд адәмәән!

Әнусмә кад әмә намыс нә Фәрвәзынгәнәг, нә уәлахизы магъз әмә тырыса, Уәлахизы Маршал Сталинәән!

9 май, 1945 аз

Ист у журнал «Мах дуг»-ы 1945 азы 3 номырәй

ХÆСТ ФÆЦИС

Фæсæмбисæхсæв. Адæм сæ тæккæ тарф фынаёйы куы вæййынц, уыцы афон. Æмæ уыцы афон радио радзырдта, советон адæм цыппар азы дæргъы, сæ цæссыгæй сæхи æхсгæйæ, æнтъыснагæй ныфсвидарæй кæмæ æнхæлмæ кастысты, уыцы стыр цины хабар:

– Хæст фæцис, саст æрцыдис, æппæт адæмты хæсты артмæ чи батардта, дунейы туджы зæйты чи аленк кæнын кодта, уыцы фашистон Герман!

Герман æнæ уæлдай ныхасæй капитуляци кæй кæны, уый тыххæй акт кæронмæ дзырд нæма фæцис радио, афтæ æппæт хæдзæртты дæр рухс фæзынд, алкæцæй дæр райхъуыст хъæлдзæг уынæр. Сыхæгтæ сыхæгтæн сæ дуæрттæ хостой тымбыл къухтæй æмæ сæ хъæлæсты дзаг хъæр кодтой:

– Сыстут! Уæ радио бакæнут! Хæст фæцис!

Кæмæ дзырдтой, уыдон-иу дуар бакодтой æмæ уыдысты æд дарæс, цыма æхсæв æппындæр не схуыссыдысты, уыйау. Сыхæгтæ кодтой кæрæдзийæн хъæбыстæ. Бирæтæн ныхас кæнын сæ бон нæ уыдис фыр цинай, æрмæст хъæлдзæгæй худтысты.

Горæты телефонтæй зонгæмæ адзурын тынг зын уыдис уыцы сахат. Телеграфы кусджытæ сæхæдæг дзырдтой зонгæтæм, хæлæрттæм, хæстæджытæм стыр цины хабар. Смæсты-иу сты телеграфы хицæуттæ, станцæ сын æрæгмæ дзуапп кæй лæвæрдта, уый тыххæй. Хинымæр-иу бахъуыр-хъуыр кодтой, фæлæ-иу маст уайтагъд атад, сæ зæрдыл-иу æрбалæууыд, ахæм амондджын сахат мæстыгæнæн кæй нæй, уый.

Адæм рацыдысты æмбисæхсæв стырæй-чысылæй кæртытæм, уырдыгæй рагуылф кодтой уынгтæм; стыр фурд куыд раивыла, уый хуызæн фæйлыдтой уынгты. Зæрæдтæ, сывæллæттæ, фæсивæд арфæтæ кодтой кæрæдзийæн; кодтой хъæбыстæ, æппындæр кæрæдзийы чи нæ зыдта, уыцы адæм. Бирæтæ куыдтой, фæлæ куыдтой фыр цинай.

Хæдзæртты рудзгуытæй, кæртытæй, уынгты æмæ суанг Дзæуджы-хъæуы сæйраг проспекты дæр адæм æхстой топпытæй, автоматтæй, пистолеттæй. Горæт уыцы гæрæхтæй афтæ зындис, цыма цины сахат

нау, фалæ дзы цæуы хæст йæ тæккæ карзæй. Æхстой, 1942 азы немцы цæгъдынæн, нæ горæт бахъахъхъæнынæн цы гилдзытæ сцæттæ кодтой, уыдон, уæд цы хæцæнгæртæ сифтонг кодтой, уыдонæй. Ныр нал хъæуынц уыцы гилдзытæ. Нал ис фашистон Герман, нал ис хæст æмæ бирæ æнусты дæр нал уыдзæнис.

Бирæтæ уыцы цины сахат мысынц 1941 азы 22 июны æхсæв – гермайнаг лæгсырдтæ нæ бæстæмæ куы ‘рбалæбурдтой, уыцы масты æхсæв.

Цин кæнынц фæуæлахиз уæвæг адæм се стыр уæлахизыл. Уыцы уæлахиз у сырхæфсæддонты, уымæн æмæ уыдон, мæлæтæй нæ тæрсгæйæ, æвирхъау зын уавæрты басастой гермайнаг фашистон æфсæдты. Уыцы уæлахиз у кусджыты, уымæн æмæ хæсты зын уавæрты, хæст сын цы хъуагдзинæдтæ æвзарын кодта, уый нæ хъуыды кæнгæйæ, сæ куысты æнтыстдзинад дыгай-æртыгай хæттыты фылдæр кæнгæйæ, фронты æфсæстой хотыхтæй, дарæсæй æмæ афтæмæй цæттæ кодтой ацы стыр уæлахизы бон.

Уыцы уæлахиз у колхозон зæхкусджыты, уымæн æмæ хъæууон хæдзарады бындурон тыхтæ фронтмæ куы ацыдысты, уæд, хъæуты чи баззад, уыдон сæруæлдайдæрæй кусын райдыдтой нæ хъæууон хæдзарад дæлæмæ æруадзын нæ, фæлæ йæ ноджы бæрзонддæр сисыныл æмæ афтæмæй æфсæстой фронт хойраг æмæ дарæсæй, нæ промышленность та – хомагæй.

Уыцы уæлахиз у Советон ахуырады адæмы: ахуыргæндты, фысджыты, аивады кусджыты, уымæн æмæ се ‘ппæт хъарутæ дæр лæвæрдтой фронтæн, уæлахизы цины бон фæхæстæгдæр кæнынæн.

Уыцы уæлахиз у æппæт советон адæмты: уырысы, украинæгты, гуырдзыйы, иры, хъазахты æмæ иннæты, уымæн æмæ æмдых, æмхъаруйæ фæуæлахиз сты стыр Сталины разамындæй фашистон Германыл.

Цин кæнынц фæуæлахиз уæвæг советон адæм се стыр Уæлахизыл, фæлæ сæ зæрдыл дарынц, уый къухы куыд зынтæй бафтыд.

Бирæты нын нæ рæнхъытæй фæхъæуын кодта хæст нæ фыдæлтæй, не ‘фсымæртæй, нæ хæлæрттæй æмæ суанг нæ чысыл сабитæй дæр. Бирæ нын æрхаста йемæ хæст мулчы зиантæ дæр.

Фæлæ уæлахизмæ кæрон æрцыд уыцы бирæ зындзинæдтæн. Æмæ уымæн у уæлдай цинагдæр не стыр уæлахизы бон.

Æххæст арæзт нæма фесты, немыцы æфсæдтæ нын цы заводтæ, фæндæгтæ, хæдзæрттæ ныппырх кодтой, уыдон. Афтид сты нырма нæ дуканитæ, физонæг нæма фæзындис нæ хæрæндæтты, дарæсæфсæст нæма сты нæ адæм, хæсты размæ куыд уыдысты, афтæ.

Фæлæ хæст фæцис. Нæ адæм ногæй бавналдзысты сабыр арæзтадон куыстмæ, æмæ та тагъд бонты нæ бæстæ сæрттивдзæн дзыххъынногæй рæсугъд цæхæрадоунау, бæркад æмæ амонд та анхæвздзысты нæ бæстæйы.

Ист у журнал «Мах дуг»-ы 1945 азы 3 номыраей

Фыццаг Уæлахизы Парад, 1945 аз

УÆЛАХИЗЫ БÆРÆГБОН ДЗÆУДЖЫХЪÆУЫ

Уыцы рæстæг йæ тарф фынаыыл ваййы адæймаг. Фæлæ мæ мидфынмæ мæ хуыстыл æрцыд радиойы ныхас. Хуыссæгхæлдзæгæй ракастæн, цæстытæ асæрфтон æмæ кæулыл сахатмæ скастæн – æртыккаг сахат. Æвиппайды зын бамбарæн уыд, цы стыр историон хуыддаг анхæвзта æгас дунейыл дæр ацы минутты, уый. Арæдзæ-мæдзæ ма кодтон. Æртæ сахаты. Мæ мидфынмæ мæ хуыстыл æрцыдысты ныхæстæ: «Уæлахизы бон, 9 май, нымæд ма уæд кусгæ боныл». Фыр цинæй фестæлфыдтæн мæ хуыссæны. Афтæ уыдысты æппæт цæрджытæ дæр. Адæм фестæдысты сæ хуыссæнтæй, сæ цæстытæ сæрфгæйæ ссыгътой цырагътæ æмæ æдзынæг хуыстой репродуктортæм. Бирæтæ фæстæмæ æрхуыссыдысты, фæлæ арвнæрагау ныннæрыдысты хæцæнгæртæ. Мæскуы дзырдта дарддæр: «Немыцаг фашистон тыхгæнджыты ныхмæ советон адæмы Фыдыбæстæйы цытджын хæст уæлахизæй кæронмæ кæй ахæццæ æмæ Сырх Æфсадæн историон уæлахиз кæй бантыст, гитлерон Герман бынтон дæрæнгонд кæй æрцыд æмæ æнæ уæлдай ныхасæй йæ хæцæнгæртæ кæй æрæвæрдта, уый бæрæг кæныны тыххæй 9 май нымæд уæд æппæтадæмон циндзинады боныл – Уæлахизы боныл. 9 май нымæд ма уæд кусгæ боныл».

Адæм ныссабыр сты, бæстæйы «зæрдæмæ» хуысгæйæ. Фæсабыр кодта Мæскуы йæ ныхас. Сызмæлыдысты горæты дзыллæтæ. Ныррухс æхсæвдалынг, рухсдæттæг топпы нæмгуытæ æмæ ракетæтæ тахтысты хæрдмæ, æмæ сæ цæхæрæй рухс кодта горæт. Байгом сты горæты хæдзæртты дуæрттæ, рудзгуытæ, куы иу ранæй, куы иннæ ранæй æмгуыппæй ныннæрынц алыхуызон хæцæнгæртæ. Цæхæр акæлы алы хæдзары балкьонæй дæр. Уый горæты дзыллæтæ кæрæдзийæн арфæ кæнынц историон уæлахизы боны тыххæй, æвдисынц сæ цин.

Æхсæв нæу мæйрухс, фæлæ горæт – рухс, æрттивы. Стырæй-чысылæй адæм æмгуыппæй ракалдысты уынгтæм. Цæуынц, тын-дзынц сæ зонгæтæм.

Æмæ чи нæу зонгæ ацы ‘хсæв горæты дзыллæтæй!

Мәнә хәлдзәгәй заргәйә фәцәуынц ләппутә уынджы. Ай-йәфтой сә фәсте зәронд устытә – се ‘мпылд рустыл фыр цинәй әркалдысты цәссыгтә әмә зырзыргәнгә хәләәстәй сдзырдтой:

– Нә хәбултә, нә ләппутә, уә рынтә бахәрәм! – әмә сын ныхъ-хәбыстә кодтой. Зәронд устытә цәуынц дарддәр әмә хәбыстә кәнынц, кәуылдәриддәр амбәлынц, уыдонән.

Фәуайәм уынджы. Ракетәтә цәхәркалгә хәрдмә куы стәхынц, уәд та ноджы тынгдәр ныррухс ваййы нә развәндаг. Мәнә иу хәдзарәй дуармә ракалдысты цалдәр сылгоймаджы – чи пьалтойы, чи әрмәст кәлмәрзән йә уәлә баппәрста, афтәмәй.

– Нә хуртә, цы хабар у, цы ‘рцыд горәты, зәгъут, уә хорзәхәй? – фәрсынц уыдон.

– О, хорз адам, хәст фәци, знаг саст әрцыд, абон Уәлахизы бон у, – дзуапп радтам мах.

О, Хуыцау, зәгъгә, кәрәдзийыл фәхәцыдысты сылгоймәгтә, зилдух кафт әркодтой.

Мәнә уынджы суайынц, Фыдыбәстәйы хәсты чи фәсахъат, ахәм къорд адәймаджы. Адәм сә фәуәрәдтой, сә хәбысты сә ныккодтой, батә, хәбыстә сын кәнынц:

– О, нә хәбултә! Уә туг дзәгъәлы нә акалд, уе уәнгтә дзәгъәлы нә фәсахъат сты. Сымах стут уәлахиздзәутә, сымах стут циндзинад хәсджытә!

Әхсәв у. Фәлә цәуынц, згъорынц горәты дзылләтә. Къах әрәвәрән нал ис горәты стыр уынджы. Нә сабыр кәнынц хәцәнгәрзты гәрәхтә. Афтә кәсы, цыма йә тар фынайә абон рай-хәал ацы горәт, цыма абон райгуырдысты ацы дзылләтә. Бирәтән сә цәссыгтә кәлынц фыр цинәй. Адәймаджы сәры исдугмә әрзилдух кәнынц хәсты ивгъуыд бонтә.

Мәнә райгуырән горәт. Мәнә уарзон, зонгә хәдзәрттә. Ацы хәдзәрттә федтам 1942 азы ноябры әнәфөрохгәнгә бонты. О, уыцы бонты мәсты уыд горәт. Уыцы бонты сәхи ныттар кодтой абоны райдзаст әмә аив хәдзәрттә. Уәд адәймагмә афтә каст, цыма уыдон сәхи зәххы бын атьыссынмә хәавыдысты. О, уәд уыдонәй нә калд рухс, уәд бынтон әдзәрәгхуыз уыдысты уынгтә. Немыцаг хәдтәхджытә әхсәвәй-бонәй сау халәттау ратәх-батәх кодтой горәты сәрмә, агуырдытой рухсы алы цъыртт дәр әмә йыл

калдтой мæлæтхæссæг бомбæтæ. О, федтам райгуырæн горæт 1942 азы бонты. Уыдтам æй бон дæр, уыдтам æй æхсæв дæр. Æмæ-иу æхсæвдалынджы, уынгты цæугæйæ, афтæ каст, цыма мæнæ-мæнæ знаджы бомбæ, снаряд кæнæ уыдоны схъис адæймагыл сæмбæлдзæн. Æхсæв куы иу ран, куы иннæ ран хæлдысты знаджы бомбæтæ, снарядты æмæ бомбæты схъистæ хаудысты дардмæ. О, тарæрфыгæй каст уæд горæт. Мæнæ ацы æхсæв горæты хæдзæрттæ кæй цинæй азæлынц, уыцы адæмтæ уæд мæстджын уыдысты, уыдон уæд талынг пъадвалты бадтысты. Æмæ чи фæрох кæндзæн 1942 азы ноябры бонтæ? Чи фæрох кæндзæн, знаджы топпы нæмгуыты бын сылгоймæгтæ, зæрæдтæ æмæ сывæллæттæ куыд хъæрзыдтой, чи фæрох кæндзæн, горæты агъуыстытæ куыд хæлдысты знаджы бомбæтæй, уый? Чи фæрох кæндзæн, гыццыл сывæллоуæн бомбæйы схъис йæ сæрыл куыд сæмбæлд, йæ комдзаг æнæ æууылдæй куыд аздад, йæ дзулы къæбæр йæ къухы куыд æрбалвæста, æмæ йæ гыццыл æнгуылдзтæ куыд андыг сты, уый?! Чи фæрох кæндзæн, знаджы бомбæтæ-иу дæсгай, ссæдзгай адæймагты уæлдæфмæ куыд фæхастой æмæ-иу къабазгай куыд баисты, уый?! Чи фæрох кæндзæн, Апшеронскы фæзы дæсгай адæймагтæн знаджы бомбæты уылаæн сæ сæртæ куыд атыдта æмæ, ахсæн цы хæринаг нæма бакуыста, уый сæ хъæлæсæй куыд калд, уый?! Æмæ чи фæрох кæндзæн, уыцы бонты бирæ алыхуызон кусджытæ – дуканиты кусджытæ, бæхтыл кусджытæ, хæдзæртты хъахъхъæнджытæ, пецамайджытæ, сисамайджытæ, станоктыл кусджытæ – сæ туджы куыд мæцыдысты; сæ цæф къабæзты рывт нæ нымайгæйæ, хъæбатырæй знаджы ныхмæ чи лæууыд, йæ райгуырæн бæстæ, йæ горæт чи хъахъхъæдта, уыдоны?!

– Уæ сау рондз, уæ туг уæ хъæлæсæй фæкæла, цы æрра бирæгътæ стут, немцы, – афтæ хъарæг кодта, уæд мæнæ Ленины уынджы снаряды схъис йæ сæр кæмæн атыдта, уыцы астаздзыд сывæллоны мад.

О, уыдис ахæм бонтæ. Уыцы бонты горæты бирæ хæдзæрттыл афтæ фыст уыдис: «Уызæн мах уынджы дæр бæрæгбон».

О, ис уыцы бæрæгбон мах уынджы абон. Ис уыцы бæрæгбон! Æмæ нæ адамы бæрæгбонтæн уызæн сæ тæккæ зæрдыл лæууагдæр бæрæгбонты хуыздæр, кадджындæр æмæ цытджындæр!

Уайынц, згъорынц дзыллæтæ горæты уынгты.

Мæнæ чызджыты къорд. Сæ дзыккутæ лæгъзгонд дæр не сты.

Уæлахизы хабар сæ куыд æрæййæфта, афтæ ракалдысты уынг-мæ. Уыдон сты скъоладзаутæ. Знон дæр ма сæ цæсгæмттæ уыдысты хъуыддагхуыз, знон дæр ма уыдонæн сæ цæстæнгас æвдыста цавæрдæр сагъæс. Адæймагæн æнæ бахудгæ нæй, фæлæ ма уыдон хæрз æрæджы дæр сæ цæстытæй, æрфгуытæй нæ худтысты. Нæ! Ныр та? Цыма сын сæ риуты абон ног зæрдæтæ бавæрдæуыд, цыма ног райгуырдысты абон, цыма сын ног хур æркаст, афтæ худынц æмæ зарынц. Уыдон абон ногæй райгуырдысты. Абон нæ адæмы ног райгуырæн бон у... Ацы рæзгæ чызджыты хуыссæг дæр уымæн фæлыгъд тарф фынай афон æмæ, кæрæдзийы цæнгтыл хæцгæйæ, уымæн тезгъо кæнынц стыр уынджы. Цæй бирæ уарзынц горæты адæм абон сæ кæрæдзийы!

Цæуы 9 май. 9 май! Ацы райсом адæймаджы цæстыты раз æрлæууы æнæхъæн дуне. Æрбабон. Ныр бæлвырд зынынц горæты дзыллæты цæсгæмттæ. Цæхæр калынц, худынц уыдоны цæстытæ. Иннæ райсомты хуызæн нæу сæ дарæс дæр ацы райсом: радио куыд-дæр уæлахизы хабар æрбахаста, афтæ, чи цæуыл фæхæст, уый йæ уæлæ æрбакодта.

12 сахаты. Куы иу ран, куы иннæ ран фæзыны хъазт. Фæндыры цагъд зына-нæзына рахæссы дымгæ. Къухæмдзæгъдæн бахъырнынц хæдзæрттæ. Театры фæз. Фæсивæд æрбамбырд сты, æмæ дымгæйы уылæн дард хæссы къухæмдзæгъд æмæ фæндыры цагъд. Хъазт кæны стырæй-стырдæр. Къорд минутмæ дзыллæтæ æрлæууыдысты Театры фæзы. Симд... Симынц чызджытæ, симынц лæппутæ, симынц устытæ æмæ ас лæгтæ. Ацы адæмы уæнгты ахастмæ кæсгæйæ, бæрæг у, абон бирæтæ ракафыны охыл адæмы ‘хсæн фыццаг хатт кæй æрлæууыдысты.

Цæуы 9 май! Не ‘нцайынц хæцæнгæрзты гæрæхтæ – цыт, салам хъæбатыр хæстонтæн! Цыт æмæ намыс гениалон фæтæг, æфсæдты раздзог Сталинан!

Горæты хæдзæрттыл фæйлауынц сырх тырысатæ. Уыдоны бын цæуынц, фронты дæр æмæ фæсфронты дæр ныртæккæйы цины боны сæраппонд йæ риуæй, йе уæхсчытæй фидар æнцой чи ‘рлæууыд, кад æмæ сæрибарæн йæ уд чи нæ хæлæг кодта, уыдон. О, абон, чи нæма уыд, адæмы ахæм цины демонстраци у!

Сæ цæсгæмтты сурхид асæрфтой абон хæсты хъæбатыртæ. Уыдон

уыныңц, йæ тугæй хæсты быдыры уæлахизы тырыса чи ныхсадта, уыцы адæмы.

«Ура!» – зæгъы, суанг йæ мады нырма æрæджы æмбарын чи райдыдта, уыцы сывæллон дæр нæ дуджы, дунейы зондджындæр фæтæг, æфсæдты раздæуæг æмбал Сталинаен.

«Ура!» – зæгъынц дзыллæтæ, абон нæ райгуыраен бæстæйы арæнты æдде йæ цæсгомæй топныхосы рыгтæ æмæ сурхид чи сæрфы, уыцы советон хъæбатыр хæстонтæн.

Ирыстоны зæрæдтæ дзаг сыкъатæ систой бæрзонд æмæ арфæ кæнынц фæтæгæн. Уыдон бузныг сты, Уæлахизы тырыса стыр хæсты быдыры бæрзонд чи ахаста, сæ уыцы фырттæй.

– Уызæн мах уынджы дæр бæрæгбон, – загъта фæтæг.

– Ис мах уынджы бæрæгбон! – сæххæст фæтæджы ныхас.

Советон Фыдыбæстæмæ йæ къух чи систа, уыдон – немыцаг-фашистон лæбурджытæ – сæ зонгуытыл æвæрд æрцыдысты.

Æгас цауæд рæстдзинады дунеон уæлахиз!

Ис бæрæгбон нæ уынджы!

Дзæуджыхъæу, 1945 аз, 9 май

Ист у журнал «Мах дуг»-ы 1945 азы 3 номыраей

УÆЛАХИЗЫ УАЛДЗÆГ

ПЛИТЫ Грис

ЦОМ, ФÆЦÆУÆМ

Уæ мæ хæлар, рабад, райс дæ гæрзтæ!
Нал ис бирæ сагъæстæн рæстæг.
Сиды, хъус-ма, сиды нæм нæ бæстæ, —
Сау фыдгул æрбабырста хæстæг.

Цом, фæцæуæм не знагæн йæ размæ,
Риуæй йын æрæхгæнæм йæ фæд.
Ды куы 'рлæууай саглæгау мæ фарсмæ,
Ме 'хсар дæр тыхджындæр уыздæн уæд.

Калммарджытау сау хæсты, мæ лымæн,
Не знæгты бындзагъд кæнынмæ цом!
Абон лæг цы нæ сараза, уымæн
Ахæм афон нал уыздæни сом.

Мах къухæй куы фæуой цагъд фыдгултæ,
Бакæндзыстæм не стыр хæс æххæст.
Мады хæрзтæ бафидæг хъæбултæ
А зæххыл уыздыстæм мах æрмæст.

Уæдæ райс уынгæг тохмæ дæ гæрзтæ
Æмæ ма кæн хи цæрыныл мæт!
Дзыллæйæн цæуыл хæцынц йæ хæрзтæ,
Уый раз циу нæ дыууæйы мæлæт?

1941 аз

ИРОН САЛДАТ

Уыд митæй йæ цинел, цъыф акъопп – йæ салд уат,
Йæ зæрдæ фыдæбон, фыд мастæй – сæлæт,
Ирыстон, уæддæр-иу ныззарыд дæ салдат:
Кæнæ, дам, Сæрибар, кæнæ та – мæлæт!

Ирыстон, уæддæр-иу йæ зæрдæ дæу мысыд,
Йæ удлæууæн – хæхтæ, нæ горæт, нæ хъæу.
Куыд-иу æй фæндыди, йæ чысыл хъæбысы
Йæ зæронд гыцциау куы ныттухид дæу!

Куы-иу рызти хæцæн хæстон уады футтæй,
Куынауал-иу хатыд йæ развæд рæстмæ,
Уæддæр уыд йæ зарæг: «Нæ Иры лæппутæ,
Цæугæ у, бырсгæ у хъазуаты хæстмæ!»

Йæ туг-иу куы фæцыд, йæ рондз-иу куы смал и,
Æмгъуыд-иу куы нал уыд мæлæты уысмæн,
Уæддæр-иу, Ирыстон, йæ риссаг адзалы
Салдатаен дæ ном уыд ыстырдæр ныфсæн!

Уый хæсты фæндагтыл йæ тугамæст рыгтæ
Ныхъуырда, цæмæй уа рæсугъддæр дæ сом.
Куы ‘рцыди уæлахиз, уæд цины цæссыгтæ
Æрсæрфта, ыстæй уæд ысдзырдта дæ ном.

Хуыдтой йæ сæхимæ Уырыс, Украина.
Ирон салдат уыдон дæр уарзы, ай-гъай,
Фæлæ йæ цы ‘мбæхсон: йæ хъыджы, йæ цины,
Ирыстон, ды уыдтæ йæ рухс хуры хай.

Æвæджиау хорзæн йæ зæрдæ дæу мысыд,
Дæуæй кодта сомы. Уый сусæггаг нæу:
Йæ фыццаг фæндиаг – йæ чысыл хъæбысы
Йæ ныййарæг мадау куы ныттухид дæу!

1945 аз

АЕНÆФЫСТ ЦЫРТ

Æз федтон цырт, æнæфыст цырт нæ фæзы,
Рæсугъд нæууæвæрд ингæны сæр уыд.
Цыдысты адæм фæндагыл йæ рæзты,
Æмæ-иу ам фæсабырдæр сæ цыд.

Æрбацид цыртмæ урсачъе зæронд лæг,
Йæ худ систа. Фемырæг и бон.
Æмæ ызгъордта суадæттау йæ мæллæг,
Йæ мæллæг рустыл цæстытæн сæ дон.

Нæ зоны уый æфсæддоны хæстагмæ,
Йæ цыртыл ном æмæ мыггаг фыст нæй.
Æрмæстдæр зоны: ингæны мыггагмæ
Фынай кæны хъæбатыр гуыр, фынай...

1944 аз

ХАДЖЕТЫ Таймураз

ИРЫ ХÆСТОНТÆН

Цæуынц ныл радгай рацæринаг азтæ,
Фæлæ нæ тонæм иухуызон нæ бонтæ...
Чи сабийæ зæронд кæны, чи мастæй
Кæрзы, фæлæ нæ исы къух йæ сонтыл.

Сæурайсомæй цъæх-цъæхид арв нæ сæрма
Нурттивы ног, æмæ цы у фæсмон,
Кæд а дунейы райгуырæн къæсæрыл
Цæст ахæссын дæр баци ма дæ бон?

Æз уарзын Иры тохвæллад зæрæдты:
Мæлæты кой сæ дзуринагтæй нæу, –
Куы ‘рхауы кой фыдхæсты сæфт хæлæрттыл,
Ныррыхы уæд сæ цæстысыджы зæй.

Æмæ та сæ тымбылкъухæй æрсæрфы
Фæлтæрд хæстон, йæ ныхæй хъары хид,
Цыма тæргай у, талф-тулфтæй нæмыг
Кæй не ссардта кæйдæр разæй йæхи!..

О Иры фарн! Æнус-æнус дæ фыртты
Ды карды комыл бахсыстай, хъæлæкк.
Ныр та дæ курæм: фод æууæнк дæ фынтыл, –
Æнусон цард сын ма бакаæ хæлæг!

КЪАДЗАТЫ Станислав

ÆДЗАРД ХÆСТОНТÆ

Цы ма сæ баззад, цы?
Æппындæр ницы, ницы.
Æрмæст зынгхуыст бæллицтæ,
Уыраугæ рис æмæ цæссыгтæ,
Æгомьг, химæхъус цыртытæ.
Æрмæст мысинагтæ, æрхæндæг къамтæ, –
Айдагъ уыдон сæ нæртон удты хъармæй.

Цы ма сæ баззад, цы?
Æппындæр ницы, ницы.
Æрмæст зынгхуыст бæллицтæ.
Æртæтигъон фыстæджытæ æрттигътау
Æнусты 'хсæнты фидæнмæ тæхдзысты,
Сæ рæнхъыты тæрккъæвдайы цъæх мигътау
Мылазон тар, æууæнчы рухс хæсдзысты.

Цы ма сæ баззад, цы?
Æрмæст æнусон арт,
Æрдхæрæн намыс æмæ цыт?
Цы ма сæ баззад, цы?
УÆЛАХИЗ ÆМÆ... ЦАРД!..

9 июнь, 2001 аз

ТОКАТЫ АШÆХ: 115 АЗЫ

(1910 – 1994)

*Кæм нæ уа уарзондзинад, уым
Æрмæст хъаймæсты дымгæ ниудзæн...*

СЫРХ СТЬАЛЫ

ТОКАТЫ Асæх

Радзырд

Цæй тыххæй дын радтой ацы Сырх Стьалыйы орден, зæгъгæ мæ арæх фæфæрсынц нæ хъæуы лæппутæ æмæ ма суанг зæронд лæгтæ дæр, бæрæгбонты мын мæ риуыл орден куы фенынц, уæд.

– Цалхы тыххæй, – дзуапп сын раттын бæргæ, фæлæ уыдон фыццаг аджих ваййынц, стæй ныххудынц, сæ цыргъзонд ныхæстæ нызгъалынц:

– Аргъæуттæ кæнынмæ хорз арæхсыс!
– Цалхы тыххæй ордентæ куы дæттиккой...
– Уæд Маркъоз цалхгæнæгæй куы базæронд...
– Уæд дзы, æцæг, Маркъозы риуыл, арвыл цас нæй, уыйас стьялытæ уайд!

– Кæд æй давгæ ракодтай?!
– Нæ, æлхæнгæ йæ бакодта уæлæ горæты базары!
– Цæй æлхæнгæ, хæсты йæ мард салдаты риуæй срадывта!..
– Æвæццæгæн, искæмай ахауд, æмæ йæ ай ссардта...

Афтæ, ныхас кæрæдзийы дзыхтæй скъæфгæйæ, фезгъалынц сæ худæджы ныхæстæ. Мæнæн, раст куы зæгъон, уæд æхсызгон нæ ваййынц, фæлæ сыл худæн дæр нæй. Хъуамæ кæстæртæ зоной, ордентæ чи цæй тыххæй райста, уый. Хæсты хæдфæстæ, топпыхосы фæздæг йæ фындзы хъæлыл дæр кæмæн нæ ауад, хæст йæ фыны дæр чи нæ федта, иуæй-иу ахæмтæ дæр-иу æрцауыгътой сæ риутыл ордентæ.

О, фæлæ мæ чи фæфæрсы, уыдонæн се ‘ппæтæн куыд фæдзурон, орден цæй тыххæй райстон, уый?

Æмæ сфæнд кодтон уыцы хабæрттæ ныффыссын, кæд æй се ‘ппæт дæр бакæсиккой æмæ мæ алы бон нал фæрсиккой, нал мыл худиккой. Æцæг, худæджы хабæрттæ не сты. Ма-иу мæ рахæст кæнæнт, ахудын чи уарзы, уыцы хъæлдзæг адæймагтæ.

* * *

1942 азы сæрды кæрон мыл Хъубаны тулдз æмæ æнгуз хъæдæй æмбæрзт хæхты æрцыдысты уыцы хабæрттæ. Фашистон æфсад уæд махæй тыхджындæр уыди. Техникæйæ, хæцæнгарзæй – ифтонгдæр.

Аема нэ расхуыста раст Таганроджы цурэй. Уырдыгэй зэйау ра-
ивылди не ‘фсад ама суанг Хьубанма ама фастама фэхэпгэнгайе
сэпп кодта. Нэ зэрдэтэ туджы авдылдысты, афтэмай нэ фэдыл
знаджы кхэхты бын уагътам нэ горэттэ, нэ ххэутэ, нэ зэрдиат
хэстон амбэлтты ингэнтэ... Знаджы ныхма кэд ама кэм ныллэу-
дзыстэм, уый нэ ничима зыдта. Аэфады командыгэнджытэн цы сэ
зэрдэ вэййы, цы пълантэ, уый салдэттэ цэмай зонынц.

Бахэцца стэм Хьубаны стыр кэмттэм. Ныллэууыдыстэм
ххэдэй амбэрзт хэхты ‘хсэн иу стыр комы. Уыдыстэм маэсты, ах-
хормаг, амахуыссэг. Нэ батинкэтэ – пырхытэ, нэхэдэг – амадаст,
амаэфснайд, фыр фэлладэй ма нэ кхэхтыл тыххэй лэууыдыстэм.

Уэд ма аз уыдтэн пулеметты ротайы хуымэтэджы салдат. Ма
командир – маэнай чысыл хистэр. Хэсты размэ уый дэр маэнау уыди
ахуыргэнаг. Аэмаэст аз – авзаг ама литературэйы ахуыргэнаг,
уый – физикэ ама математикэйы. Хистэр сержанты пгаэттэ йыл
аныхэстой, хэсты райдианы аэфсэддон скьолайы цыбыр курсытэ
каст куы фэци, уэд. Тэнтыхагарэзт, ныллэггомау, фэлахсцэсгом
ххэзахххэаг лэппулаг. Хуыдтой йэ Виктор Зеленский. Цыдаид ыл
27 – 28 азы. Ус дэр ын маэна уыди.

Стыр комы, мах цы ран ныллэууыдыстэм, уымэй чысыл мидэг-
дэр иу нарэг лэнчы та аэрынат кодта нэ батальоны штаб.

Уыцы фэссихор, чысыл нэ фэллад куы суагътам, уэд Виктормаэ
фэсидтысты штабмаэ. Уырдыгэй аэбаздэхти аэмаэст, хур ххэдрагы
сэрмаэ куы аэраэйхэцца кодта, уэд.

– Гье-гхей, лэппутэ! – ххэргэнгэ ххэлдзэгэй аэраэйзгьордта
Виктор. – Фастамаэ сэпп – нал! Комы ардыгэй мидэгдэр махэн
фэндаг нал и!

Куы маэ аэбахэцца, уэд мах кьордэй йэ алфамбылай
цэлхэмбырдэй алаууыдыстэм. Виктор нын тагъд-тагъд радзырдта,
штабы цы хабэрттэ фехуыста, уыдон. Штабы, дам, райстой сэйраг
командыгэнаджы бардырд: «Иу кхэхдзэф дэр фастамаэ нал!»
Хьуамаэ, дам, мах дэр аэндон бэлэстэу ныффидар уэм ам.

Иучысыл маэ аныхэстэ кодта, нэ взводмаэ цы хэстэ хауы,
уыдаттыл. Стэй маэ йемаэ акодта нэ пулеметтэн фидар бынаэттэ
бацагурынмаэ.

Чысыл раздэр комы мидэмаэ цы фэндагыл цыдыстэм, уый иу

ран рахизæрдæм фæтæссар. Галиуæрдыгæй стыр коммæ æрцыди хъæды рагъ. Рагъæн йæ иуæрдыгæй дæр, иннæрдыгæй дæр – æрхытæ. Мах фæзылдыстæм уыцы рагъыл уæлæмæ. Пыхсыты æхсæнты, бæлæсты къалиутыл фæхæцфæхæцгæнгæ, схæццæ стæм иу гæмæх тигъмæ. Тигъæй комы фæндаг зынди хорз, фæлæ пулеметæй æхсынæн уыди æгæр дард. Виктор акæстытæ кодта, стæй фæстæмæ фæзылди. Æруадыстæм рагъæн йæ ныллæгдæрмæ; раст, комы астæумæ дзы цы хай æрцыди, уым æрлæууыдыстæм. Фæндаг уыди нæ тæккæ дæле. Нæ армытæпæнмæ кæсæгау æм кастыстæм.

– Сæпп лас не ‘мбæлттæм! Иу пулемет ардæм рахæр-хæр кæнут, – загъта сержант.

Пулемет уайтагъд балæууын кодтам сержанты цур. Виктор нын кæм бацамыдта, уым ракъахтам даргъ акъопп. Пулемет æрцарæзтам стыр тулдз бæласы рæбын фæндаджы хъæбæрмæ. Махæй фæндаджы æхсæн ма уыд иучысыл æрх, пыхс – хæмпæлæй æмбæрзт. Бынæй дзы цыди сабыр лакъон дон.

Немыцы æфсæдтæ тыхджын уыдысты лæгъз быдыры сæ танктæй, сæ хæдтулгæ сармадзантай, сæ машинæтæй. Ам, комы та, сæ фæзилæнтæ, сæ ауайæнтæ сæхи бар нæ уыдысты.

Цалынмæ мах лæгъз быдыры сæ разæй сæпп кодтам нæ уæрдæтты, нæ бричкаты, нæ зæронд машинæты, уæдмæ нæ фæд-фæд уадысты, не счылтыл нын лæууыдысты. Тугдзых хъæрццыгъатау нæ сæрты тахтысты, калдтой ныл бомбатæ. Фæлæ коммæ куы бахæццæ стæм, уæд сæ чысыл сулæфыдыстæм.

Цалынмæ немцы уырдаæм хæццæ кодтой, уæдмæ æрцæттæ кодтам пулемет æмбæхст бынаты, гилдзæй, æндæрæй...

Мах уыцы куыстытæ куы кодтам, уæд нæ рæзты уæлæмæ ссыдысты цыппар салдаты. Дыгæйттæй се уæхсчытыл хъайвантæ хæссæгау хастой дæргъæй-дæргъмæ танцæвæн топпытæ. Уыдон та æрбадтысты нæ сæрмæ гæмæх тигъыл. Ноджы нæ хæдуæле, нæ фале, нæ дæле, суанг комы фаллаг фарс алы рæтты не ‘фсæдтæ цæттæ кодтой хæцæн бынæттæ. Мах та нæхицæн блиндаж къахтам хуссарæрдыгæй æрхы был.

Немыцы æфсад, комы уыцы фæзилæны сæ ныхмæ лæууæг фæуыдзæн, уый æнхъæл нæ уыдысты. Сæ хæдтæхджытæ тахтысты нæ сæрты, фæлæ хъæды астæу цы равзæрстайккой?! Нæ нæ ссардтой.

Уыцы æхсæв не ‘рбазындысты. Стæй немцы æхсæв уæндгæ дæр

нæ кодтой хæцын. Æрмæст дæлейæ, комы райдианæй, хъуысти иугай гæрæхтæ. Мах нæ плащ-палаткæты нæхи батыхтам æмæ кæрдæгыл æрхуыссыдыстæм. Нæ тыппыртæ суагътам хуыссагæй уыцы æхсæв.

Райсомæй аходæн афон фæзындысты знаджы æфсæдты къордтæ. Цыдысты хъавгæйæ, дзыгуыртæй. Æвæццагæн, – сæ разведкæ. Æрбауагътам сæ хæстæг. Куыддæр æрхы былæй махæрдæм фæуырдыг кодтой, афтæ сыл пулеметæй ауагътам нæмгуыты даргъ цыхцырæг. Ноджы скъæр-къæр кодтой топпытæ, автоматтæ. Знагтæ схылы-мылы сты, фæстæмæ лидзыныл фесты, кæрæдзийы сæрты хаудысты.

Пулеметы цур бадти сержант йæхæдæг. Уайтагъд авдæлон гилдзыты иу даргъ хъатара. Æз ын йæ цуры авардтон дыккаг. Мæхæдæг райстон автомат.

Немыцагты фыццаг дзыгуыраей иу дæр нал аирвæзти. Сæ фæдыл цы дыккаг къорд цыди, уый салдæттæ бæлæсты аууæттæм сæхи æппæрстой, æхстой. Иу бæласæй иннæйы аууонмæ гæппытæгæнгæ лыгъдысты фæстæмæ.

Фынддæс, ссæдз минутæй фылдæр нæ ахастайд уыцы хæст. Æрхы былтыл хаудæй баззадысты иу-аст æмæ ссæдз салдаты. Иу къордæй та æртылдысты æрхмæ æмæ лакъондон сæхицæй ныццауæзтой. Бæстæ исдугмæ фæсабыр и.

Нæма рацыдаид сахатырдæгæй фылдæр, афтæ дæлæрдыгæй æрбайхъуысти машинаеты уынар. Атагъайæ æрбазындысты дыууæ танчы.

– У-у, æндонзгъæр нæл хуытæ! – сæлгъыста сержант. – Гранаттæ сцæттæ кæнут! – æрбахъæр кодта.

Танктæ цыдысты тагъд. Сæ быны ссæстой доны былты пыхс. Æрбацæйхæстæг кодтой махмæ. Æз мæ цуры æрæвæрдтон гранаттæ. Иуцалдæр дзы баскъæфтон Викторæн дæр. Гранаттæ нæ къухты, афтæмæй нæхи фæгуыбыр кодтам, пыхсыты æхсæнмæ ныггæпп кæнæм, куыд загътам, афтæ уæлæрдыгæй фæд-фæдыл фæцыди дыууæ гæрахы.

Мах гуыбырæй аздадыстæм. Нæ цурмæ цы танк æрбацæйхæццæ кодта, уый ныллæууыди, йæ пиллон скалди. Иннæ танк фæзылди галиуæрдæм æмæ доны асенк ласта, пыхсыты фæмидæг. Фæцыди та дыууæ гæрахы. Дыккаг танк лæугæйæ баззади ставд бæласмæ йæ ных арæзтæй. Уæлейæ æрыхъуысти худын.

– О, мæ сæры къуыдыр уæ фæхъхъау! – нал баурæдта йæ цин сержант. Ныхъхъæр кодта тигъыл бадджытæм: «Молодцы!» Стæй та æвиппайды

йæ цæсгомыл æхсидгæ масты хуыз абадти. Февнæлдта пулеметмæ. Æз дæр фæкомкоммæ дæн, Виктор кæдæм касты, уырдаем. Доны был цы танк базади, уый люк фегом æмæ дзы иу танкист сцæйбырыди. Цалынмæ Виктор уыцырдæм пулемет арæзта, уæдмæ æз автоматай фæхъавыдтæн. Цыбыр къæрцц-къæрцц, æмæ фашист æрдæгæй уæлæмæ танкыл ахыл.

– Молодец, Таймураз! Хорз æхсыс, – æрбадзырдта мæм Виктор.
– Афтæ хъав! Иу дæр дзы ма суадз. Æз фаллаг танк хъахъхъæндзынæн, – æмæ пулеметы хæтæл азылдта фаллаг танкмæ.

– Молодцы, ребята! – сыхъуысти нæ тæккæ дæлейæ.

Æз фæстæмæ фæзылдтæн. Кæсын, æмæ дын мæнæ суайынц нæ полчы командир дæлбулкъон Игнатов æмæ нæ батальоны командир хистæр лейтенант Воронков. Къудзиты æхсæнты, къалиутыл хæцгæйæ, фæцæйцыдысты уæлардæм рагъмæ.

Фæстæдæр уым сæвæрдтой сармадзан. Дыууæ танкхалæн топпæй æхсæджы арвыстой æндæр ранмæ.

Уыцы бон немыцаг дыууæ танчы æмæ дæс æмæ ссæдзмæ ‘ввахс салдаты базадысты комы. Нал æрбазындысты нæдæр танктæ, нæдæр фи-стæг æфсæдтæ. Фæлæ фæссихорæй фæстæмæ суанг изæрдалынгтæм сæ хæдтæхджытæ кæрæдзийы фæдыл тæхын байдыдтой. Агуырджой нæ.

* * *

Изæры хур куы аныгуылди, хæдтæхджытæй-æндæрæй тас куына-уал уыди, уæд нæм сержант фæдзырдта. Æрбамбырд стæм. Сбадын нæ кодта.

– Лæппутæ! – райдыдта сусæгæй дзурæгау. – Дыууæ танчы танкистæ бадынц, сæ хистæртæ сæ ферох кодтой. Æвæццагæн сæ мæрдтыл нымайынц, фæлæ кæд мард не сты, уæд уым кæдмæ баддзысты?.. Куы суазал, куы сæххормаг уой, мыййаг... Тæригъæд сты, – загъта æмæ нæм йæ дыууæ цæсты дæр æрныкъуылдта. Схудтыстæм мах дæр.

– Рахонын сæ хъæуы... Нæ полчы командирæн уыдон зынаргъ уазджытæ сты. Абондæргъы сын цæстæй хай нæ уыди, уæ автоматты хъæлæстæй сæм кастыстут. Иу дзы йæ сæр сдардта, æмæ йæ мæнæ... – сержант æрбакасты мæнырдæм... – Хъазын хъазын у, фæлæ бынтон куы æрталынг уа, уæд нын атымычъе ласдзысты... Нæ цæф сырджæ нæ фындзы бынæй куы алиджой... Мемæ уæ чи цæуы уазджыты æр-бахонынмæ? – æвиппайды ууыл фæци йæ даргъ ныхас.

Мах уыдыстæм аст. Не ‘ппæт дæр «æз», «æз» скодтам.

– Нæ, афтæ нæ. Ам, пулеметты цур, искæйты баззайын хъæуы...

Сержант не ‘ппæтыл дæр йæ цæст ахаста, стæй загъта:

– Пулеметты цур баззайдзысты Страшенко æмæ Пономарь. Иннæ-тæ – мемæ!

Виктор сыстади. Фестадыстæм мах дæр. Нæхи барæвдзытæ кодтам æмæ æнхæлмæ кастыстæм сержантмæ. Уый ма Страшенко æмæ Пономарæн цыдæртæ амьдта:

– Цалынмæ уынат, уæдмæ сæ уæ цæст ма сисут. Уæдмæ сæм мах дæр хæццæ кæндзыстæм...

Комы фæндаджы был пыхсбынмæ куы ‘рхæццæ стæм, уæд нæ баурæдта:

– Таймураз, мæнæ æртæйæ цæугæут фыццаг танкмæ... Хъахъ-хъæнут, уыдон сæхи цæттæ кæндзысты талынджы алидзынмæ. Æвиппайды сæм бахъæр кæндзыстут... Куыддæр радгай уæлæмæ хизой, афтæ сæ ахсут æмæ бæттут... Иу дæр дзы æд гæртæ куыннæ схиза, афтæ. Бамбæрстай ма?

Цы бамбарын мын æй хъуыди!

Уыцы ныхæсты фæстæ сержант йæ сæрæй ацамыдта йæ дыууæ æмбалæн. Æртæ лæджы пыхсæй æмбæрзт æрхы фæмидаг сты.

Бæстæ ныссабыр. Æрмæст хъуысти комы доны сæр-сæр. Мæргъ-тæ дæр, æвæццæгæн, хæсты гæрæхтæй фæтарстысты æмæ тахтысты æндæр ранмæ. Æз араст дæн ме ‘мбæлттимæ.

Комы дæлæрдывæй зынди фæндаджы уадздзаг, иугай бæлæстæ – йæ былтыл. Фæндаджы фалæ æнгуз бæлæсты атагъа ныттар, бамбæхста йæ ‘хсæнты цæугæдоны.

Хæлд танк та фæндаджы былæй зынди, хохæй коммæ цы къæдзæхы фарк рахауы, ахæмы хуызæн.

Æз ма дыууæ æмбалимæ цыдтæн пыхсбынты дæлæмæ. Кæм гуыбырай хъуызгæ, кæм фазыл быргæйæ. Доны сæр-сæр хыгдардта уынаертæм хъусын.

Мæнæ æрхæццæ стæм танчы æрбакомкоммæ. Танк лæууы фæндагæн йæ фаллаг фарс. Уымæй мах астæу уыдаид 14-15 метры бæрц, æнæпыхс фæз æмæ фæндаджы хъæбæр. Нæ фазыл бабырыдыстæм фæндаджы былмæ. Хъусæм. Иурæстæг танчы сæрмæ фæзынди цыдæр сау тымбыл. Тæккæ уыцы минут ныннæрыди ком... Уæле не ‘мбæлттæ ауыдтой, танчы

люк фегом, уый аема йыл рауагътой нaмгуыты зaй. Танчы фарсыл нaмгуыты къaрцц-къaрцц ссыди. «Нa хъуыддаг нын фexaлдтой!» – загътон махинымaр. Фaстaмa фaцaйбырыдыстaм, фaлa люк фaстaмa куы aртъaпп ластa, уaд aз фeстaдтaн aмa, цaмaй мa нaхионтa дaр фexъусой aмa мaул фexсой, уый тыххaй ныхъхъaр кодтон:

– Ей, фрицы, вылезайте! Сдавайтесь!

Артaйa дaр танчы алфамбылай aлaууыдыстaм. Автоматтa сaрaзтам люкмa. Aнхaлмa кастытaм, фaлa танкaй ницы уынaр хъуысти. Уaд aз автоматы бырынкъaй бахостон танчы aндон фарс aмa ныхъхъaр кодтон:

– Aддaмa рaxъуытты ут, науaд уa гранатaй халaм!.. – Махaдaг мa хъус aвaрдтон танчы узал фарсыл.

Мидaгaй ссыди цыдaр уынaр. Стaй фaцыди лючы хъыррыст. Мe ‘мбaлттa автоматты хъaлaстaй кaсынц уaлaмa. Люк сыгом, aмa йa сaр сдaрдтa иу танкист.

– Дa къухтa! – фaхъaр ыл кодтон.

Лaг уaлaмa сдaрдтa йa къухтa. Сбыриди. Мах чысыл aддaдaр aлaууыдыстaм. Танкист aргaпп ластa. Дыууaйa йaм фeвнaлдтам. Aртыккаг автомат дaрдтa люкмa. Танкистaн уайтагъд ронaй фидар aрбастам йa къухтa. Дыккаг танкистaн дaр aфтa.

– Aртыккаг кaм и? – фaрсын танкисты.

Уыдон aмдзыхaй загътой:

– Капут.

Уaддaр сыл нa баууaндыдыстaм.

– Горячев! Ныхсой гранат!..

Цасты фaныкъуылдмa Горячев танкмa ныппaрста гранат. Рай-хъуыст aмыр гуыпп. Фaздaг мaкъуылaй срaмыгъта люкaй.

Айда, загъгa, скoманды кодтон. Дыууa танкисты нa разaй, aфтaмaй рaрaст стaм.

Чысыл фaстaдaр схaццa сержант дaр aртa уaцaйрагимa. Уыцы aхсaв мах aхсaзaй нa батaльоны штабмa схaццa кодтам фондз хaрзхаст aмa бурбeцыкджын танкисты, фондз «aвзaджы». Батaльонaй сa бaхaццa кодтам полчъы штабмa.

Нa полчъы командир нын aрфaтa фaкодтa. Фaстaмa цaугaйa комы фaндагыл фeдтам бирa машинaтa, сaрмaдзaнтa, «кaтющaтa». Бирa aфсaддонтa сeмa aрхaйдтой, aмбaхстой сa комы рaбын пыхсыты, къaрдиуты рaбынты. Мaшинaтaй aддaмa истой aсыччытa. Aлы рaтты къaхтой хaцaн бынaттa, блиндажтa. Aнa уaлдай

ныхасай, анэ хъэр, анэ сыппай цэттэ кодтой сæхи анэхуынд уазджытæн «салам раттынмæ».

Мах фæстæмæ куы схæццæ стæм, уæд нæ хæцæн бынаты ныккалдтам хус сыфтæртæ, кæрдæг. Ёрытыдтам сыл нæ плащ-палаткæтæ æмæ æрхуыссыдыстæм хъæлдзæгæй, æфсæстай... Нæ иутæ фынай кодтой, иннæтæ – хъахъхъæнгæ.

* * *

Дыккаг бон райсомай, хур дæр нæма скасти, афтæ æрбатахти иу рамæ-хæдтæхæг – «фокке-вульф», сгарæг хæдтæхæг. Уый дæрдтыл æрзылди æмæ фæстæмæ атахт. Йæ хæдуæлвæд нæ сæрты æрбасыффытт ластой знаджы уæлдæфон кæлмытæ – «мессертæ». Уыдон дæр фыццаг тахтысты бæрзæндты, фæлæ нæхи хæдтæхджытæ куына зындысты, бынай та сæ æхсæг куына уыди, уæд сæхи æруагътой ныллæг æмæ, цæргæс хæмпæлты мыстытæ куыд агура, афтæ нæ агуырджытæ сау хъæды.

Фæстæдæр сæ фæдыл æрбахуыдтой стыр «юнкерсты» бал. «Юнкерстæ» нæ сæрты батахтысты, стай фæстæмæ разылдысты. Нæ тæккæ сæрма сæхи фæуырдыг кодтой. Сæ бомбæтæ æркалдтой махæй дæлдæр... Сæхи хæлд танкты алфамбылай. Стай ма ноджыдæр, ноджыдæр... «юнкерстæ»... «хейнкельтæ».

Куыдфæстагмæ уылæнтæй тæхын райдыдтой. Ёгас комыл «иту æвæрдтой».

Нæ амондæн, нæ къуыбырæн йæ хуссарæрдыгæй дæр æмæ цæгатаердыгæй дæр уыди æрхытæ. Бомбæтæ фылдæр хаудысты уырдам. Сæ схыстæ-иу сцагътой бæлæсты къалиуты.

Мах нæ акъоппыты ныддæлгом стæм. Ёрмаест сыфтæртæ згъæлдысты нæ фæсонтыл.

Нæ пулеметтæй иу цы ставд тулдз бæласы бын уыди, уымæн йæ сæрыл фехæлди бомбæ. Йæ цъупп ын фæйнардæм фæхаста. Махæн ницы уыди. Ёрмаест цыбыр рæстæгмæ нæ хъустæ гуыв-гуыв кодтой. Ноджы нæ тæккæ размæ фæхсыл æрхауди стыр бомбæ, фæлæ, нæ амондæн, нæ фехæлди. Хъæдбын æлыджы арф афардæг. Ёвæдза, уый фехæлди, уæд не ‘ппæты дæр удæгасай баныгæдтаид.

Уыцы хæдтæхджытæ бæстæ сæмтæры кодтой. Бомбæты фæздæг, зæхы рыг сæмхæццæ сты. Райхъуысти, чи фæцæф, ахæм салдæтты æрдиаг.

Махæн нæ дæндагтæ къæс-къæс кодтой уыцы ныллæг тæхæг «мессерты» фехсыны мондагæй, фæлæ нын æхсæн нæ уыди. Уымæй размæ

нын батальоны командир загъта: «Ма-иу фехсут, хæдтæхджытæм уæхи ма раргом кæнут». Стæй нæ пулеметтæ хæрдмæ æхсынмæ нæ арæхстысты.

Иурастæг хæдтæхджытæ нал зындысты. Бæстæ куыддæр æнæн-хъæлæджы фæсабыр. Æз сыстадтæн мæ бадæнæй. Мæ цæст ахастон мæ алыварс. Чысыл раздæр нæ алфамбылай хъæд уыди рæсугъд, цард-хуыз. Бæлæстæ сæ алыхуызон дарæсты лæууыдысты хъæлдзæг хъазты фæсивæдау. Хъæд царди йæхи сабыр цардæй. Ныр ыл цыма мæтыхы бал ацыди, цыма йæ хохыйас танктæ ассæстой, афтæ дæрæн фестæди.

Уыцы ссæст хъæды санитартæ згъордтой куы иуæрдæм, куы иннæрдæм. Хастой, чи фæцæф, уыцы æфсæддонты.

Немыцы æфсады командыгæнджытæ, æвæццæгæн, æнхъæл уыдысты, уæлдæфæй «иту æвæрдзы» фæстæ уыцы комы, сæ ныхмæ чи фæлæууа, ахæм æфсæдтæ нал ис, чи ма дзы ис, уыдонæн та сæ туг фæлидзын кæндзысты сæ хæцæнгæрзты уындæй, зæгъгæ, æмæ ныл æрбаскъæрдтой сæ танктæ. Ацы хатт дыууæ нæ, фæлæ æнæхъæн дзуг!

* * *

Бирæ танктæ кæй æрбабырсы, уый, куы нæма æрбазындысты, уæддæр базыдтам. Комæй æрбайхъуысти сæ уынар. Чысыл фæстæдæр фæзындысты. Цыдысты хæццæ-мæццæтæй, сæ иутæ, хъæды хæд рæбынты тæссарыл ныкъкъул сты, афтæмæй, иннæтæ – фæндаджы хъæбарыл доны фалæты атагъайы. Пыхс, лыстæг бæлæстæ сæ быны ссæндгæйæ.

Бæстæ байдзаг сæ гуыр-гуыраей, сæ цæлхыты хъыс-хъыс æмæ бæлæсты къæс-къæсæй. Афтæ зынди, цыма уалдзыгон æрсдон равывлди комы дæлæмæ нæ, фæлæ мидæмæ æмæ цыма ныххафдзæни комы тархъæд иууылдæр.

Хæсты ахæм нывтæ чи нæ федта, ахæм хъаймæты фыдыздухæнты чи нæ фæци, уыцы лæг загътаид, зæгъгæ, ахæм æндон фидæртты ныхмæ ничи фæлæудзæн, ничи сæ баурумдзæн, хæхты дæр ассæнддзысты. Ахæм уавæры «нæ фæтæрсин» чи зæгъа, уый хиппæлой гæды лæг у. Раст куы зæгъон, уæд æз дæр тасы уыдтæн. Бакастæн нæ сержантмæ. Уый бадти пулеметы раз. Йæ артау судзгæ цæстытæ ныддардта танктæм.

Фыццаг машинæтæ сæхи хæлд танктæм куы рбахæццæ сты, уæд сæ сармадзæнтæ, сæ пулеметтæ ныннæрыдысты. Æхстой алырдæм дæр, æхстой цæугæ-цæуын, ома нын нæ туг фæтæрсин кæной!..

Æрбахæстæг сты мах къуыбырмæ. Сержант цæхгæр фæзылди мæнырдæм, фæхъæр кодта:

– Гранаттæ сцæттæ кæнут!

Йæхæдæг, йæ дыууæ къухы гранатты бæстытæ, афтæмæй фестæди. Фестадыстæм мах дæр.... Фæлæ уыцы рæстæг..

Райсомæй сихормæ немцы «фоккетæ», «мессертæ», «юнкерстæ» æмæ «хейнкельтæ» «иту» цы хъæд æмæ хæхтыл февæрдтой, уыдон райхъал сты. Цыма алы къуыпп, алы рагъ, алы тигъ, алы бæлас æмæ алы къудзи дæр сармадзантæ фестæдысты, уыйау арвы нæрды хуызæн иумæ ныннæрыдысты. Бæстæ сармадзанты гыбар-гыбур æмæ богъ-богъ сси. Зæхх змæлыди, хъæд ризæгæй рынчынау рызти. Топпыхосы фæздæгæй æмæ рыгæй ком ныттар и.

Немыцаг танктæ æхстой мысан æнæ ‘взаргæйæ. Мах сармадзантæ, минометтæ, ставдхæтæл пулеметтæ, танкхалæн топпытæ æхстой сæ бынæттæй сæ мысанти – танкты.

Разæй цы дыууæ танчы уыд, уыдон фесты нæ къуыбыры аууон. Баирвæзтысты мидагдæр. Æнхъæлдтам, фыдбылызтæ скæндзысты, фæлæ, фæстæдæр куыд рабæрæг, афтæмæй уыдон та бахаудтой, дысон нæхионтæ пыхсыты кæй æмбæхстой, уыцы дардмæ æхсæн стыр сармадзанты хъæлæсмæ. Уыдон сæ аууæттæй комкоммæ ныппырх кодтой.

Сахатæй фылдæр нæ ахаста уыцы хæст. Уыцы бон комы пиллон калгæ базадысты дыууадæс танчы.

Махæн, ома пулеметчиктæн дæр дзы чысыл куыст нæ уыди. Хæлд танктæй танкисттæ уæлæмæ куыд гæппытæ кодтой, мах дæр сæ афтæ æхстам пулеметтæй, автоматтæй, топпытæй... Фæлæ, куыд сбæрæг и, афтæмæй се ‘ппæт акъуырын нæ къухы нæ бафтыди. Танкты, æвæццагæн, бадт снайпертæ дæр. Уыдонæй аирвæзти, нæ хæцæн бынат нын чи федта, ахæмтæ.

Дыууæ боны дæргъы знæгтæ æргомæй нал æрбауæндыдысты. Фæлæ нæ дæлæмæ дæр нæ уагътой. Куыд базыдтам, афтæмæй нæ развæдсгарджытæй дыууæ къорды нал æрбаздæхтысты. Немцы æрбахъуызыдысты, фæлæ бынтон хæстæг нал уæндынц. Æрфидар сты чысыл дæлдæр.

Цалынмæ не ‘фсад комы дæлæмæ абырсынмæ цæттæ кодта, уæдмæ не ‘мбæлттæй иу фæмард. Фæмард сты дыууæ артиллеристы дæр.

Æмæ хæсты мæрдтæй фылдæр цы ваййы. Хæст хæст уымæн у, æмæ, цæрынæн чи райгуыры, уыдон дзы кæрæдзи фæмарынц. Фæлæ не ‘мбалæн цыдæр æнахуыр сусæг нæмыг сæмбæлди йæ тæккæ ныхыл. Дзæгъæл гæрах уыдаид? Нæ. Ахæм «дзæгъæл» нæмыгæй ма фæмард сты дыууæ артиллеристы дæр.

Уыцы аномонд хабар та рауади афтæ. Немыцы танктæ нæ къæп-пæджы цы бон бахаудтой, уымæн йæ дыккаг бон нæ сержантмæ фæсидтысты батальоны штабмæ. Æз дæр ацыдтæн йемæ. Комы мидæмæ куы фæцæйцыдыстæм, уæд нæ фæстæ æрбайхуысти иу гæрах. Сабыр рæстæджы дзæгъæл гæрæхтæ кæнæн нæ уыди, командиртæ уый тыххæй тынг æфхæрдтой. Уыцы гæрахмæ сержант фæлæууыди. Фæстæмæ ракасти æмæ фæрсы:

– Уыцы гæрах махуæтты ‘рдыгæй фехъуысти?

– Æнхъæлдæн, – дзуапп ын радтон.

– Æмæ дзæгъæл гæрæхты тыххæй... Цу ды фæстæмæ. Кæд та уыцы хулиган Бражников уыди, мыййаг... Комбат æй куы базона, уæд не ‘ппæты дæр бафхæрдзæн.

Æз æрдæгфæндагæй раздæхтæн. Цæуын хъуыдытæгæнгæ.

Салдат Бражников уыди хъæбатыр лæппу, фæлæ фыдуаг. Искуы доны былмæ бафтыди, уæд малтæм гæрæхтæ кæнын – йæ уд æмæ йæ дзæцц!.. Цыфæнды бардзырд дæр æм нæ хъардта ахæм ран... Автоматæй-иу æнæхъæн диск аскъæрдта малы.

Нæ хæцæн бынатмæ куы сцæйуадтæн, уæд кæсын – Бражников мæм йæ къух тилы, амоны мын, тигъыл ма цу, аууæтты цу, зæгъгæ. Æз фæзылдтæн æрхы ‘рдæм. Тагъд-тагъд цæуын тæссары пыхсыты ‘хсæнты, стæй цæхгæр фæхæрд кодтон æмæ гуыбыр-гуыбыр суадтæн нæ хæцæнмæ. Кæсын ме ‘мбæлттæм. Лæууынц æнкъардæй. Салдат Пономарь акъоппы хуыссы мардæй.

– Цы кодта?... – фæрсын ме ‘мбæлтты.

– Кæцæйдæр æхсы снайпер, – загъта Бражников.

– Кæцæй?

– Æмæ-гъа... Кæцæйдæр фæцыди гæрах. Кæцæйдæр нæ æхсынц, уый бæлвырд у, – фæци йæ ныхас Бражников.

Цы гæнæн ма уыди. Нæ блиндажæй чысыл уæлдæр дыууæ бæласы æхсæн ингæн скъахтам æмæ баныгæдтам не ‘мбалы.

Уæдмæ фæстæмæ æрыздæхти нæ сержант дæр. Хабар куы базыдта, уæд бæласы рæбын æрбадти æмæ ныхъхъуыды кодта.

Ныронг карз хæстыты фæхъахъхъæдта йе ‘мбæлтты. Ныр мæнæ, хæст куы фæсабыр и, уæд замманай лæппу фесæфти Хуыцауы ницæуыл...

Дыууæ сау капеччы аргъ нæу, йæ салдæтты æнæхъуаджы мæлæ-

тэй чи нэ хьахьхьэны, ахэм командир. Федта Виктор дыууэ хатты ахэмты. Уыдоны адылыдзинады кэнаэ та дурзæрдæдзинады тыххæй бынтон æнæхуаджы фесæфтысты бирæ салдæттæ... Йæ дæндæгты кьæс-кьæс сæм цыди фыр мæстæй, фæлæ сын цы йæ бон уыди...

«Салдæттæ сывæллæттæй уæлдай не сты. Сæ цард, сæ службæ вай-йы сæ командиры кьухы. Уый зондджын, зæрдæджын куы уа, уæд сæ цард, сæ хæст дæр цæудзæн уæлахизы фæндæгтыл. Ахэм командирæн ратдзысты сæ удтæ дæр. Знаджы нæмыг æм куы 'рбацæйтæха, уæд æй бамбæрздзысты сæ риутæй».

Афтæ хъуыдытæ кодта Виктор, стæй нæм ракасти æмæ фæрсы:

– Гæрах кæцырдыгæй фæцыди?

Исдугмæ йын дзуапп ничи лæвæрдта.

Гæрах куы фæцыди, Пономарь куы фæмард, уæд хæцæны уыдысты Страшенко æмæ Бражников. Страшенко бадти пулеметы цур. Бражников акъоппы цыдæртæ архайдта. Хистæр сержант бакасти Бражниковмæ.

– Пономарь куы фæмард, уæд ды хæцæны уыдтæ?

– О.

– Уæдæ гæрах кæцырдыгæй фæцыди, уый нæ бафиппайдтай?

– Æз акъоппы бадтæн... мæ батинкæйы зæгæлтæ хостон.

– Дæ хъустæй?

– Цы?.. Нæ дæ бамбæрстон?

– Дæ хъустæ, зæгъын, хизынмæ уыдысты?

– Йæ тæккæ цур уыди Страшенко... Уый йæ зондзæн.

Васили Страшенко æмæ Сергей Пономарь уыдысты хæлæрттæ. Иу хæдон дæр сын æгæр уæрæх уыдаид. Сæ дыууæйыл дæр цыди нудæсгай азтæ, сæ дыууæ дæр – фæскомцæдисонтæ.

Васили Страшенко уыди Миллеровæй, Сергей Пономарь – Астраханæй. Васили – рæсугъд лæппу, чызгау æфсæрмыгæнаг, худаг, фæлмæнзæрдæ. Пономарь – мадзура, кьабазджындæр, бæрзонддæр. Фыццаг хатт фембæлдзысты Ростовы дæле хæсты, уæдæй фæстæмæ кæрæдзийыл æрхъæцмæ нæ лæууыдысты. Карз хæстыты æбуалгъы фыдвæндæгтæ сæ баиу кодтой. Æнæ кæрæдзи дон дæр нæ нуæзтой.

Ныр Страшенко бадти йæ хæлары ингæны цур сæргуыбырай. Бражников йæ кой куы скодта, уæд систади. Йæ уымæл цæстытæ ныс-сæрфта йæ хидæйдзаг гимнастеркæйы дысæй æмæ бацыди сержанты цурмæ. Æрлæууыди, салдат йæ командиры раз куыд фæлæууы, афтæ.

Йæхи фидар кодта, фæлæ уæддæр йæ цæссыгтæ йæ рустыл дæлæмæ згъордтой. Скасти йæм Виктор. Фæтæригъæд ын кодта.

– Сбад, Вася... дæ цæссыгтæ ныссæрф... æмæ тызмæгдæр у, тызмæг заман тызмæг лæгтæй фидауы... Салдатаен кæуын нæ фидауы... Сергейы туг мах райсдзыстæм...

– Æмбал хистæр сержант, бар мын ратт... – цыдæр зæгъинаг уыди Васили, йæ кæуын йæ былалгъыл тыххæй урæдта.

– О, о, хорз, ратдзынæн дын бар... Фæлæ-ма мын зæгъ, гæрах кæцы-рдыгæй фæцыди, уый нæ бафиппайдтай?

– Æз пулеметы цур бадтæн, – æрсабыр, афтæмæй дзырдта Васили. – Сергей блиндажæй куы суади... акъоппы былыл куы алаууыди, уæд фæцыди гæрах... Мæнмæ гæсгæ, уæртæ уыцырдыгæй æрбахстой, – бацамыдта Васили цæгатырдæм.

– Цом-ма хæцæнмæ, – фестæд Виктор. Æргуыбыр кодтой Васили-имæ æмæ акъопмæ бахъуызыдысты. Сæ фæдыл бацыдыстæм мах дæр.

* * *

Акъоппæй уæлæмæ сæр сдарæн нал уыди. Сержант æрбадти пулеметы цур. Уый æмбæрста: хæстæг кæмдæр немыцаг снайпертæ бамбæхтысты, стæй иу нæ, фæлæ цалдæр. Уыдон артиллеристты дæр æхсынц, мах дæр. Кæм æмбæхсынц, уый базонын хъæуы... Фæлæ куыдæй? Акæсæн куынæ ис...

Сержант афтæ æнцæд абадти хъуыдытæгæнгæ, стæй махмæ ракасти æмæ дзуры:

– Мачи уæ сдарæд йæ сæр.

Йæхæдæг æрхæцыди пулеметы хæцæнтыл æмæ йæ базмæлын кодта, фæзылдта йæ иуæрдæм, иннæрдæм. Йæ размæ йын цы сыфтæрджын къалиутæ ныссагътам, уыдон дæр куы базмæлыдысты уæд – гæрах, æмæ нæмыджы къæрцц фæцыд пулеметы æндон фæйнагыл. Виктор бацин кодта.

– А-гъа! Ныр сар кæны уæ сæр! Таймураз!

Æз бахъуызыдтæн йæ цурмæ.

– Хъусын, æмбал...

– Райс даргъ лæдзæг... О, о, даргъ лæдзæг...

Æз фæджих дæн: цæмæн æй хъæуы, цымæ, лæдзæг?

– Хъусыс мæ?

– Хъусын, хъусын...

– Ләдзәгыл стухут хәмпәлтә... Ёркәнут ыл уәлә... дәлә плащ-палаткә атымбылтә кәнут әмә йыл уый әрбәттут, худы хуызән куыд уа, афтә... Дәлә йә акъоппы кәронәй сдардзынә... Ёз дын куы зәгъон, уәд.

Мах Бражниковимә фәлмән кәлинутә, хәмпәлтә ратыдтам. Страшенко плащ-палаткә ләдзәджы кәроныл атыхта, әмә уайтагъд «ләг» ацәттә кодтам. Ёз әй айстон, ахъуызидтән акъоппы дәллаг кәронмә.

Виктор әнцәд касти пулеметы әндон фәйнаджы чысыл хуынкәй нә дәлә фәндагәй доны әхсән пыхсәй әмбәрзт къуыбырмә. Йә зәрдә, әвәццәгән, уырдаәм тынгдәр әхсайдта. Стәй мәм дзуры:

– Сдар әй! – йәхәдәг та йә цәстытә фәсагъта пулеметы. Ёз әнцәдгай сдардтон мә «салдаты». Уыцы минут фәцыди гәрах. Нәмыг сәмбәлди мә «салдаты» тәккә «ныхыл». Ёз әй әрәппәрстон. Фәлә сержанты цәст ацахста къуыбырыл сыфтәрти змәлд. Пулемет сгәртт-гәртт кодта. Нәмгуыты кәри ныккалди уыцы пыхсәй әмбәрзт къуыбырыл. Йә зәххыл, әвәццәгән, армытәпәныйас гәбаз нал базади, нәмыг кәм нә сәмбәлд. Стәй фәуагъта пулемет, акъоппы фәстаг къулыл банцой кодта әмә загъта хьәрәй.

– Салют Сергей Пономары рухсагән!

Уый фәстә ма цалдәр хатты сдардтам нә «салдаты», фәлә йә гәрахгәнәг нал уыди.

* * *

Знаджы танктә нал уәндыдысты мидәмә, фәлә сә дардмә әхсән сармадзантимә ләууыдысты комы махәй ну километр әмә әрдәг дәлдәр. Уырдыгәй әхстой. Сармадзаны нәмгуытә нә сарты әхситгәнәг тахтысты. Сә хәдтәхджытә та бынтон сналат сты. Нәхи хәдтәхджытә нә зындысты, уәлдәфы сә хыгдәрәг нә уыди, әмә не 'ккой сбадтысты. Нылләджыты тәхын байдыдтой, әппәрстой ныл бомбәтә, әхстой нә пулеметтәй.

Пономарь нын куы фәмард, уымән йә дыккаг изәр ну «мессер» әвиппайды фәзынди. Нә сарты нылләг әрбатахт әмә ныл пулеметтәй раләууыди. Махән блиндажмә ныллидзын нә къухы нал бафтыд. Акъоппы ныттымбылтә стәм. Нәмгуытә нә тәккә сарты

æруист-уист кодтой. Ёркалдтой ныл бæлæсты сыфтæртæ. Хæдтæхæг куыд æнæнхæлæджы фæзынд, афтæ æвиппайды атахти. Ёвæццагæн, загъта: кæфты цагъд сын ныккодтон. Махæй та цъæррæмыхст дæр ничи фæци. Хæсты алы нæмыг дæр лæг куы марид, уæд зæххыл цъиуызмæлæг дæр нал баззадаид.

Виктор æнæдзургæйæ фæкасти хæдтæхæджы фæдыл. Бакасти пулеметмæ дæр. Ныхъхъуыды кодта, стæй мæнырдæм разылд æмæ дзуры:

– Таймураз, æрæджы батальоны штабмæ куы фæцæйцыдыстæм, уæд фæндаджы был саст уæрдон нæ федтай?

– Федтон.

– Цымæ йæ цæлхытæ цы фесты?

– Йæ уæлæ уыдысты. Цы хъуамæ фæуой, кæй хъæуынц?

– Марадз-ма, уæдæ, Бражниковимæ суайут æмæ йын йæ иу цалх æд сæмæн ардæм рахæссут.

Ёз фæджих дæн. Иу цалх? Цымæ нæ цæмæн хъæуы иу цалх?

– Ам ма дæ?.. Цæуыл ныджджих дæ?! – комкоммæ мæм ныккасти.

– Цалх нæ цæмæн хъæуы, ууыл хъуыды кæнын.

– Цæмæн хъæуы, уый фæстæдæр базондзынæ. Ныр та – бардзырд бардзырд у, æмæ йæ æххæст кæнын хъæуы.

Сержантимæ-иу хъазæн, худæн ныхас дæр кодтам, хæргæ дæр, хатгай нуазгæ дæр, фæлæ хъуыддаджы тыххæй исты бафæдзæхста, уæд æй æххæст кæн æнæ фæстæмæ фæкаæсгæйæ, æнæ уæлдай ныхасæй.

Мах ацыдыстæм Бражниковимæ. Ссардтам саст уæрдон. Чидæр æй æрхмæ аппæрста. Йæ гуыффæ – бынтон мур, йæ рæтæнæгъдтæ йæ уæлæ нал уыдысты. Йæ иу цалх – бынтон сæстытæ, йæ чыл дæр цыдæр фæци. Аззади ма дзы уызыны хуызæн къуыдыр. Иннæ цалхæн йæ дыууæ дæндаджы уыдысты схъис саст, фæлæ ма йæ чыл уыди йæ къуыдырыл. Рафтыдтам цалх æмæ сæмæн. Хицæнтæй сæ схастам æрхæй фæндаджы былмæ.

Фаг сыл атухи кодтам. Ёрхы доны мæ батинкæтæ ныххуылыдз сты.

Цалх фæстæмæ сæмæны къубалыл бакодтам, иннæ къубалыл æз хæцыдтæн, афтæмæй йæ æмбисæхсæвмæ бынатмæ æрхæццæ кодтам. Сержант нæм æнхæлмæ касти. Тынг фæллад стæм, уый æмбæрста æмæ нæ ауагъта блиндажмæ баулафынмæ.

Йæхæдæг не ‘ннæ æмбæлттимæ архайын байдыдта цалх æмæ

сæмæныл. Цы дзы кодтой, уый æз цæмæй зыдтон. Æрæдзиау дæр ма йæ кьупп-кьупп цыды уæлбылæй.

Суанг ма блиндажы дæр, лыстæныл хуысгæйæ, хъуыдытæ кодтон, цæмæн бахъуыди нæ сержанты иунæг цалх æнæ гуыффæ, æнæ рæтæнагъд, æнæ бæхæй, зæгъгæ. Афтæ дзæгъæлтæгæнгæ бафынæй дæн.

Райсомæй раджы фестадтæн, рауадтæн нæ уымæл блиндажæй. Акастæн ма алфамбылай. Ком уыди сыгъдæг, сабыр. Арв – цъæх-цъæхид. Хъæд йæ дари дарæстæй хъазыди. Мæргътæ уасыдысты алыхуызон хъæлæстæй, ратæх-батæх кодтой иу бæласæй иннæмæ. Бæстæ уыди бæрæгбонхуыз, цыма хæстæн йæ кой дæр нæй, афтæ сабыр, рæсугъд. Скастæн нæ хæцæны уæлбылмæ æмæ джихæй баззадтæн. Нæ акъоппы сæрмæ тулдз бæласы фарсмæ сагъд уыди хъæды лыггаг. Лыггагыл телтæй фидар баст – сæмæны кæрон. Йæ уæллаг кьубалыл – нæ цалх... Раджы заманты ма-иу фæсивæд куадзæны бонмæ херы скодтой ахæм цалхæй.

Пулемет йæ гыццыл цæлхытæй ист æмæ уæле стыр цалхыл ауыгъд, йæ хæтæл цалхы дæндæгты æмæ бæласы сыфтæрджын кьабузты æхсæнты уæлæмæ арæзт... Æрхъуыдымæ алæмæты дæсны Виктор дысон-бонмæ уый арæзта. Ныр фæлладæй хуыссиди бæлæсты рæбын. Уыди фынай. Страшенко пулеметы цурмæ хаста гилдзытæ. Пулеметыл æрзæбул и гилдзыты хъатара.

Хур нæма æркасти коммæ. Мах кьордæй бæлæсты бын кæрдæгыл æрæвæрдтам нæ хус хæринагътæ, америкаг консервы кьоппыты æнад дзидза, дзул. Хордтам æмæ цайы бæсты хуыппытæ кодтам узал дон.

Уымæй размæ-иу хæргæ-хæрын не ‘хсæнæй хъуысти худын, хъæлдзæг ныхас, фæлæ ацы хатт худын никæмæ цыди. Нæ фалæ не ‘мбал Пономары ингæны обау нын сбаста не ‘взæгтæ, нæ судзгæ мастыл нын бафтыдта ноджы уыраугæ пиллон арт. Бадгæ дæр кодтам цъæттыл бадæгау. Зыдтам: ныртæккæ та фæзындзысты знаджы хæдтæхджытæ. Æмæ, æцæгæй, хæрд нæма фестæм, афтæ дæллозæй æрбайхъуысти уынаер, стæй арвы цъæхыл фергтывтæ хæдтæхæг «фокке-вульф».

Фестадыстæм. Уайтагъд алчи дæр февзæрд йæ хæцæн бынаты. Страшенко алæууыди ауыгъд пулеметы бын. Бавнæлдта йын йæ хæцæнтæм. Уæдмæ фехъал сержант. Фестад, йæ цæстытæ сæрфгæ дыууæ гæппæн алæууыд Василийы цур.

– Васили!

– Æмбал хистæр сержант, – ракасти йæм лæппу лæгъстæгæнæджы цæстæй, – æз дæ куырдатон бар... Сергейы тыххæй...

– Куырдайт, нæ мæ фæрох, фæлæ, куы æхсай, уæд дæ нæмгуытæ хъуамæ нысаныл æмбæлой... Ныр та цы акъуырдына?.. Кæс-ма, уæлæ кæуылты фæтæхы, – дзырдта йын Виктор, уæлæрвтæм кæсгæйæ.

Хæдтæхæг баивгъуыдта мидæмæ уæллозты. Чысыл фæстæдæр æрбатахтысты «мессертæ» дыууæйæ. Фыццаг сæхи байстой мидæмæ, стæй, æвæццагæн, цыдæр æхсинаг ауыдтой æмæ та фæстæмæ разылдысты махырдаем. Сержант кæсы Василимæ. Лæппуйæн йæ къухтæ ризынц. Ныр дыууæ хæдтæхæджы æрбахæццæ кæнынц. Уæд хистæр сержант асхуыста Страшенкойы, фæлæбурдта пулеметы хæцæнтæм æмæ кæугæйæ хæдтæхæджы гуыбыныл суагъта æнæхъæн хъатара. Цалх æнцонæй зылди «мессеры» фæдыл. Пулемет дзæхст-дзæхст кодта. Раззаг хæдтæхæг тарст бæхау фыццаг хæрдмæ йæхи фехста, стæй йæ фæздæг скалди. Тæссар-тæссар ма æрцæйзылди, фæлæ комы фаллаг фарс æнгуз бæлæстыл йæхи ахаста æмæ ныггуыпп ласта хъæды астау. Иннæ «мессер» йæхи бæрзонд систа æмæ рагъы фæстæ фæаууон.

Страшенкойæн фыццаг, сержант æй пулеметæй кæй аиуварс кодта, уый тынг хъыг уыди. Хæдтæхæгмæ нал, фæлæ уымæ туджджыны цæстæй ныккомкоммæ, фæлæ хæдтæхæг куы æрхауд, уæд бахудти...

– Гъеуый дæр ма дын Сергейы тыххæй, Васили!.. – ракасти йæм хистæр сержант... – Куы аирвæза, уымæй фæтарстæн... Æхсгæйæ хъуамæ дæ къухтæ ма ризой... Цæй, Васили, ныххатыр кæн... Гъа ныр дæ пулемет, – суагъта сержант пулеметы хæцæнтæ æмæ ракъахдзæф кодта. Æз фæдæн йæ размæ.

– Бамбæрстай, Таймураз, цалх мæ цæмæн хъуыди, уый? – фæрсы мæ худгæйæ.

– Бамбæрстон, æмбал хистæр сержант...

Чи æрхауди, уыцы хæдтæхæгмæ згъордтой, фаллаг фарс цы æфсæд-донтæ уыди, уыдон. Чысыл фæстæдæр æрхæццæ нæ комбат дæр. Викторы ауыгъд пулемет куы федта, уæд фыр худæгæй йæ гуыбыныл ныххæцыди. Акъоппы былыл сбадти æмæ кæл-кæл кодта...

Æртæ боны фæстæ нæм фæсидтысты полчъы штабмæ. Хистæр сержант Викторæн радтой Фыдыбæстæйы хæсты фыццаг къæпхæны орден, мæнæн та Сырх Стæлыйы орден. Цæй тыххæй? Фæрсут ма мæ?

КОЧЫСАТЫ МУХАРБЕГ: 105 АЗЫ

(1920 – 1944)

*Æрттив, æрттив, зæрин хур, арвæй,
Нæ бæстыл царды цинад тау
Æмæ нæ мадау буц рæвдау
Æдзух дæ рухс тынтæн сæ хъармæй.*

ФЫДЫБÆСТЫ СÆРАППОНД ТОХЫ

АДÆМЫ МАСТ

Мæ мастæн æрәнцайæн нæй.
Мæ фæндтæн тызмæг у сæ ахаст.
Зæгъут-ма, æмбæлттæ, цæмæй,
Цы карздæр, цы фыддæр дзырдтæй
Зæгъон æз мæ зæрдæйы сау маст!

Мæстæлгъæд фыдхорты æрдонг
Æрбабырста абон нæ бæстæм.
Æгъгъæд сын нæ уыдис ныронг,
Æмæ та сæ бафæндыд ног
Ысфæлварын тохы нæ гæрзтæ.

Знаг йе сæфт æдзухдæр уыдта
Нæ сæрибар адæмты цардæй.
Æмæ нæм кæд худгæ дзырдта,
Уæддæр æй мах тынг хорз зыдтам,
Кæй ныл цæудзæн иу бон мæнгардæй.

Нæ фыдæлтæм иу ныхас уыд,
Цæргæйæ сæдæ азты баззад,
Ыстыр раст ныхас у, бæлвырд:
Мæлдзыгæн, дам, йе сæфт æрцыд,
Æмæ, дам ыл базыртæ разад.

Цы кæны, кæд афтæ у? Хорз,
Кæд сæрра сты абон лæгмартæ,
Уæд сын мах ыссардзыстæм хос:
Ызды æмæ сау топныхос, –
Куыд никуал ысдзæбæх уой, афтæ.

Æмбæлттæ! Æрцыди рæстæг –
Йæ фæстаг бон тугдых лæгмарæн.

Нæ къухмæ, цæй, райсæм гæртæ.
Куыд уарзæм нæ зынаргъ бæстæ,
Уый равдисæм абон ызнагæн.

Æмбæлттæ! Мæ дзырд у рæстмæ:
Фыдгулæн йæ бæрзæй сæтдзæнис.
Йæ сау рыг ыскæлдзæн хæрдмæ –
Рæстдзинад у мах фарс, æмæ
Уæлахиз дæр мах фарс уыдзæнис!

1941 азы 23 июль

ФÆСТАГ САЛАМ

Кавказы хæхтыл боны рухс æртад.
Йæ нымæт æхсæв быдыртыл æмбæрзы.
Æнцад у бæстæ иууылдæр, æнцад,
Кура ма ‘рмæст йæ къардиутæ æвдæрзы.

Ыскасти мæй, сырхуадул мæй æмæ
Фæтулы ныр цъæх арвы фурды, хъазгæ.
Фæстаг хатт ма æрцыдтæн æз дæумæ,
Фæстаг хатт, о сæрыстыр дон, дæ размæ.

Хæрзбон, Кура, хæрзбон, Гуырдзыстон, цæй!
Æз мысдзынæн æдзухæй дæр дæу дардмæ.
Дæ сау сæнæфсиртæ, дæ дыргъдæтты уындæй
Мæ зæрдæ рухс уыдзæн мыггагмæ.

Хæрзбон, Кура! Ды нал фендзынæ мæн
Мæйрухс æхсæв чызгаимæ дæ цуры.
Æмæ гъеуый тыххæй фæстаг хатт ма дæуæн
Фæндыдис мæн мæ сагъæстæ фæдзурын.

Мыййаг, куы ‘рцæуа сомæхсæв дæумæ,
Куы ‘рцæуа ‘нкъардæй сау рæсугъд –
мæ уарзон,
Æмæ æнхæлмæ иунæгæй мæнмæ
Куы кæса ам, дæ былгæрон, фыдафон,

Уæд ын-иу зæгъ: «Хъаст ма ракаен мæнæй,
Æз уарзтон дæу, дæхи зæрдæ – æвдисæн.

Фæлæ дæ сонт, тызмæг фыды тыххæй,
Зæгъ, аскъуыди нæ уарзонад æмбисыл».

Зæгъ-иу ын ды, куыд фæрох кæна мæн
Æмæ ыссара ног уарзон йæхицæн.
Уæууæй, куыд зын ваййы, куыд зын лæгæн
Йæ уарзонай æнæнхъæлæй фæхицæн!

1940 азы 29 ноябрь

ЦÆЙ, ХÆРЗБОН, МÆ УАРЗОН!

Цæй, хæрзбон, мæ уарзон!
Æз фæцæуын балцы,
Ма-иу кæн мæ фæстæ
Иунæгæй æнкъард.
Диссагау дæм абон
Ма фæкæсæд м' ацыд, –
Сиды мæм нæ бæстæ
Тохы фæзмæ тагъд...
Фидар лæуу, мæ дуне, –
Æз цæссыг нæ уарзын,
Ма-иу ку мæ фæстæ
Тар æхсæв æдзух.
Фидæнмæ та ногæй
Фестдзынæн дæ разы,
Æмæ та дын худгæ
Райсдзынæн дæ къух.
Акса, мæ хур, уæлæ
'Нкъард зарæг кæнгæйæ
Мæргътæ дæр куыд кæнынц
Хъарм бæсты 'рдæм тагъд.
Фæлæ та фæстæмæ,

Уалдзæгмæ бæлгæйæ,
Райгуырæн бæстæмæ,
Зон, уыздæн сæ тахт.

*1941 азы 10 декабрь,
Ростовы облæст, Слепихины хутор*

ФЫДЫБÆСТÆ

Лæгæн зынаргъ куыннаæ вæййынц
Йæ бинонтæ, йæ мад!
Лæгæн зынаргъ куыннаæ вæййы
Йæ рæзгæ бонты цард!
Фæлæ уæддæр, ныййарæг зæхх,
Дæуæн æмбал кæм и!
Дæуæй зæрдæйæн адджындæр,
Зæгъ-ма мын, чи у, чи?!
Нæ урс хæхтæ, йæ тар хъæдтæ,
Нæ хъал дæтты хъæлæс,
Нæ зад хуымтæ, нæ быдыртæ,
Нæ дидинаæгджын фæз,
Кæм хъазыдтæн æз сабийæ,
Кæм рæзыдтæн æдас, –
Мыггагмæ дæр сымахимæ
Мæ зæрдæ баст у, баст.
Нæ фыдæлтæ сæ хъарм тугæй
Дæу балхæдтой, мæ зæхх.
Нæ бæркаджын фæллойæ дæ
Ысбуц кодтам дзæбæх.
Ды дæ мæ цин, мæ цардамонд,
Фыдыбæстæ, дæуæй
Мæнæн зынаргъдæр, адджындæр
Нæ уыдис æмæ нæй.
Æрмæст дæ кой, дæ буц ном дæр
Ыстыр ныфс у лæгæн.
У раст дæ сыгъдæг уæлдæф дæр
Æвдадзы хос мæнæн.

Æмæ дæ никуы ратдзынæн
Ызнагæн, зон уый ды,
Фæлтау мæлæт ыссардзынæн
Дæ сæрвæлтау хæсты!

1942 аз

ФЫСТÆГ МÆ МАДМÆ

Мæ фын фæлыгъди. Хуыссæг та мæ н' ахсы.
Хæстæг у бон, æвæццагæн, хæстæг.
Уæдæмæ, цæй, мæ райгуырæн Кавказмæ
Ныффыссон æз гъе ацы 'хсæв фыстæг.
Ыссыгътон цырагъ ныккæнды æдæрсгæ.
Мæ чысыл пецы бафу кодтон арт...
Салам дæуæн, мæ райгуырæн хæхбæстæ!
Æнæниз у, мæ ныййарæг, мæ мад!
Æрвитын дын хæсты быдырæй абон,
Æрвитын дард Украинæй салам.
Дæ буц хъæбул, дæ иунаг фырт, дæ уарзон
Нæ рох кæны дæу иу минут дæр ам.
Мæ цæстыл уайы райгуырæн хъæубæстæ,
Нæ хъæдынкъул, нæ æлыгбын хæдзар,
Дæ дæлбазыр кæм рæзыдтæн æдæрсгæ,
Кæм æрвыстон мæ рæзгæ бонты цард.
Мæ цæстыл уайыс алы бон, ныййарæг,
Цыма та бадыс рудзынджы раз ныр.
Кæсыс æнхъæлмæ: «Искæцæй, мыййаг, кæд, –
Фæзæгъыс ды, – æрбазынид мæ фырт...»
Æз зонын хорз дæ хъуыдытæ, дæ фæндтæ,
Кæй у дæуæн æнæ мæн, нана, зын.
Æмбарын æз, кæй мыл риссы дæ зæрдæ,
Кæй дæм фæзыны хаттæй-хатт цæссыг...
Нана, дæ зæрдæ ма дзурæд мæнимæ,
Дзæгъæлы ма кæн, ма, нана, æнкъард.
Куыд нæ дæн æз хæсты быдыры иунаг,
Нæ дæ ды дæр гъе афтæ иу, мæ мад,

Фæуыдзæн хæст! Нæ рæстдзинады кардæй
Ызнаг æрцæудзæн тагъд рæстæджы саст.
Æмæ дæм уæд, ныййарæг мад, æз дардæй
Фæзындзынæн сæрæгасæй æваст.

*1943 аз,
Хæцæг æфсад*

МÆ ФÆДЗÆХСТ

Фыдыбæсты сæраппонд тохы
Мыййаг, куы фæмард уон рæстæй,
Уæд-иу мæ мард фæласут хохмæ,
Мæ Ир, мæ фыдæлты бæстæм.

Æмæ-иу бавæрут, æмгæрттæ,
Мæн рагон сау къæдзæхты ‘хсæн,
Цæмæй æхсырхуыз цытидæттæ
Рæвдауой с’ аив зардæй мæн.

Цæмæй мæ ингæнмæ мæ уарзон
Фæсивæд хъазынмæ цæуой
Æмæ тæгæр бæласы ауон
Фыдæлты зарджытæ кæной.

*1942 азы 13 январь,
Ростовы област, Слепихины хутор*

ÆХСАР, ХÆСТ ÆМÆ ФИДЫД

* * *

... дæ фæллад не знагæн æххуысгæнæг у.

* * *

Хæсты иу закъон ис, æмæ уый амоны: знагæн хатыргæнæн нæй!

* * *

Хорз карджын ваййы уæндон, хæсты дæр уый ваййы сахъдæр.

МАМСЫРАТЫ Дæбе

* * *

Кæм ис ахæм мæсыг, нæмыг кæдæм нæ хауы?

* * *

Цæргæс бæрæг ваййы йæ тахтæй, хъæбатыр гуырды – йæ цыдæй.

КОЧЫСАТЫ Мухарбег

* * *

Фыдæй-фыртмæ тохæн басабыр кæнынмæ ничи ницы фæразы.

БОЦИТЫ Барон

* * *

Хæст хъуамæ æцæг хæст уа, ам хъазæнтæ нæй. Цæвын хъæуы знаджы.

* * *

Знæгты къухмæ уæхи баппарыны бæсты-иу цыфæнды зын ран дæр райсут уæздан мæлæт.

ФÆРНИОН

* * *

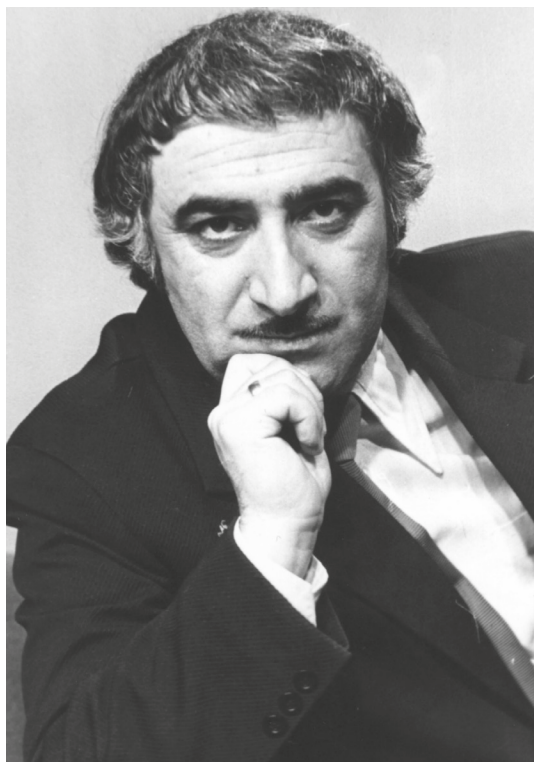
... фæстаджы тохмæ нæй æрхæндагæй цæуæн.

* * *

Сæрибар – уартхæссæг æфсад.

КАЛОТЫ Хазби

ХАЕМЫЦАТЫ АЛБЕГ: 85 АЗЫ

(1940 – 2014)

*Ныффыстон де стыр кадыл зарæг,
Зæлыди арф кæмтты йæ зæл.
Уæддæр, мæ Ирыстон-ныййарæг,
Дæ уарзтмæ не ссардтон дæгъæл.*

МÆ УДЫ ЦИН, МÆ УАРЗТ

* * *

Нæ Иры зæхх-иу сау туджы мæцыд,
Сыгъдис, фæздæг калгæ, цъæх арты.
Уæддæр æдзух йæ хъæдгæмттыл хъæцыд,
Нæ къона никуы сфæнык царды.

Нæ кодтам уысм фыдæлты уæзæг рох,
Уый мах ныййарæг мадау уарзтам,
Йæ сæрыл кодтам кардæлвæстæй тох,
Нæ удты рухс фæлтæртæн хастам.

Лæбуры та нæм абон дæр фыдгул,
Нæ зоны сабийæн дæр барын,
Фæлæ нæ сæрмæ н' аныгуылдзæн хур,
Фыццагау хъуысдзæни нæ зарын.

* * *

Ныллæууыди уалдзæг, ысулæфыд зæхх.
Æртадысты миттæ, нæ быдыртæ – цъæх.

Фынкбарц дæттæ ласынц пырх къæрттытæй их.
Нæ бады пъæззыау къуырф адгуыты мигъ.

Тызмæг зæйтæ коммæ лæбырынц æд маст.
Бодзола тæдзынæг ыскуыдта æваст.

Фæзынди пысыра нæ кауы рæбын.
Барзонд хæхтыл хъазы зæрин хуры тын.

Æртахти зæрватыкк, æгæрон – йæ цин.
Зымæгон дымгæтæн сæ рæстæг фæци.

Нэй Терчы цэлхытән фыр цинэй кәрон.
Мәнән та әрхәндәг – мә зәрдә, мә бон:

Әрәййәфта уалдзәг мәгуырәй мә кьуым,
Мә галтә – әххормаг, зәрәстон – мә хуым...

САБИДУГ МЫСГӘЙӘ

Хуыскъ адаг та, кьәртт ихтә ласгә, зары,
Йә сәрмә хәхтыл арвы уадздзәг – цьәх.
Цыдәр цин зәрдә химидәг әнкъары,
Уләфы фахсыл хуры хьарммә зәхх.

Баба кәны йә зәронд гутон цалцәг,
Әвзары кәрты тауинаг мә мад.
Әрцыди та нә гыццыл хьәумә уалдзәг,
Әз дәр кәм бадын ацафон әнцад!

Мә уысын бәх әрцәфтә кәнын ехсәй,
Әцәг барәгау донбылтыл – мә дугъ,
Кәнә тьәпән дур урс уыләнтәм фехсын,
Нә вәййын никуы рухс бәллицтәй цух.

Ныййарц вәййын, тәлыдзалх тулгә, коммә,
Фәбәллын, ехх, кәд ысхьарм уызән цад!
Сәрбынты та кәд гәпп кәндзынән донмә,
Кәд хьусдзынән фынк әхсәрдзәнты зард.

* * *

Хуыссыди хур хәмпус әврәгъты базыл,
Тындзыдта комы, дуртәй хьазгә, дон.
Әз дын цьәхсыфтәр кьутәры дәлбазыр
Мә фыццаг ләвар – дидинхуд – быдтон.

Ды йәм цыдәр дызәрдыгхуызәй кастә,
Цыма уыдис бынтон дзәгъәл мә куыст.

Мыййаг мын ыл куына баввæрсай – тарстæн,
Æнкъард равг уыд дæ рухс цæсгомыл фыст.

Æркодтон æй фыр æфсæрмæй дæ сæрыл, –
Уыдтæ æвдхуыз æрвæрдынау рæсугъд.
Нæ баивтаин уыцы худ æндæрыл,
Дæ уаз фидыцы баззади мæ уд.

Фæлæ йæ ды тымбыл сыгъзæрин цалхау
Ныппæрстай доны уылæнтæм æваст,
Æмæ фæци мæ цины уысм – мæ аргъау,
Йæ фæдыл ма æрхæндæг зæрдæ каст...

МÆ ИР

Дæ хæхтæ, их цъититæ, кæмттæ
Ысты мæ уды цин, мæ уарзт.
Дæ ивылд урсбазыр фынк дæттæ
Сæ тахтæй айсафынц мæ маст.

Мæнæн фыдæлтыккон мæсгуытæ
Дæттынц нæртон лæджы ныфс, тых.
Мæ сæрмæ тар мигъы ыскъуыдтæ
Ыскъуырынц къуылдымтыл сæ ных.

Мæ балцы райдайæн фыццаг хатт
Уыдис дæ митæйдзаг къæсæр.
Ныр уыцы ивгъуыд рæстæг атахт,
Ныхъхъус и рох дурау кæмдæр.

Куы афтын æз Гандзайæ дарддæр, –
Мæ зæрдæ ам ваййы, хъæмæ.
Æнæ дæу мæн нæ хъæуы цард дæр,
Тындзин дзæнæтæй дæр дæумæ.

Мәнән ды дæ, мæ Ир, ныййарæг,
Ыстыр дæ фарны раз – мæ хæс.
Дæ фæрцы басгуыхы мæ зарæг
Цъæх арвы денджызы цæргæс.

НЫРЫККОН ÆМДЗÆВГÆ

*Арцыди уаллæттæн сæ дуг,
Æмæ кæнынц быгъдулæг цъыфы.
Хъ.Æ.*

Æрцыди иутæн уаллæттау сæ рæстæг
Æмæ кæнынц нæ ивгъуыдимæ хыл.
Лæг нал зоны, цы ныуадздзæн йæ фæстæ,
Цы намыс, фарн ма баззайдзæн зæххыл.

Рæстдзинадæн йæ кой, йæ хъær дæр нал и,
Ыскодта цардæй хъазæнхъул фыдгул.
Уæззау маст кулау зæрдæйы ысмал и,
Ныгуылы бонæй рухс бæллицтыл хур.

Гыццыл мыздæй ыстыр хъалонтæ фидæм,
Кæнæм мæстæй фыдракæндты хуыдуг.
Нæ хъалтæ ‘хцайыл баивтой сæ фидæн,
Мæлынц фыр цинæй, ралæууыд сæ дуг.

Ныккæнæн нæй сæ давд мулкæн, сæ бынтæн,
Мæгуырæн ласынц хин митæй йæ царм.
Уæддæр фæразынц раст адæм сæ зынтæн,
Цæры сæ туджы хурзæрины хъарм.

Уый тавы сау зæхх уаз тынтæй æрвылбон.
Цæстфæлдахджытæй фервæздзыстæм мах:
Зыны къæвдайы уаллæттау сæ кæрон,
Хъæбæр цъыфыл ныххус уыдзысты тагъд...

РОМАНТИКОН БÆЛЛИЦТÆ

Бæргæ, лæгау хъысмæты уаргъ куы хæссин,
Куына зонид мæ уарзон Ир цæссыг, –
Дæуæн уæларвæй арвæрдын æрхæссин,
Ыстъалытæй дын самаин мæсыг.

Бæргæ, хъуырмæ куына уаин æз мастæй,
Дæлимон дуг куына хъызид мæныл, –
Æз цъенга цъити ‘ртайын кæнин уарзтæй,
Хæрам, хæйрæг, хин фесафин зæххыл.

Бæргæ, æз дæр нæртон лæгау куы зарин,
Куына мæ лидзид амонды фарн дард, –
Æз талынджы дæр хуры тын ыссарин,
Ыскæнин дзы нæ уазал къæсы арт.

Бæргæ, дæу царды амонджын куы скæнин,
Нæ уарзт куы уайд фарнайдзаг, рæсугъд, –
Æгас дуне мæ хъæбысы ныккæнин,
Тæхид фыр цинай арвы цъæхы уд.

* * *

Сындæггай хæхтыл афардæг и бон,
Фæлмæн дымгæ нæ бал бæласы узы.
Йæ тахтæй комы нал æнцайы дон,
Йæ уылæнты фынкбарц цæлхъытæм хъусы.

Хъæуккаг изæр та адгуытæй фæзынд,
Зыны дæрддзæф Сæна-хохæн йæ митсæр.
Ысты нырма фæрдыг тæрæзтæ цъынд,
Фæстæдæр арвæй хуздзæни сæ цæхæр.

Кæсдзæн дæлæмæ тар нарджытæм мæй,
Сæрдыгон æхсæв бацæудзæн йæ рады.
Кæдæмдæр лидздзæн рухс амонд мæнæй,
Нæ дæм уыдзæн мæ судзгæ уарзт нымады...

КАСАТЫ БАТРАДЗ: 75 АЗЫ

(1950)

*...Дæ сагъæс, Ирыстон, сыгъдæгæй
Мæ зæрдæйы арфы хæссын.*

УÆЛАХИЗÆЙ ТА РАЙХЪУЫСДЗÆН НÆ ЗАРД

* * *

Хъæбатыртæ кæнынц фылдæр нæ Иры,
Сæ зынгуыст фæлгонцтæ æргом ныр дæр,
Цæрынц нæ адæмæн сæ сыгъдæг риуы,
Сæ хæрзаудын мах кæндзæн хуыздæр.

Кæд нал кæудзысты сабитæ сидзæрæй,
Кæд нал калдзæн йæ цæстысыгтæ мад,
Кæд фервæздзыстæм тугмондаг ызнæгтæй,
Кæд бамбардзысты сабыр царды ад?!

Нæ цинхортæ сæ койаккаг дæр не сты,
Тæхудиаг, кæмæн ис хорз сыхаг!
Нæ буц кæстæр! Дæ æвзонг давæг фесты,
Фæлæ ды ма скæн рухс фидæн дзырддаг.

Дæ хъуыддæгтæ цæуæнт фылдæр æнтысгæ,
Дæ цардвæндагыл худинагæй тæрс.
Лæгау лæг у! Хъæбатырты ном мысгæ,
Фыдæлты фарн тырысайау фæхæсс.

БАРХИОН

Малиты Иналæн

Цыдысты ме ‘мгæрттæ, нæ бæстæ
Фашисттæй хъахъхъæнын куы хъуыд.
Куыд хъуамæ баззайон сæ фæстæ,
Мæн дæр сæ фарсмæ балæууын фæндыд.

Æмæ фæраст дæн, никæмæн æй загътон,
Мæ мад дæр уый йæ базонæг нæ уыд.
Мæхицæн ма сæрæнгуырдаг ыссардтон, —
Бæсты сæрвæлтау сарæзтам нæ цыд.

Ам хæсты быдыр тарст митæ нæ бары,
Æмгæртты ‘хсæн дзы нæй гадзрахат, нæй.
Ызнаджы нæмыг ахизы буары,
Фæлæ тæппуд, тæрсыны бар дзы нæй.

Æмæ цыдтæн мæ хорз хæлæртты ныфсæй,
Пырхытæй ма мæ рахастой кæддæр.
Фæхайджын ысты дохтыртæ мæ тыхстæй...
Фæтох кодтой... Нæ фервæзтæн уæддæр.

Мæ уарзон сидзæр сабиты цæссыгтæй
Кæд раивид хуыздæрæрдæм сæ цард.
Нæ бæстæ фервæздзæн йæ зын, йæ хыгтæй,
Уæлахизæй та райхъуысдзæн йæ зард.

ХÆСТОНЫ ФÆСТАГ НЫСТУАН

Сланты Батрадзæн

Фæцух дæн æз ныййарæджы рæвдыдæй,
Фыдыбæстæ хæстонтæ хъуаг уыди,
Мæхи фæндæй, ныфсхаст æмæ æвзыгъдæй
Æз аппæрстон йæ хъахъхъæнæг мæхи.

Ам бамбæрстон, куыд зынаргъ у хъæубæстæ, –
Ам базыдтон мæ фидæн цардæн аргъ,
Куы-иу ацыдтæн тар æхсæв æмхæстмæ,
Мæ сабитæ уыдысты мын цырагъ,

Ныфсæвæрæг сæ сыгъдæг удты цинай,
Æмæ мыл амонд арвы рухсау калд.
Ызнæгтæ та сыгъдысты уæд сæ хинай,
Уæлахиз хæсгæ атаhti мæ цард.

Фæлæ ма ныр цы загъдæуа хъысмæтæн,
Нæ мын бауарзта ахæм цин йæ цæст.
Мæ хиуæттæн та маройаг куы фæдæн...
Дæлдæр ныххауæд, чи ракъахы хæст!

ХАЕСТÆФХÆРД ХÆСТОНТÆ

Нæ фыдæл, нæ хистæр,
Хæстæфхæрд хæстон лæг,
Мæ сæрæй дын кувын ныллæг.
Цæрæнбон фæхастай
Дæ рухс ном сыгъдæгæй,
Дæ хуыцау – рæстдзинад.
Нæ бауагътай цудын
Ирон лæджы фарн æмæ кад.
Нæ зыдтай, кæд уыдзæн
Дæ цардæн йæ кæрон,
Кæд бахуысдзæн
Иубон дæ зынг,
Фæлæ-иу дыууæ дзырды –
«Намыс», «Лæгдзинад» –
Фыдæлты ныхæстæй
Куы райхъуыст дæумæ,
Уæд – дурвидар буарæй,
Зæрдæйæ –
Ызнагыл уæлахиз уыдтæ.
Дæ кæстæртæн, махæн,
Дæ фидæны фарнæн
Нывондгæнгæ хастай дæ цард.
Нæ фыдæл, нæ хистæр,
Хæстæфхæрд хæстон лæг,
Ныббар нын, кæд абон
Дæ фæндиаг нæма сси нæ цард.
Нæ фыдæл, нæ хистæр,
Хæстæфхæрд хæстон лæг,
Ныббар нын, ныббар нын –
Нæ базыдтам никуы
Дæ лæггæдтæн аргъ...

КÆМ АГУРОН ЗÆРДÆЙЫ НЫФС...

Уæйгæнæг скадджындæр поэтæй,
Нывгæнæгæн арахъуадзæг – æлдар.
Ысфæлдисæджы уаз сураеты фендæй,
Йæ уарзты рухсæй нал райы æмгар.

Куыд цæрæм уæдæ?!
Ацы мæнгард дуне
Дæлгомвæлдæхт,
Æнахъинон куы ссис...
Куыд цæрæм уæдæ?!
Суанг нæ сыгъдæг удтыл
Куы сси уæлахиз
Хинвæндаг, куы ссис...

* * *

Кæдæм фæлидзон уе ‘хсæнæй, хæлæрттæ,
Куы нал уæ ис, кæмæ хатон тыхстæй?!
Охх, бафæллад мæнгдзинадæй мæ зæрдæ, –
Кæй ма хъæуы мæ уды тох рыстæй?!

Кæм агурон зæрдæйы ныфс, кæм курон,
Кæм агурон æфсарм æмæ æгъдау?!
Уæд та уал, цæй, мæхи удæй фæсурон
Хæрам, фыдæх, ызнæты зынг фæлтау!..

Æртæхæнт уæм, мæ буц хæлæрттæ, зæдтæ,
Уæ хус удтæй уын сыскъуынаент хæлæг, –
Зæгъиккат кæд: «О курам уæ, хуыцæуттæ,
Хæрзгæнджытæ уæ фæндиаг цæрæнт!»

Уæд æз уæ цинæй, туджы цæссыг нуазгæ,
Быхсин Амрану, батаид мæ мæт.
Кæд федтат, кæд, æндон æфсæйнаг тасгæ,
Æви уæ удтыл сау хæйрæг фæхæст?!

* * *

Мæ сыгъдаг уарзт –
Рæбинагдæр æнкъарæн,
Мæ уды фарн –
Мæ рухс монцты æндзарæн!
Дæумæ куы уыд
Мæ фæндæгты сæйраг,
Ды куы уыдтæ
Мæ бæллицты фыццаг.
Дæумæ тындзыдтон
Рагбонтæй фæстæмæ, –
Ныр хъусын æз
Дæ карз ныхас хæстæгмæ:
«Сыгъдаг уарзтæй,
Æвзонг лæппу, цы кайыс?!
Дæхи, мыййаг,
Кæд митмæсгуытæй сайыс...»
Мæ сыгъдаг уарзт,
Дæуæн æмбал нæ арын!
Мæ дудгæ рисыл
Ноджы цæхх луарын...
Æвæдыл мæ
Сыгъдаг суадонмæ ласыс,
Фæстæмæ мæ
Æнæ донæй ыздахыс...
Æви æндæр у
Уаз уарзтæн йæ ахаст?
Мæ зæрин уадындз
Заргæ-зарын асаст?!

СЫРДОНЫ МОНОЛОГ

О нартæ, –
Бæхджынтæ, гæрзифтонг,
Хæстмондæгтæ, хъалтæ!
О нартæ,
Ыстæрты цæугæйæ,

Дæлдзиныг – мæ бартæ.
 Мæнг амонды цинæй
 Куы зылынц уæ сæртæ,
 Мæнæй уæм хæстæгдæр –
 Уæ хъама, уæ кæрдтæ.
 Æз хилын уæ фæстæ
 Æдзухъом, фæлладæй, –
 Куы цæут мыл хинæй,
 Цæут мыл мæнгардæй.
 Æлхæнут уæ удтæ
 Мæ цармæй, мæ удæй,
 Фæзæгъут мын бузныг
 Уæ зæрдæты туттæй.
 Уæддæр уæ фæфæнды
 Мæн фенын æвзæрæй,
 Уæ хъал мыл фæкалут
 Уæд хистæр-кæстæрæй.
 Фæнды уæ, лæгъстæйаг
 Сымахæн куыд фæуон,
 Уæ балцы уæ бæхты
 Къæдзилтыл куыд хæцон.
 Кæнут мæ дæлдзиныг,
 Æргомай æддæссон, –
 Зын уыдзæн, фæзонын,
 Уæддæр дæн æвæсмон.
 Уæ сайд мын дывæр у,
 Мæ утæхсæн – бирæ,
 Æмæ уын фæдзæхсын:
 Ныууадзут мæ иу ран!..

 Мæ цæссыг æмбæхсын
 Сымах æмæ Ирæй...

* * *

Æхцайы дуне –
Ызгæхæрд æмæ удхор,
Сæрæй къæхтæм
Æгъатырæй ныхъуыры
Нæ лæгдзинад,
Æгъдау æмæ æфсарм.
Æнæтæригъæд сабийæн
Йæ хъуырыл
Æрцауындзæг,
Ызгæйау ыл нынныхæст,
Ныффидар ис,
Кæны парахат не ‘хсæн!..
Æмæ йын мах та
Аргъуыцгæнгæ кувæм, –
Йæ ныхмæ нын ысдзурыны хъом нæй.
Хæссæм, æмпъухæм
Згæхæрд æфсондз не ‘ккой,
Фæлæ кæдæм? Æбæрæг – фидæн, афтид...
Нæ уæны бады сау пъæззыйау йе ской,
У тобæ махæн, цъист нæ кæны, хурх...
Æхцайы дуг –
Ызгæхæрд æмæ... удхар.

ДЗÆНГÆРÆГ-ПАДДЗАХ

Дзæнгæрæг-паддзах
Федтон æз чысылæй...
Йæ къæртты раз дæр
Кæд уыдтæн мæлдзыгау, –
Уыди нæ хохы мæсыгæй бæрзонддæр,
Бæрзонд æмæ парахат дуар – йæ къахыр.
Йæ хуылфы та...
Æрхуы хъæлæсæй зарыди йæ хуылфы
Æнæрцæф дымгæ.
Æмæ уæд мæ риуы,
Лæппын риуы æнахуыр бæллиц райгуырд:

Куы байрæзон, куы сбирæ уа мæ хъомыс,
 Нæртон туджы зынг ме уæнгты куы ссудза,
 Йæ бынаты уæд бавæрдзынæн саст фæрск,
 Нындадздынæн æй бурæмæдзы сойæ,
 Куыд нæуал зына састы бынат, афтæ,
 Æмæ йæ дзинг æгас дуне куыд фæзма!
 О, пас рацыд уæдæй абонмæ азтæ,
 Фæлæ нæртон нæ басгуйхти мæ хъару.
 Дзæнгæрæг-паддзах дæр лæууы фыццагау...
 Уæддæр... Уæддæр мæ рагбæллиц нæ аскъуыд,
 Нæ мын дæтты æнцой æхсæвай, бонæй,
 Мæ уды арфы саст мыртæ нырризынц,
 Уым баиу ваййынц рухс арвы ыскондæй,
 Сæ зæллангæй мæ рухс бæрзæндтæм сисынц.

ДЗЫРДАИВАДЫ НЫВОНД

Нафийæн

Фырты хуызæн фæлæггад кодтай Ирæн,
 Фыды хуызæн йæ кæстæртæн уыдтæ,
 Сырдоны цæссыг равæрстай дæхицæн,
 Уырымæг дæр дæумæ касти, дæумæ.

Сæ нæмтты риссаг рахастай сыгъдæгæй
 Ирон фарнимæ дзыллæйы къæсмæ,
 Æрсыгъдæг кодтай рæстæджы фæздæгæй,
 Кæмæ не ‘ххæссыд фарны къух нырмæ

Ды уыдон аив таурæгъон ныхæстæй
 Нæ дзыллæтæн æргомгæнгæ цыдтæ,
 Æмæ сæ айстой. Аивдзырд дæснытæй
 Дунейы ‘мвæзы арфæгонд уыдтæ

Фыдæлты фарн, йæ кад æмæ йæ радæй,
 Йæ туджы ‘ртæхтæй царды ныфс цыди.
 Зæрæстон хуымты ног тауинаг цардæй
 Ирон норст цæхæр басхъауæг фæци.

Фырты хуызæн фæлæггад кодтай Ирæн,
Фыды хуызæн йæ кæстæртæн уыдтæ.
Дæ уд – фæтдзæгъдæн, сарæзтай дзы пирæн,
Рæстагургæйæ тымыгъты цыдтæ.

Цы фæллæйттæй ныррухс кодтай нæ фидæн, –
Кæсыныхъом сæ кæстæртæ куы суой.
Дзырды фарнæн йæ рисс æмæ йæ цинæн
Уызæн æдзух дæ рухс намысы кой.

КÆСАГАХСÆГ

Чи уаллонæй ахсы,
Чи дзулы къæбæрæй,
Кæмæн та йæ цъырцъыраг
Йæ ‘нгуырыл бандзыг.
Æз къухæй æрцахсын фæлварын...
Æнæбын цад –
Арвимæ иу хуыз.
Йæ къуымты йын джигултæ сисын,
Афтидарм, фæлладæй фæстæмæ
Мæ бынатмæ схизын.
Кæмæндæр та уартæ йæ уаллон
Æрбайсы кæсæгты хастдæр.
«Æнæхин кæсагахс...
Æнæсæр кæсагахс...» –
Мæнæй уæд фæзæгъынц.
Уæддæр та ныххизын.
Чи уаллонæй ахсы,
Чи дзулы къæбæртæй,
Кæмæн та йæ цъырцъыраг
Йæ ‘нгуырыл бандзыг.
Æз дæр дын нæ фæдæн
Æнæхин, –
Мæ дондæппал армæй
Донбеттырмæ хъавын.

* * *

Æз федтон фын,
 Цыма мæ хаста
 Йæ хъæбысы фыдвæндæгтыл мæ мад.
 Цыдыстæм сау комы тæссæртты,
 Нæ бынмæ дон дзыхъхъирдæй уад.
 Мæхи тыдтон, æппæрстон æм мæхи,
 Мæ зæрдæмæ æрра гуылфæн цыди.
 Хæцыдис мыл, нæ мæ уагъта мæ мад,
 Æвæццæгæн мын фесæфынæй тарст.
 Цыдæр хъару мæ фесхуыста æваст,
 Мæ хъус ма 'рцахста тарст мады цъæхахст,
 Æмæ мæ уылæнтæ кæрæдзи сæрты айстой.
 Æрра дон мæ йæ сыгъдæгæй фæсайдта.
 Хъуыдис дзы ленк кæнын,
 Мæ къухайст та – лæмæгъ.
 Æргом хъуыды гадзрахатæй – æмбæхст.
 Хъуына дуртыл-иу сæмбæлди мæ дзæхст.
 Кæннод ам хъуамæ змисбадæн ысуон,
 Кæнæ та былыл иппæрдæй цæрон.
 Фæлæ, о, диссаг, цавæрдæр тых ногæй...
 Æмæ фæцис мæхи 'нкъарын мæ бон.
 Мæ къухтæй ныр ызнæт уылæнты здахын,
 Цæй зын у ленк кæнын, фæлæ фæразын.

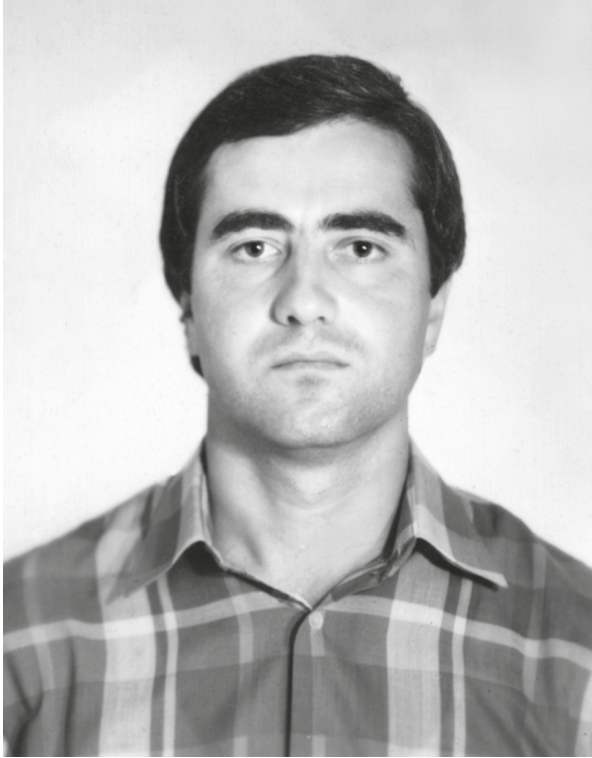
ИРОН ÆВЗАДЖЫ САГЪÆС

Мæ ном хæссæг адæм!
 Мæн радта сымахæн
 Ыстыр Хуыцау цардæн.
 Лæггад уын фæкодтон
 Зæлланггæнаг мыртæй
 Уæ маст æмæ уарзтæн,
 Уæ хъарæг, уæ зардæн.
 Ныр сидзæр сабийау,
 Фыдусы æлгъыстау

Уæ хъалты фæндиаг кæнын.
Уæ царды фæндæгтыл мæ
Дардмæ лыгъдыстут,
Æрмæст ма уæ сусæг нымыгъдæн хъæуын.
О дуджы цагъартæ!
О рæстæджы хъалтæ!
Кæдæм мæ фæтæрут æнæном цыртæн!?
Уæ тæригъæд карз у,
Мæн фæхæссын уаз у,
Цæмæй уын фæбæзза уæ саби фыртæн,
Ныййарæджы риуæй,
Йæ зарæг, йæ цинæй
Æз суадонау хур бон сымахмæ цыдтæн.

ГИБИЗТЫ ОСКАР: 65 АЗЫ

(1960 – 1993)

*Раевгъудæй мæ цард,
Уотæ ма уарун бон раевгъуйуй:
Хорискаст. Арвæрттивд. Арви гунп.
Сæх-сæх уард. Хорнигулд.*

ДУМГÆ МЕГЪТИ КЪОХМÆРЗÆНТАЙ ХОРИ ЦÆСТИСУГ СÆРФУЙ

ÆЗ ЗОНУН...

Æз зонун! Мæ сагъæси уалдзигон таутæ
Фæззæгмæ нæ уодзæнцæ рæзæй идзаг.
Мæ бæллещи размæ исамайдзæй каутæ
Æ сиутæй адæми сау федиси саг.

Æз зонун! Мæ зæрдæ мин дзоруй уой алкæд,
Мæн реуи неке ‘ссердзæй цийни фæрдуг.
Мæ зæрдæй артау искæлуй еумæ зарæг,
Кадæртæ ‘й фæххонунцæ сайдт ‘ма рæдуд.

Цикорай дидинаг ‘сирæзтæй мæ зæрди,
Мæ бæллещи хорæй æй алкæд тавун.
Алкæд æй æртайун цæстисуги ‘ртæхи,
Амонди хъурити ‘й алли бон дарун.

Æнæ ‘мбæлдæй, царди дæрзæгкаст будури
Æ адæ фесæфдзæй, басодздзæй æ уарзт.
Адæм æй байвæрдзæнцæ масти фæндури
‘Ма мин æ сурх билтæй кæндзæнæй æ гъаст.

Фал бал æй бафсадон нур цийни хъуритæй,
Сорти ниуазæнæй æй ‘скæнон донласт.
Уадзæ ‘ма ескæмæн æ цæрдæг гъудитæй
Сæ царди искæна рæстдзийнадæй уарзт.

ЦИ КОДТОНЦÆ?

Тар æхсæвæ нæ дасуй æ рехæ,
Мæйи финкæй не ‘хснуй æ цæсгон,
Уæхæн изæр лæкъæрдæйдзаг тегъæн
Дзæгъæл куйтæй байдзаг уй æ ком.

Мæйи дзолмæ кæсунцæ сæ деси,
Стъалуи цихтбæл низдухсуй сæ каст.
Салд лæкъæрди кæрдзини къæреси
Сæ цæстæй ниттадзунцæ сæ маст.

Ци кæнунцæ махæн аци куйтæ?
Ци ни даруй тæнзæрдæ тикис?
Исристæй мæ æмдзæвгæн æ суйнæ,
Исрæйдтæй тæрегъæди къæбис.

САЛД ЗÆРБАТУГ

Цæбæл кæуис, мæ зæрди бундор?
Куд талингæ ‘й мæ гъудий хæдзарæ...
Мæ æмдзæвгæ иссæй мæгургор,
Нæй мæ бон дзурдти согæй ниндзарун.

Мæ сагъæси тикис æй мæллæг,
Хуæдмæл дзурди æгасæй не ‘ртасуй.
Æй мæ уарзти кæркдонæ ниллæг.
Мæ амонди уасæнгæ нæ уасуй.

Цъæх изгæ мин бахуардта мæ дзурд.
Мæ зарæг æрихгæд æй халасæй.
Салд зæрбатуг абони бæлвурд
Æрхаудтæй мæ цийнити бæласæй.

* * *

Цæудзæнæн исонбони нæхемæ,
Зиндзæнæн æз, мæ мадæ, дæумæ...
Уозуй нин æнкъард мегъæ нæ тегъæ,
Рæфтабæл æрхун кæнуй сæумæ.

Куд цæрунцæ, æдта, нæ бийнонтæ?
Нæ‘й æстонг иуазæгæй къæсæр?

Федар ма ‘й тургъи зæрдæ – кæркдонæ,
Æууелуй ма кæркитæн сæ гъæр?

Дæ лигъз дзурдæй хæссис нæ тикиси?
Ба ин дарис æхсир æма цихт?
Арæх-еу мæн цума æримиси,
Арæх дæу фæффæндуй мæн фæууинд?

Цæудзæнæн исонбони нæхемæ,
Зиндзæнæн æз, мæ мадæ, дæумæ...
Уозуй нин æнкъард мегъæ нæ тегъæ,
Рæфтæбæл æрхун кæнуй сæумæ.

* * *

Думгæ мегъти къохмæрзæнтæй
Хори цæстисуг сæрфуй.
Зæнхæ къанæутти кæсæнтæй
Арви бауæрмæ кæсуй.

Дзæгъæл думгæ дин æ къелтæ
Хори сапойнæй æхснуй.
Хори тунти тæвдæ гъелæй
Хонхи мæкъур ницæвуй.

Арви реуæн æ фæтæнти
Ницæйкъуæрун æз мæ каст.
Уарзти кизги æвæндонæй
Зæрдæй раскъæфуй мæ маст.

М.С.

Æндæр гæнæн мæнæн ку нæбал ес,
Мæн бахудт ку нæ ахсуй дæу каст,
Нæ комис косартæн цийни далис –
Рифми цæнхи ниттолон мæ уарзт.

Ци 'й ма дзурд?! Царди сәнән æ финкæ,
Сагъæсән æ кæрдбадзæ ку æй.
Ес ма реуи ма уарзтән æ фингæ,
Уобæл бадун дауән ихæс æй.

Ес уобæл æмдзæвгити фæткъутæ,
Уобæл ес цийни мегътән сæ цихт,
Бахуæрдзәнæ æрхуни цæкутæ,
Уати ес тухсти горцъе ауигъд.

Фал нур ма дæ цæститән сæ уати
Ку лæууи хизи бунн ма худт,
Фал уомæн ма æмдзæвгæ 'й е 'рвадæ,
Е дин алци радзордзæй бæлвурд.

МАДЫ БЫДЫР

*Маѳ фыд, нѳ йѳ зонын,
кѳм ныгѳд дѳ.*

*Арын дзы Торекул Айтматовы
рухс ном.*

Ѣна, ыттарѳй нѳ схѳомыл кодтай.

*Нагима Айтматовайы
рухс ном дзы арын.*

1

Урс ногѳхсад кѳбайы, сау рѳтыд куырѳты, урс кѳлмѳрзѳны уыѳ сабыр кѳахдзѳфтѳй цыди кѳрдѳджыты 'хсѳн кѳахвѳндагыл. Йѳ алыварс – ѳгуышпѳг. Сѳрд дѳр аивгѳуыдта. Быдыры адѳмы хѳѳр нал хѳуысы, дардѳй нал зынынц комбайнтѳ, фѳерссаг хѳѳуты кѳдтулгѳтѳ рыг калгѳ нал цѳуынц, кѳрддзыхыл фѳс нѳма хизынц. Хѳѳуѳй дард кѳмдѳр айтыгѳди фѳззыгон тыгѳд быдыр. Ѣнѳ уынарѳй йыл хѳтынц фѳздѳгджын мигѳы рѳгѳтѳ. Сабыр дымгѳ алырдѳм ныппырх быдыры, хус хиталджытѳ ѳвзаргѳйѳ, ѳнѳ уынарѳй ѳцѳуы цѳугѳдонмѳ. Райсомы ирдгѳйы кѳлы уымѳл кѳрдѳджы тѳф. Зѳхх улѳфы хуымгѳрдѳнты фѳстѳ. Тагѳд райдайдзысты узѳлттѳ, уарын-тѳ, фыцпаг миты сѳлфынѳг, тымыгѳтѳ ѳрѳмбѳрздзысты зѳхх. Фѳлѳ дзы ныридѳгѳн у сабыр ѳмѳ ѳнцѳд. Рѳстѳгмѳ бамыр.

Ма йѳ хыгдарут. Ѣрлѳууыд, йѳ мынѳг зѳронд цѳстытѳй бирѳ фѳкаст йѳ алыварс.

– Дѳ бон хорз, быдыр, – сдзырдта сабырѳй.

– Ѣгѳс цу, Толгонай. Ѣрбацыдтѳ? Ноджы фѳзѳронд дѳ. Дѳ сѳрыхил бынтон фѳурс.

– О, зѳронд кѳнын. Иу ѳфѳдз та аивгѳуыдта, дѳуѳн та, быдыр, ногѳй – хуымгѳрдѳнтѳ. Абон нын у мысѳн бон.

– Зонын ѳй. Ѣнхѳѳлмѳ дѳм кѳстѳн, Толгонай. Фѳлѳ та ѳцы хатт дѳр нунѳгѳй ѳрбацыдтѳ?

– Куыд уыныс, ѳфтѳ – нунѳгѳй.

– Уѳдѳ йын ницыма загѳтай, Толгонай?

– Нѳ, мѳ ныфс нѳ хѳссын.

– Афтæ хъуыды кæныс, никуы йын æй ничи зæгъдзæн? Куыд хъуыды кæныс, æнæнхъæлæджы йын æй ничи срагидзæн?

– Нæ, цæмæн афтæ зæгъыс? Абон уа, райсом – æппæт дæр базондзæн. Ныр слæг ис, йæ бон у, иннæтæй дæр æй базона. Фæлæ маæнæн уæддæр нырма сывæллон у. Æмæ тæрсын, тæрсын, исты йын æркой кæнон, уымæй.

– Уæддæр адæймаг хъуамæ зона рæстдзинад, Толгонай.

– Æмбарын æй. Фæлæ йын æй куыд зæгъон? Æз цы зонын, ды цы зоныс, ма зынаргъ быдыр, иннæтæ æмхуызонæй цы зонынц, уый нæ зоны æрмæстдæр уый. Куы йæ базона, уæд цы ахъуыды кæндзæн, цы цæстæй ракаæсдзæн ивгъуыды рæстдзинадмæ зæрдæйæ æмæ зондæй? Нырма чысыл лæппу у. Æмæ хъуыды кæнын, цы бакæнон, куыд ын æй зæгъон афтæ, цæмæй цардмæ йæ чылдым ма фæзила, фæлæ йын кæса йæ цæстытæм комкоммæ. Бæргæ афтæ æнцон куы уайд, æмæ йын æй дыууæ ныхасæй аргъауу бамбарын кæн. Фæстаг рæстæг æдзух ууыл хъуыды кæнын: цардыл æууæнк нæй – уæд та æрбамардтæн. Иуафон зымæджы æрбарынчын дæн, æрхуыссыдтæн, æнхъæлдтон, ма фæстаг бонтæ æрхæццæ сты. Æмæ мæлынай нæ тарстæн, фæлæ мын ма цæстытæ байгом каныны фадат куынауал фæуа, йæ рæстдзинад ын мемæ куы ахæссон. Уый йæ, кæй зæгъын æй хъæуы, не ‘мбæрста, афтæ тынг цæмæй тыхсын... Тæригъæд мын кодта, ма уæлхъус лæууыд, скъоламæ дæр нал ацыд – раст йæ мады хуызæн фæци. «Гыцци, гыцци! Дон кæнæ дын хос авæрон? Æви дæ хъармдæр бамбæрзон?» Мæнæн та ма бон не сси, ме ‘взаг нæ фæтасыд. Тынг æууæндаг, æнæхин у. Рæстæг цæуы, æмæ йæ нæ зонын, кæцæй райдайон ма ныхас. Алырдæмты хъуыды кæнын – афтæ дæр, уфтæ дæр. Æмæ цасфæнды ма хъуыды кæн, æрцæуын та уыцы иу хатдзæгмæ. Цæмæй хъуыддаг æмæ цард раст бамбара, раст тæрхон рахæсса, цы ‘рцыд, уымæн, уый тыххæй йын хъуамæ радзурон æрмæст йæхи, йæ хъысмæты тыххæй нæ, фæлæ ма бирæ адæмты хъысмæтты тыххæй, мæхи æмæ дæу тыххæй дæр, мæхи быдыр, æмткæй, нæ царды æмæ, æгæрыстæмæй, скъоламæ цы велосипедыл фæцæуы æмæ фæхъазы, уыдоны тыххæй. Чи зоны, афтæ уыдзæн растдæр. Цард нæ иу хыссæйы сызмæста, иу æргъомы нæ бабаста: ницыдæр æм æфтаугæ бакæндзынæ, ницыуал – æппаргæ. Истори та ахæм у, æмæ йæ хатт ас адæймаг дæр нæ райхалдзæн. Бавзарын æй хъæуы, удæй бамбарын... Æмæ хъуыдыты аныгъуылдтæн... Зонын æй, ма хæс кæй у; йæ сæххæст кæнын ма къухы куы бафта, уæд мæлæтæй дæр нал тæрсин...

– Толгонай, әрбад! Ләугә ма кән, дә кьәхтә куы риссынц. Дурыл әрбад, иумә ахьуыды кәнәм. Толгонай, хьуыды кәныс, фыццаг хатт мәм ардәм куы әрбацыдтә?

– Зынтәй йә әрымысдзынән, цас рәстәг рацыд уәдәй абонмә.

– Бацархай, дә зәрдыл әй әрләууын кән, әрымыс әппәт дәр сәрәй, Толгонай.

2

Тынг әвзәр әй хьуыды кәнын: чысыл ма куы уыдтән, уәд-иу мә хуымгәнән бонты, мә кьухыл хәцгәйә, әрбакодтой ардәм әмә-иу мә мәкьуылы бын аууоны сбадын кодтой. Ныууагьтой-иу мын дзулы кьәбәр, цәмәй ма куыдтаин. Фәстәдәр, куы бахьомыл дән, уәд-иу арәх згьордтон ардәм хортыд фәзуәттә хьахьхьаьнынмә. Уалдзәг-иу ауылты хохмә тардтой фос. Уыцы рәстәг әз уыдтән тәлтәг, пыхцылсәр чызг. Әнәрцәф, әнәмәт рәстәг у сабидуг! Хьуыды ма йә кәнын, фосдарджытә куыд цыдысты дәллаг Бур быдыртыл. Сатәг хәхтыл дзугтә-дзугтәй кәрәдзийы фәстә тагьд кодтой ногдзыд кәрдәгмә. Куы йыл ахьуыды кәнын, куыд әрра уыдтән уәд. Рәгьәуттә-иу зәйау згьордтой тыгьд быдырты, иуәрдәм фәзылдтә – әваст дә сә кьәхты бын ассәнддзысты. Рыг уәлдәфы версты бәрц ауыгьдәй ләууыд, әз-иу амбәхстән мәнәуы әмә-иу әваст тарст сырдау фәгәпп ластон, тәрсын сә кодтон. Бәхтә-иу фесхьиудтой, рәгьаугәстә та-иу мә фәсте сырдтой.

– Гьей, фыдхьуын, мах дын!..

Фәлә-иу ныттылиф кодтон, алыгьтән-иу сын арыхьхьытыл.

Бурбын фысты рәгьәуттә бонәй-бонмә тезгьо кодтой ам, сә фәхсынтә рыджы фәйлаугә, сә сәфтджытә хойгә. Фосы рәгьәуттә тардтой сау фәсус фыййәуттә. Сә фәстә цыдысты хьәздыг цәугәцардгәнджытә теуаты рәгьәуттимә, лалымыдзаг бәхы әхсыр саргьтәм бастәй. Чызджытә әмә әрыгәттә алыхуызон цыллә дзаумәтты, сираг бәхтыл бадгәйә, сә зарджыты зарыдысты цьәх уыгәрдәнтыл, сыгьдәг суадәттыл. Дис сыл кодтон, алцы дәр-иу мә айрох әмә-иу бирә рәстәг згьордтон сә фәстә. «Мәнән дәр искуы куы уайд ахәм рәсугьд кьаба әмә кәлмәрзән!» – мә сәнтты бәллыдтән сә фәстә кәсгәйә, цалынмә-иу нә адард сты. Цы уыдтән уәд? Әххуырсты бәгьәмвад чызг. Мә фыдыфыды мын, хәстә йын

кæй уыд, уый тыххæй ныууагътой хуымгæнæгæй, æмæ нæ мыггаджы дарддæр дæр афтæ ацыд. Фæлæ мын кæд зæлдаг къабатæ никуы уыд, уæддæр бæрæг дардтон чызджыты ‘хсæн. Æмæ уарзтон кæсын ма æууонмæ. Цæуыс æмæ ракас-бакас кæныс, цыма кæсæны маехимæ монцкаст кæнын... Æмбисонды диссаг уыдтæн... Æвддæс азы мыл цыдаид, Суванхъулыл хуымгæрдæнты куы фембæлдтæн. Уыцы аз уый æххуырсты æрцыд Уæллаг Таласæй. Абон дæр ма уæды хуызæнæй уайы ма цæстытыл йæ фæлгонц. Бынтон æрыгон, нудæсаздыд... Хæдон ыл нæ уыд, йæ гом уæхсчытыл йæ зæронд куырæт æрбаппæрста, афтæмæй рацу-бацу кодта. Сау та уыд хурсыгъдæй; фæздæгмæдарды хуызæн йæ уадултæ æрхуыйау æрттывтой; бакастæй – мæллæг, фæлæ йæ риу – фидар, йæ къухтæ та цыма – æфсæйнагæй. Куысты та йæ æййафæг нæ уыд.

Мæнæугæрдæнты афтæ рæвдз æмæ бæстон архайдта, цыма æрмæстдæр дæ фарсмæ хъусыс цæвæджы æхситт æмæ карст æфсирты хауд. Ис ахæм адæм – æхцон кæмæн вæййы сæ куыстмæ кæсын. Суванхъул дæр уыдонæй уыд. Æз арæхстджын хуымгæрдæгыл нымад уыдтæн, уæддæр-иу йæ фæстæ баззадтæн. Афтæ дæр-иу уыд, Суванхъул-иу куы адард, уæд-иу фæстæмæ ракаст, раздæхтис-иу, цæмæй мæнæн аххуыс кодтаид, цæмæй йæ баййæфтаин. Мæнæн та-иу хъыг уыд, маesty йæм кодтон æмæ-иу æй сырerton:

– Чи дæ домдта? Ныууадз, мæхæдæг ма хæс кæронмæ ахæццæ кæндзынæн!

Уый-иу мæм нæ маesty кодта, йæ мидбылты-иу бахудт æмæ æнæдзургæйæ дарддæр кодта йæ куыст. Цыма йæм цы маesty кодтон уæд, цыма, æдылы? Фыццаг-иу мах æрбацыдыстæм куыстмæ. Боныцъæхтæ-иу уæд райдыдтой дзир-дзур кæнын, иннæтæ-иу нырма фынай кодтой, мах та-иу хуымгæрдæнмæ араст стæм. Суванхъул мæм алы хатт дæр æнхæлмæ каст аилы фæстæ нæ къæхвæндагыл.

– Æрбацыдтæ? – афарста-иу ма.

– Æз та æнхæлдтон, æмæ ды раджы ацыдтæ, – дзуапп ын лæвæрдтон æз дæр, кæд æй зыдтон, æнæ мæн нæ ацæудзæн, уæддæр.

Æмæ-иу иумæ араст стæм.

Уæдмæ-иу сæуæхсид дæр æхсидын райдыдта, цæхæртæ калдтой хурзæринмæ бæрзонд митджын хæхты цъуппытæ, æмæ тыгъд быдыры дымгæ цъæх цæугæдонау фæйлыдта нæ размæ. Уыцы сæрдыгон сæуæхсиды цæхæртæ уыдысты нæ уарзты цæхæртæ. Дыууæйæ-иу

иумæ куы аздадыстæм, уæд-иу дуне уыд бынтон æндæр, аргъæутты бæстæйы хуызæн. Æмæ-иу фæныкхуыз быдыр дæр – цъæх, къахæй над æмæ хуымгонд – афтæ-иу нæм кастис, цыма уыд иууыл рæсугъддæр быдыр. Райсомы сæуæхсидыл махимæ иумæ æмбæлд хæрдмæдзог цъиу. Бæрзонд-иу арвы тыгъдадмæ стахт, арвæй зæххы астæу-иу стъæлфау ацауындзæг, райдыдта-иу хæлбурцъ кæнын адæймаджы зæрдæйау, æмæ-иу цы стыр амонд хъуыст уыцы зарджытæй...

– Кæс-ма, нæ хæрдмæдзог цъиу ныззарыд! – дзырдта Суванхъул.

Диссаг, суанг ма нын сæрмагонд хæрдмæдзог цъиу дæр уыд.

Æмæ мæйрухс æхсæв та? Æвæццæгæн, ахæм æхсæв никуыуал уыдзæн. Уыцы изæр Суванхъулимæ баззадыстæм кустæйæ мæйрухсмæ. Мæй цæлхыдзагæй, сыгъдагæй уыцы сау рагъæй куы скаст, уæд стъалытæ иумæ байгом кодтой сæ цæстытæ. Афтæ мæм каст, цыма нæ уынынц Суванхъулимæ. Хуыссыдыстæм ауæдзы кæрон, нæ быны – Суванхъулы нымæт. Базы бæсты нæ сæрты бын уыд арыхъхы бонасадæн. Уый уыд иууыл фæлмæндæр баз. Уый уыд нæ уарзты фыццаг æхсæв. Кусаг, цæнгæтау уæззау къухæй мын Суванхъул лæгъзытæ кодта мæ цæсгом, ных, сæрыхъуынтæ, æмæ мæм йæ армытæппанæй дæр хъуыст йæ зæрдæйы абухгæ æмæ æхсызгон цавд. Æз ын уæд сусæгæй загътон:

– Суван, куыд хъуыды кæныс, амонджын уыдызастæм?

Уый мын дзуапп радта:

– Зæхх æмæ дон алкæуыл дæр иухуызон дих куы уой, нæхи быдыр нын куы уа, куы йæ хуым кæнæм, тауæм, хи дзуллаг куы най кæнæм – уæд уый уыдзæн нæ амонд. Æндæр амонд та адæймаджы нæ хъæуы, Толгон. Зæхкусæджы амонд та у, цы байтаудзæн æмæ цы æркæрддзæн, уымæй аразгæ.

Уæд цæмæндæр мæ зæрдæмæ фæцыдысты йæ ныхæстæ, куыддæр мын фенцондæр. Æз æй тынг æрбахъæбыс кодтон æмæ йын иудзæвгар батæ кодтон йæ дымгæмæ сыгъд, тæвд цæсгомæн.

Стæй арыхъхы нæхи ныннадтам, дон кæрæдзиуыл пырх кодтам, худтыстæм. Дон уыд сатæг, тыбар-тыбур кодта, уыд ын хæххон дымгæйы ад. Уый фæстæ хъæбыс-хъæбыс хуссыдыстæм æнцад, æнæдзургæйæ, кастыстæм арвмæ, стъалытæм. Уыцы ‘хсæв уыдон уыдысты дзæвгар бирæ...

Æмæ зæхх дæр уыцы рухс æхсæв уыд уæлдай амонджындæр немæ. Уый дæр йæ мондæгтæ иста сатæг æмæ сабырдзинадæй. Æнæхъæн

тыгъд быдыр дәр әнкъардта әнцойад. Арыхъхы дон дыгъал-дыгъул кодта. Мыдхәссәг дидинәджы тәфәй сәр зылд. Уыд йә тәккә дидинкалгәйә. Бирәхатт-иу кәцәйдәр әрбакалд тәвд хус дымгәйи уләфт, әмә-иу уәд ауәдзыл сабыргай змәлыдысты әмә сыр-сыр кодтой әфсиртә. Чи зоны, иунәг хатт уыд ахәм әхсәв. Әмбисәхсәв кастән арвмә әмә федтон Әрфәны фәд – әгасәй йәхи айвәзта әнәхъән әрвгәрәтты ставд әрттиваг тәлмәй стьалыты ‘хсән. Әз әрымысыдтән Суванхъулы ныхәстә әмә ахъуыды кодтон, цыма әцәгәйдәр ацы әхсәв арвыл ацыд тыхджын, хәларзәрдә зәхкусәг хъәбысыдзаг хъәмпимә, йә фәстә зыгуымы әмә нәмыджы фәдтә уадзгәйә. Мә цәстытыл ауад, искад, кәд нә бәллицтә сәххәст уой, уәд мәхи Суванхъул дәр йә фыццаг найгондәй афтә рахәсдзән мусәй хъәмп. Уый уыдзән нәхи фыццаг найгонд хор. Әмә, уый дәр куы цәуа, уәд афтә йә фәдыл уадздзән хоры нәмгуытәй фәд.

Афтә стьалытимә иумә хъуыдыты аныгъуылдтән мәхицән, әмә мә әваст афтә тынг әрбафәндыд, цәмәй мә бәллицтә сәххәст уыдаиккой. Уәд фыццаг хатт бахатыдтән мад-зәхмә адәймаджы әвзагәй. Загътон ын: «Зәхх, ды нә иууылдәр дарыс дә риуыл; кәд нын амонд нә дәттыс, уәд цәмән хъәуыс, зәхх, мах та а дунемә цәмән фәзынәм? Мах дә цот стәм, зәхх, ратт нын цардамонд!» Ахәм ныхәстә йын фәкодтон уыцы ‘хсәв.

Райсомәй сыхәл дән, кәсын, әмә Суванхъул йә хуыссәны – нал. Нә зонын, кәд сыстад, әвәццәгән, тынг раджы. Алы ран калд уыдысты мәнәуы ногкарст куыристә. Хардзау мәм әркаст – куыд адджынән бакуыстаин сәумәраджы йемә...

– Суванхъул, цәуылнә мә райхәл кодтай? – ахъәр әм кодтон әз.

Уый мын мә хәләс куы фехъуыста, уәд мәм разылд; абон дәр ма мә цәстытыл йә уыцы райсомы сурәт уайы – астауәй уәләмә уыд бәгънәг, йә сау фидар уәхсчытә хидәй әрттывтой. Ләууыд әмә мәм цингәнгә цымыдисәй каст, цыма мә нал базыдта, уыйау, стәй йә армытәпәнәй йә цәсгом асәрфта әмә худгәйә сдзырдта:

– Фәндыд мә, куы ма афынәй кодтаис.

– Дәхәдәг та? – афарстон әй.

– Әз ныр дыууәйи бәсты кусын, – дзуап радта уый.

Фәхәрам әм дән, кәуындзәг мә ацахста, фәлә мидәгәй мә уд та уыд райгонд.

– Ёмæ знон та куыд загътай? – фелхыскъ æй кодтон æз. – Афтæ куы дзырдтай, алы ран дæр уыдзыстæм æмсар, куыд иу адæймаг.

Суванхъул йæ цæвæг аппæрста, æрбазгъордта мæм, йæ къухтыл мæ фелвæста æмæ мын батагæнгæ дзырдта:

– Абонай фæстæмæ алы ран дæр – иумæ, куыд иу адæймаг. Мæ хæрдмæдзог цъиу, мæ уарзон.

Йæ къухтыл мæ хаста, хуыдта мæ йæ хæрдмæдзог цъиу, алыхуызон худæг нæмттæй, æз та йын йæ хъуырыл æрцауындзæг дæн, кæл-кæл кодтон, тылдтон мæ къæхтæ, худтæн – æхсызгон мын уыд ахæм ныхæстæм хъусын, кæд сабиты фæхонынц хæрдмæдзог цъиу, уæддæр! Хур дæр уæдмæ йæ был сдардта, хохы сæрæй фæзынд йæ цæст. Суванхъул мæ æрæвæрдта, æрбахъæбыс мæ кодта æмæ хурмæ ныхъхъæр кодта:

– Гъей, хур, мæнæ мæ цардæмбал! Ёрбакæс-ма, куыд рæсугъд у!

Нæ зонын, хъызгæйæ загъта æви æцæг, фæлæ мæ хæкъуырцц рай-хъуыст. Нал баурæдтон, мæ риуы цы циндзинады уылæнтæ ныггуылф кодтой, уыцы æнкъарæнтæ.

Ныр сæ мысын æмæ кæуын, æдылы къоппа. Уыдон уыдысты бынтон æндæр, цины цæссыгтæ, адæймаг сæ банкъары царды иунæг хатт. Ёмæ нæ цард нæ рауад, куыд æм бæллыдыстæм, афтæ? Рауад. Суванхъулимæ нæ къухтæй ацы цард нæхæдæг сарæзтам, фæллой кодтам, сæрдæй-зымæгæй къæпи нæ къухтæй не ‘ппæрстам. Бирæ хид фæкалдтам, бирæ тухитæ бавзæрстам. Уый уыд, ног дуг куы ралæууыд, уæд – сарæзтам хæдзар, фосæй дæр нæм цыдæртæ уыд. Иу ныхасæй, цардыстæм нæ алыварс цæрæг адамы хуызæн. Иууыл стырдæр амонд та уыдысты нæ цот, райгуырд нын кæрæдзийы фæдыл æвзаргæ æртæ фырты.

Иуæй-иу хатт мын маст мæ уд афтæ фæарауы, æмæ мæ сæрма æрцæуы алыхуызон æнæхъола хъуыдыгæ: фысау сæ алы афæдз цæмæ ардтон, иннæ-тау 3-4 азы фæстæ цæуылнæ; чи зоны, уæд ахæм хабар дæр не ‘рцыдаид. Чи зоны та сæ нæ хъуыд æппындæр а дунемæ рауадзын. Мæ хъæбултæ, уый æз мæ фыр мæстæй, фыр рYSTæй дзурын. Мад куы дæн, мад... Хъуыды йæ кæнын, фыццаг хатт сæ ардæм куы æрбакодтон. Уый уыд, Суванхъул йæ фыццаг трактор куы æрбатардта, уыцы бон. Ёнæхъæн фæззæг æмæ зымæг Суванхъул цыд Заречьемæ, фаллаг былгæронмæ, ахуыр кодта тракторы курсыты. Мах зонгæ дæр нæ кодтам бæлвырдæй, трактор цы у, уый. Ёрдæгæхсæвтæм-иу куы баззад, – дард цæуын æм хъуыд – уæд ын, иуæй, тæригъæд дæр кодтон, иннæмæй та мæм хардзау дæр каст.

– Цымæ, цæмæн равзæрстай уыцы куыст? Æвзæр дын уыд бригадирæй кусын? – уайдзæф-иу ын кодтон.

Уый та-иу йæ мидбыл бахудт:

– О Толгон, ма хыл кæн. Мæнæ уалдзæг куы ралæууа – банкъардзынæ, бауырндзæн дæ. Чысыл ма бафæраз...

Æз ын уыдæттæ мæ хæрам зæрдæйæ нæ дзырдтон – æнцон мын кæм уыд иунæгæй сывæллæттимæ дæр æмæ хæдзары зылдтытæ дæр кæнын, стæй та – колхозон куыстытæ. Фæлæ та-иу мæ маст уайтагъд æрбайсæфт: æмбæрстон æй, фæндагыл суазал, сæххормаг, æз та ма дзы цыдæртæ домдтон. Йæхи-иу мын рæстытæ кодтаид, æмæ-иу мæхимæ дæр хорзау нал каст.

– Хорз, æрбабад артмæ хæстæгдæр, дæ хæринаг раджы ныуазал, – хъуырхъуыргæнгæ-иу ын дзырдтон.

Зæрдæйæ йæ æмбæрстон, Суванхъул хъазынмæ кæй нæ цæуы. Аилы уæд ахуыргонд лæг нæ разынд, курсытæ чи фæци, ахæм, æмæ Суванхъул йæхи арвитын кодта: «Æз ацæудзынæн ахуырмæ, æрмæст мæ бригадиры хæстæй суæгъд кæнут». Йæхи бæргæ арвитын кодта, фæлæ зындзинадты йæ хъуырмæ аныгъуылд. Куы йæ æрхъуыды кæнын ныр дæр, – диссаджы рæстæг уыд – нæ хъæбултæ сæ фыды куыд ахуыр кодтой. Хъасым æмæ Масылбег уæд цыдысты скъоламæ, æмæ уыдон уыдысты йæ ахуыргæнджытæ. Уыдис афтæ, æмæ-иу æхсæвыгæтты нæ хæдзарæй рауад æцæг скъола. Уæды заманы стъолтæ нæ уыд. Суванхъул-иу, пьолыл бадгæйæ, тетрады ныв кодта дамгъæтæ, сабитæ та-иу æртæйæ дæр йæ алыварс атымбыл сты, æмæ йын алчи дæр амыдта дамгъæтæ раст фыссын. «Баба, – загътой-иу, – раст хæц кърандасыл, кæс-ма, дæ рæнхъ куыд азылын, дæ къухмæ кæс – зыр-зыр дын кæны, мæнæ афтæ фысс, дæ тетрад та афтæ æрæвæр». Куы та-иу кæрæдзимæ фæбыцæу сты, æз хуыздæр зонын, зæгъгæ. Æндæр хъуыддаджы съл сæ фыд ныхъхъæртæ кодтаид, ныр сæм æцæг цыты ахуыргæнджытау хъуыста. Цалынмæ-иу иу ныхас ныффыста, уæдмæ-иу йæ хид акалд Суванхъулæн, цыма дамгъæтæ нæ фыста, фæлæ найгæнæн барабаныл лæууыд. Æмхуызонæй цыдæр кæлæнтæ кæнынц тетрады кæнæ та дамгъуатыл. Кæсын сæм, æмæ мæн та худæг ахсы.

– Хъæбултæ, ныуадзут уæ фыды, молло дзы аразынмæ хъавут? Ды та, Суванхъул, дыууæ тæрхъусы ахсынмæ ма хъав, равзар иу хъуыдаг – кæнæ молло уæвын, кæнæ та – тракторист.

Мæсты кодта Суванхъул. Йæ сæр-иу батылдта æмæ-иу арф ныуулафылд:

– Ехх, ахæм бæрнон хъуыддагмæ куыдфæндыйы цæстæй кæсыс.

Иу ныхасæй, – худæг æмæ дудæг. Фæлæ куыдфæнды ма уæд, Суванхъулаен йæ нысан йæ къухы бафтыд. Рагуалдзæг, мит куы атад, куы фæбонтæ кодта, уæд хъæуыл иубон цыдæр гыбар-гыбур, гуыв-гуыв анарыд. Уынгты сæрбихъуырайттæ кæнгæ апырх сты тарст фосы дзуг. Æз тагъд-тагъд рауадтæн. Цæхæрадаетты кæрæтты фæзынд трактор. Сау-сауид, цæнгæтæй, фæздæг калгæ. Уынгмæ куыд æввахсдæр кодта, афтæ хъæуæй алырдыгæй æмбырдтæ кодтой адæм. Чи бæхыл, чи фистæгæй, кæрæдзи тæппытæгæнгæ, хъæргæнгæ, цыма базары уыдысты. Æз дæр сыхæгтимæ баиу дæн. Фыццагдæр цы федтон, уый – мæ фыртты. Æртæ-йæ дæр тракторыл, кæрæдзийыл фидар хæцгæйæ, лæууыдысты сæ фыды фарсмæ. Лæппутæ сæм æхситт кодтой, сæ худтæ сæм æппæрстой, уыдон та – сæрыстырхуыз, цыма кæмдæр фесгуыхтысты, афтæ сæ цæсгæмттæ æрттывтой. Къулбаджытæ, мæнæй афтæ сæумæцъæхæй цæугæдонмæ алыгъдысты, уыдон та сæ фыды тракторы раз балаууыдысты, мæнæн ницы загътой, тарстысты, куына сæ ауадзон, уымæй. Æцæгæйдæр, тарстæн сын – уæдтама сыл исты æрцыд, æмæ сæм хъæр кодтон:

– Хъасым, Масылбег, Джайнахъ, æз уын! Æрхизут ныртæккæ!

Фæлæ тракторы хъæрæй мæхи хъæлæс дæр нæ фехъуыстон.

Суванхъул мæ бамбæрста, бахудт, йæ сæр мæм батылдта, ома сын ма тæрс. Уый бадт рулыл сæрыстырæй, амонджынаей æмæ бæлвырд æрыгонхуызæй. Æмæ, æцæгæйдæр, уыд æрыгон саурихи джигит. Уæд фыццаг хатт бамбæрстон, нæ фырттæ сæ фыды халдих куыд тынг фесты, уый. Цыппарæй дæр уыдысты раст æфсымæрты хуызæн. Хистæртæ – Хъасым æмæ Масылбег фесты Суванхъулы халдих: уый хуызæн сын – сау хил, хурмæсыгъд уадултæ æрхуыйау. Кæстæр – Джайнахъ – фылдæр уыд ме ‘нгæсæн: рухс цæсгом, саудзаст, уæздан æнгæс. Трактор æнæрлæугæйæ ахæццæ хъæугæронмæ, мах дæр тыгуыртай йæ фæдыл атындзыдтам. Диссаг нæм каст, трактор куыд хуым кæндзæн, уый. Æмæ гутонæ æртæ карды айнаг зæххы куы нынныхстысты, уырсытау фæлдахын куы райдыдтой нæууы гæбæзтæ, уæд иууылдæр сxor-xor кодтой, сцин кодтой æмæ гутонвæдыл æзфæраздæронæй фæраст сты. Нæ йæ бамбæрстон, иннæтæй куыд фæхицæн дæн, адæмы фæстæ куыд баззадтæн лæугæйæ, – мæ бон цæуын нал уыд. Трактор

адард, æз та æдыхæй кастæн йæ фæдыл. Фæлæ уыцы уысм мæнæй амондджындæр адæймаг нæ уыд. Нæ йæ æмбæрстон, цы уыд мæ цины сæр: Суванхъул хъæумæ фыццаг трактор кæй æрбатардта æви нæ фырт-тæ кæй ахъомыл сты, сæ фыды халдих кæй фесты. Сæ фæстæ кастæн, мæ цæссыг калди æмæ мæхинымæр дзырдтон: «Мæ хъæбултæ, афтæ æнгомæй æдзухдæр ут уæ фыды фарсмæ! Царды æндæр амонд мæн нæ хъæуы! Ехх, æмæ сымахæй дæр ахæм лæгтæ куы рауайд!»

Уый уыд иууыл амондджындæр рæстæг. Куыст мæ къухты æхсыст, фæллой кæнын уарзтон, никуы дзы фæтарстæн. Æнæниз дæ, къæх-тæ-къухтæ дыл ис, уæд кусынай хуыздæр цы ис? Рæстæг цыд, нæ цот уайтагъд хæларæй ахъомыл сты иуазыккон гæды бæлæстау, алчи дæр сæ царды ссардта йæ фæндаг. Хъасым равзæрста йæ фыды дæсныйад: сси тракторист, уый фæстæ та сахуыр кодта комбайн скъæрын. Иу сæрд цыд хохрабын цæугæдонæн йæ иннæ фарс – къолхоз «Каинд»-мæ. Афæдзы фæстæ хъæумæ æрыздæхт комбайнерæй. Мадæн йæ цот иухуызон адджын сты, алкæй дæр сæ хæссыс дæ зæрдæйы бын, фæлæ мын уæддæр Масылбег уарзондæр уыд, уæлдай сæрыстыр дзы уыдтæн. Æвæццæгæн, махæй иппæрд кæй æййæфта, æнкъард кæй кодтон, уымæ гæсгæ. Рагбазыр цъиуау раджы атахт, ацыд хæдзарæй. Скъолайы дæр чысылæй фæстæмæ тынг хорз ахуыр кодта, æдзух каст чингуытæ, хæрд дæр æй нæ хъуыд. Куыддæр скъола каст фæцис, афтæ ацыд æндæр горæтмæ, йæ нысан уыд ахуыргæнæджы дæсныйад рай-сын. Кæстæр – Джайнахъ – аив, сабыр, бонзонгæ. Иу æвзæр миниуæг æм уыд: хæдзармæ нæ цыд. Колхозы йæ равзæрстой фæсскомцæдисон-ты нымæрдарæй – фембæлдтытæ, æмбырдтæ, алыхуызон къордтæ, къулын газет æмæ ма ноджыдæр цыдæртæ. Æхсæвæй-бонæй кæй рахау-бахау кодта, уый тыххæй йæм тынг мæсты кодтон.

– Хъус-ма, къулбадæг! Дæ фæндыр æмæ дæ баз колхозы къантормæ бахæсс! – бахъуыр-хъуыр-иу ыл кодтон. – Уæддæр дын уым цæргæ у. Дæу нæдæр мад хъæуы, нæдæр фыд, нæдæр хæдзар.

Суванхъул-иу йæ сæрыл хæцыд. Банхъæлмæ-иу кастайд, æмæ-иу мæ ныхас куы фæдæн, уæд-иу загътаид:

– Ма йæм мæсты кæн, нæ ус. Уадз æмæ адæмимæ цæрын ахуыр кæна. Æнæхъуаджы куы ‘рвитид йæ рæстæг, уæд ын мæхæдæг йæ бæрзæй ныххоин.

Суванхъул уæдмæ йæ раздæры бынаты бригадирæй райдыдта

кусын, трактортыл та куыстой фæсивæд. Фæлæ æппæты сæйрагдæр та уыд: Хъасым нын ус ракуырда, æмæ нæ къæсæрæй фыццаг чындз æрбакъæхдзæф кодта.

Хабар куыд рауад, уымæй сæ никуы бафарстон, фæлæ Хъасым Заречьейы куы ахуыр кодта, уæд кæрæдзийы зæрдæмæ фæцыдысты. Æркодта йæ Каиндæй. Алиман уыд хæрз æрыгон хохаг саулагъз чызг. Фыццаг ын бацин кодтон йæ рæсугъддинад, йе ‘взыгъддинадыл. Фæлæ йæ фæстæдæр афтæ бауарзтон, æмæ тагъд рæстæгмæ мæ удæн фæадджын. Æвæццагæн, уый тыххæй, æмæ рагæй фæстæмæ кæй бæллыдтæн чызгмæ. Æмæ æрмæст уый тыххæй дæр нæ, фæлæ уыд æмбаргæ, кусаг, авгау – сыгъдæг. Бауарзтон æй хи чызгау. Вæййы афтæ дæр, бинонтæ кæрæдзийы нæ бамбарынц, фæлæ мæн уыцы амондæй хай фæцис – хæдзары ахæм чындз у стыр амонд. Иу ныхасæй, стыр, æнæсайд амонд, æз куыд æмбарын, уый равг нæу, дæ сæрыл æваст не ‘рхаудзæн сæрдыгон тæрккъæвдайау, фæлæ адæймагмæ æрцæуы сабыргай, цардмæ, йæ алыварс адæммæ йын цавæр ахаст уа, уымæ гæсгæ; мургай, мисхалгай йæ фембырд кæнæм, иу иннæйы баххæст кæны, æмæ дзы рауайы, мах амонд кæй хонæм, уый.

Алиман нæм цы аз æрцыд, уый рауад зæрдыллæууæн. Хор раджы сцæттæ ис. Дæттæ дæр рагацау раивылдысты. Хуымгæрдæнтæй цалдæр боны размæ æрцыд тынг тæрккъæвдатæ. Дардæй дæр бæрæг уыд, мит хæхтыл сæкæрау куыд тад. Æмæ æхсидгæ дон гуыргуыргæнгæ, фынккалгæ рагуылф кодта, йæ фæдыл раласта схъис нæзы бæлæстæ æд уидæгтæ. Æнæхъæн æхсæв йæ нæрынай æмæ хъæрзынай нæ банцад райсомы сæумæцъæхтæм знæт дон. Райсом куы ракастыстæм, уæд зæронд сакъадахтæ цыма æппындæр нæ уыдысты – æрбайсæфтысты, быныл сæ ныххафта. Фæлæ боныхъæд уыд хурджын, æнтæф. Хор уыцы иухуызонæй ссыд, бынай уыд цъæх, йæ сæр – фæбур. Уыцы сæрд зад хуымтæн ныккæнæн нæ уыд, хуымгæрдæнтæ тыгъд быдырты фæйлыдтой æрвгæрæттæм. Тыллæгæфснайæн куыстытæ нæма райдыдтой, фæлæ уал раздæр комбайны бацæуæнтæ сыгъдæг кодтам къухæй. Алиманимæ куыстам фæрсæй-фæрстæм, æмæ мын бирæ сылгоймæгтæ мæ ных къуырдытой:

– Дæ хæдзары бад, æндæр дæ чындзимæ цы ерыс кæныс? Дæхи та уарзын зон.

Æз та æндæрхуызон хъуыды кодтон. Хæдзары бадынай куыд скад-

джын уйдзынæн... Стæй ма бон дæр нæ бауыздæн æгуыстæй. Дарддæр куыстам иумæ Алиманимæ. Æмæ уыцы рæстæг цы бафиппайдтон, уый ма никуы ферох уыздæн. Быдыргæрон æфсирты æхсæн дидин калдта хъæддаг дидинаг. Йæ цъуппыл цæхæртæ калдтой урс-сырх дидинтæ, æмæ та-иу цæвæджы æхситтимæ мæнæуы æфсиртимæ æрхаудтой. Кæсын, Алиман дын æртыдта уыцы хъæддаг дидинтæй æмæ сæ ма сусæгæй кæдæмдæр ахаста. Æз дæр æм, куыд нæ ма федтаид, афтæ ма хъус дардтон: цымæ, цы кæндзæн уыцы дидинджытæн? Базгъордта комбайнмæ, йе схизæнтыл æнæдзургæйæ авæрдта дидинджыты баст æмæ фæстæмæ фæздæхт. Комбайн цæттæ уыд най кæнынмæ, Хъасым рæстæгмæ кæдæмдæр ауад, æмæ кабинæйы ничи уыд. Мæхи ницыуынæг скодтон, нæ ма фæндыд, æмæ фæкъæмдзæстыг уа – æфсæрмыгæнаг уыд нырма, фæлæ мæхимидаг бацин кодтон: уарзы йæ, æнæмæнгæй. «Бузныг дын!» – арфæтæ кодтон мæхинымæр Алиманæн. Абон дæр ма ма цæстыты раз лæууы уыцы сурæт. Сырх кæлмæрзæны, урс къабайы, йæ къухы дидинтæ, йæхицæн йæ уадултæ ныссырх сты, йæ цæстытæ та цæхæртæ калынц фыр цинай. Гъе уый дын æвзонгад! Ехх, Алиман, ферохгæнæн кæмæн нæй, уыцы чындз. Гыццыл чызгау цуан кæнын уарзтай дидинджытыл. Уалдзæджы-иу миты хъæпæнтæ нæма атадысты, афтæ-иу быдырæй æрбахаста фыццаг малусджытæ... Ехх, Алиман!..

Дыккаг бон райдыдтой хуымгæрдæнтæ. Фыццаг бон алы хатт дæр вæййы бæрæгбон, никуы дзы никæй федтаис æнкъардæй, æлхынцъарфыгæй. Ничи фехъусын кæны сæрмагондæй ацы бæрæгбоны тыххæй, фæлæ цæры адæмы зæрдæты, сæ худгæ цæстыты... Æгæрыстæмæй, бричкаты гыбар-гыбуры, уайаг æфсæст бæхты уæнгты дæр цæры ацы бæрæгбон. Раст зæгъгæйæ, уыцы бон рæстмæ кусгæ дæр ничи фæкæны. Хъæлдзæг ныхас, хъæзтытæй-иу ахицæн бон.

Уыцы райсом дæр уыд уынаер, быдыр адæмæй байдзаг. Цины хъæр хъуыст иу кæронæй иннæмæ. Фæлæ иууыл хъæлдзæгдæр уыд махмæ – къухæй хуымгæрдæнты куыст кæм уыд, уымæн æмæ нæм æрыгон чызджытæ бирæ уыд. Бæллæхы чызджытæ сты. Хъасым дын йæ фыдбылызæн, цыма барæй, уыцы сахат рацæйцыд, МТС-ы йын кæй балавар кодтой, уыцы велосипедыл. Фыдуаг чызджытæ йын йæ фæндаг ахгæдтой.

– Комбайнер, æрхиз-ма дæ велосипедæй. Ды сылгоймаг-хуымгæрдджытæн салам цæуылнæ дæттыс? Æви дæхиуыл фервæссыдтæ, дæ

сæрмæ нæ нал хæссыс? Гъа-ма, дæ сæрæй нын акув, акув дæ цардæм-балæн!

Амбырд ыл сты алырдыгæй, куырджой Хъасымæй, цæмæй Алиманæй хатыр ракуырдаид. Уый куы – иуæрдæм, куы – иннæрдæм:

– Бахатыр кæнут, зынаргъ хуымгæрдджытæ, æнæбары фæрæдыд-тæн. Ардыгæй фæстæмæ уын дардæй мæ сæрæй кувдзынæн.

Фæлæ ууыл Хъасым нæ аирвæзт.

– Ныр та нæ дæ велосипедыл сбадын кæн...

Кæрæдзийæн бар нæ дæтгæйæ, гæппытæ кодтой велосипедмæ, фыр худæгæй-иу бакъæцæл сты. Афтæ сæ радгай велосипедыл фæбадын кодта. Хъасым ма йæ къæхтыл тыххæй лæууыд.

– Фестут! Фаг уын у, банцайут ныр, хæйрæджытæ, – лæгъстæ сын кодта. Уыдон ноджы фыддæр кодтой: иуы-иу дзы аласта, иннæ-иу фæстæмæ багæпп кодта. Фæстагмæ Хъасым рамæсты:

– Æрра фестут æви? Цалынмæ ма æртæх у, уæдмæ мæ комбайн ракаенон! Кусынмæ æрбацыдыстут æви хъазынмæ? Ныуадзут мæ!..

О, уыцы бон куыд хъæлдзæг уыд. Арв дæр – цъæх-цъæхид, хур та тæмæнтæ калдта! Райдыдтам кусын, нæ цæвджытæ ферттывтвой, хур тынгдæр æрæндавта, тыгъд быдырыл айхъуыст цъырцъырагты зарын. Æнахуырай фыццаг зын кусæн ваййы, цалынмæ фæцалх уай, уæдмæ. Фæлæ æнæхъæн бон мæнæн мемæ уыд райсомы зæрдæйы уаг. Мæ удæн уыд æхцон. Мæ цæстытæ цы уыдтой, цы хъуыстон æмæ æнкъардтон, уый мæм афтæ каст, цыма мæн тыххæй, мæ амондæн сты, цыма алцы дæр у æвæджиауы рæсугъд, хъæлдзæг. Æхсызгонæд мын хастой, чидæр дугъы кæй уад, даргъ мæнæуы æфсирты ныгъуылгæйæ – чи зоны, уый Суванхъул дæр уыд. Æхсызгон мын уыд цæвджыты æхситт, æфсирты сыф-сыф, зæхмæ куыд æрхауынц, адæмы ныхас æмæ сæ худын. Æхцон мын уыд, Хъасымы комбайны уынæр-иу куы æрбайхъуыст æмæ-иу йæ хъæрæй иннæтæ куы ныммынæг сты. Хъасым хæцыд комбайны штурвалыл, найгонд нæмгуытæ йæ бункермæ калдысты, æхсидгæ сыгау-иу гагата йæ цæсгоммæ бахаста æмæ сын зыдæй сæ тæф улæфыд. Афтæ мæм каст, цыма мæхæдæг æнкъарын уыцы хъармад, нырма æхсырджын цæттæ гагаты тæф, сæр кæмæй фæзилы. Нæ бакомкоммæ комбайн куы баурæдта, уæд Хъасым рахъæр кодта, цыма хохы сæр бадт:

– Гъей, тæрæг, фæтагъддæр кæн! Ма фæстиат кæн!

Алиман-иу айранæй дзаг хъуыраумæ февнæлдта:

– Æз æм бауайон æмæ йын нуазинаг бадавон.

Æмæ-иу азгъордта комбайны размæ. Найгонд хоры хуымты ма цы хъæдтæ баззад, уыдоны ‘хсæнты аив æмæ хæрзконд йæ сырх кæлмæрзæны, урс къабайы, æмæ мæм афтæ каст, цыма йæ къухы хъуырауы бæсты уыд уарзон сылгоймаджы зарæг. Алцы дæр дзы дзырдта уарзондзинадыл. Йæ алы фезмæлды дæр уыд уарзондзинад. Æз та уыцы уысм æнæбары Суванхъулыл ахъуыды кодтон: «Ныр Суванхъул дæр ацы айранæй куы ануазид», – æмæ алырдæмты афæлгæсыдтæн, фæлæ никуы æмæ ницы! Тыллæгæфснайæн рæстæг бригадиры æнцонæн не ссардзынæ; саргъыл бадгæйæ, æнæхъæн бон дугъы уайы иу кæронæй иннæмæ, йæ хъуырма у куыстæй. Изæрма быдырон станы ног мæнæуы тыллæгæй не ‘хсæвæр уыд цæттæ. Мæнæуы куыристæ къухæй банай кодтам æмæ рагацау æрцæттæ кодтам уыцы ссад. Мæ царды бирæ хæттыты хордтон фыццаг тыллæгæй конд дзул, æмæ-иу алы хатт дæр къæбæр мæ дзыхмæ куы схастон, уæд мæм æдзухдæр афтæ каст, цыма æххæст кæнын цавæрдæр сыгъдæг фæтк. Кæрдзынæн йæ хуыз кæд тар уыд, æндæгъд æнгуылдзтыл, цыма донджын хыссæйæ конд уыд, уæддæр йæ хæрзадæн ницæимæ уыд абарæн: уыдис ын хуры, хъæмп æмæ фæздæджы ад. Фæллад æмæ æххормаг сылгоймаг-хуымгæрдджытæ куы æрбацыдысты быдыры станмæ, кæрдæгыл сæхи куы æруагътой, уæдмæ хур дæр ныгуылынмæ хъавыд. Мæнæуы хуымты кæрон цæхæр калдта. Уыд мæйрухс æмæ хъарм æхсæв. Мусонджы уæлхъус æрбамбырд стæм æмæ нæхи ауагътам кæрдæгыл. Æцæг, Суванхъул нæма æрбацыд, рæхджы хъуамæ фæзына, Джайнахъ та иннæ хæттытау æрбатыры. Йæ ‘фсымæры велосипедыл абадт æмæ ацыд цыдæр гæххæтт ауындзынмæ. Алиман кæрдæгыл хисæрфæн айтыгъта, цъæхæйрæгъæд фæткыутæ дзы æркалдта, тæвд лауызтæ æрæвæрдта къуымæлимæ. Хъасым йæ къухтæ ахсадта, фынджы уæлхъус æрбадт æмæ адихтæ кодта лауызтæ.

– Нырма тæвд сты, ды уал айс, æна, æмæ уал ды ацаход фыццаг тыллæджы хойрагæй.

Дзулы бардуагæн нæхи бафæдзæхстон, къæбæрæй куы акомдзаг кодтон, уæд ын банкæрдтон цавæрдæр æнахуыр тæф, æндæр ад кæй кæны. Уый уыд комбайнеры фæтагæнæйдзаг къухты, тæвд æфсæйнаг æмæ ног хоры тæф. Алы кæрдих дæр дзы фæтагены тæф кодта, уæддæр уæдæй хæрзаддæр дзул никуыма бахордтон. Уымæн æмæ уыд мæ фырты фыдæбон (йæ

комбайнайдзаг къухтæй кæуыл хæцыд). Уый уыд адамы къæбæр – чи йæ æрзайын кодта, мæ фырты фарсмæ быдырон станы чи уыд. Сыгъдæг дзул! Мæ зæрдæ дзаг уыд мæ хъæбулы циндзинадæй, уыдтæн дзы сæрыстыр, фæлæ уый ничи зыдта. Уыцы минут хъуыды кодтон æмæ мæ уырныдта, мады амонд адамы амондæй кæй цæуы, уидæгтæй бæласы зæнг куыд рæзы, афтæ. Адамы хъысмæт ныййарæджы хъысмæт у. Ацы æцæгдзинадыл æууæндын, цард мын цыфæнды фæлвараентæ куы кæна, уæддæр. Адамы цæрайæ æз дæр цæрын... Уыцы 'хсæв Суванхъул æрæгмæ æрбацыд, нæ йæ 'вдæлд. Æрталынг. Фæсивæд донгæрон æртыгтæ скодтой, зарыдысты. Æппæт хъæлæсты 'хсæн базыдтон Джайнахы зард. Уый уыд сæ цырынгæнаг æмæ цагъта фæндырæй. Хъуыстон ын йæ зарынмæ æмæ махинымæр куывтон: «Зар, мæ лæппу, зар, цалынмæ æрыгон дæ. Зарæг уд сыгъдæг кæны, адамты иугæнаг у. Райсомбон ацы мелоди куы фехъусай, уæд-иу, ацы сæрдыгон æхсæв кæимæ зарыдтæ, уыдон лæудзысты дæ зæрдыл». Æмæ та ногæй мæ хъуыдытæ айвылдысты мæ цотмæ – æвæццæгæн, ныййарæджы уарзт хъæбулмæ æрдзы сконд у.

Хуыцауы фæрцы, Хъасым йæхи дарынхъом фæци. Уалдзæджы Алиманимæ хицæнай æрцæрдзысты, сæ ногарæст хæдзар уæдмæ хъуамæ сцæттæ уа, сæхицæн фос дæр скæндзысты. Уæдмæ сын сабитæ дæр фæзындзæн. Хъасымыл никуы батыхстæн, йæ фыдау кусаг рауад, æнцойад нæ зоны. Æрталынг, уæддæр ма йæ комбайн куыста, быдырты разил-базил кодта. Трактор æмæ комбайн сæ фарæты рухсмæ куыстой. Алиман дæр уыд семæ. Хуымгæрдæнты рæстæг кæрæдзийы фарсмæ иу уысм куы фæуой – уый дæр цасы аргъ у! Масылбеджы æрбаймысыдтæн, æмæ мæ зæрдæ æрæнкъард. Иубон къуыри дзы райстам фыстæг. Фыста, зæгъгæ, сæрдыгон улæфтыты йæ бон нæ бауыдзæн хæдзармæ æрцæуын. Ногдзауты лагерьтæм æй сывæллæттимæ арвыстой практикæйы. Цæй, ницы гæнæн ис, куыст йæхæдæг равзæрста æмæ йыл иузæрдион дæр уымæн у. «Дзæбæх мын уæд, æмæ кæмфæнды уæд», – хъуыдытæ кодтон махицæн.

Суванхъул æрæгмæ æрбацыд. Тагъд-тагъд цыдæртæ ахордта, æмæ рацыдыстæм хæдзармæ. Райсомæй фосмæ базилын хъуыд. Изæры зылд дæр нæ сыхаг чызг Айшанæн фæуагътам. Мæгуырæг, арæх рынчын-тæ кæны. Иу бон колхозы фæкусы, дыууæ боны та ваййы хæдзары. Низæфхæрд уыд, йæ астау – риссаг, уымæ гæсгæ æрлæууыд йæ иунæг фырт Бегташыл.

Хæдзармæ здæхтыстæм æмбисæхсæвты. Дымдта сатæг дымгæ.

Мэй рухс кодта æфсирты цупæлттæ. Уæлдæфы цы хæрздæф ленк кодта, уымæй бæрæг уыд, дидин куыд калдта. Мæ риу мæ куыддæр æр- балхъывта. Цыма мын мæ зæрдыл цыдæр лæууын кодта уыцы ‘хсæв. Бадтæн Суванхъулы фæстæ бæхы саргъыл. Дзырдта, цæмæй разæй сбадтаин, фæлæ æз фылдæр уарзын бæхы гæрзыл хæцынæй йæ фæстæ йæ роныл хæцын. Æмæ афтæ фæлладæй, æнæдзургæйæ, саргъы бæхыл кæй бадт бон-изæрмæ, уымæн-иу рæстæгæй-рæстæгмæ арæдзæ-мæдзæ кодта, фæлæ-иу фесхъиуæгау кодта æмæ та-иу уæд къахæй бæхы фæрстæ бацавта – мæнæн та-иу уыдæттæ æхсызгон уыдысты. Кастæн, куыд фæгуыбыр æмæ йæ фæсонтыл мæ сæр бакъул кодтон, махимидæг та йын тæригъæд кодтон: «Зæронд кæнæм, Суванхъул. Гæнæн нæй, рæстæг цæуы. Фæлæ мæм афтæ кæсы, а зæххыл дзæгъæлы кæй нæ цæрæм. Уый та сæйрагдæр у. Афтæ мæм кæсы, цыма æрæджы дæр уыдыстæм хæрз æрыгон. Куыд тагъд атахтысты азтæ! Фæлæ цард уæддæр цымыдисаг у. Раджы у нырма нæ къухтæ сдарынæн. Бирæ хъуыддæгтæ ма нын ис кæнинаг. Фæнды ма мæ демæ бирæ фæцæрын...» Мæ астау сраст кодтон, мæ сæрыл схæцыдтæн, арвмæ скастæн – æваст мæ риуы гуыпп-гуыппæй фестæлфыдтæн; арвы рухс стъалыты ‘хсæн кæддæрау айтынг ис Æрфæны фæд. Æмæ та мæм афтæ фæкаст, цыма æцæгæйдæр ног тыллæджы хъæмпæй хъæбысыдзаг чидæр байтыдта фæндагыл. Бæрзонд нæ сæрмæ сыгъ-зæрин хъæмпыхæлттæ, зыгуымы цыргъæгтæ цыма базмæлыдысты дымгæмæ. Бæрæг дардтой, зыгуымы хæлттимæ гагата куыд райхъал сты, уый. «О Хуыцау», – бадис кодтон, æмæ уайтагъд мæ зæрдыл æрбалæууыдысты: уыцы фыццаг æхсæв, нæ уарзт, æвзонгад æмæ, мæ сæнтты кæмæ бæллыдтæн, уыцы хъомысджын хорæфснайæг. Уый та нысан кæны, царды цæмæ бæллыдыстæм, уыдон нæ къухты кæй бафтыдысты! О, дон æмæ зæхх баисты нæхи, хуым кодтам, тыдтам, най кодтам нæхи хор – нæ сæнтты бæллицтæ уыцы фыццаг æхсæв сæххæст сты! Кæй зæгъын æй хъæуы, уæд нæ фæсонархæджы дæр нæ уыд, кæй æрцæудзæн ног дуг, кæй ралæудзæн ног цард, æмæ мæгуыр лæджы фæндтæ æмдзыд кæй кæндзысты рæстæгимæ, дуджы рæстдзинад æмæ бæллицтæ таугæ иумæ. Уыцы хъуыдыты афтæ аныгъуылдтæн, æмæ бадтæн æнæзмæлгæйæ, æмырæй. Суванхъул мæм разылд æмæ мæ афарста:

– Толгонай, афынæй дæ? Бафæлладтæ?.. Ницы кæны, тагъд ба-

хæццæ уыдзыстæм хъæугæронмæ, хæдзармæ. Æз дæр фыр куыстæй ныддонзоныг дæн.

Иучысыл фæхъус, стæй мæ афарста:

– Уæд та Ног уынгмæ фæзиликкам?

– Базилæм, – мæ сæр æм разыйы тылд бакодтон.

Ног уынг райрæзти аилы кæрон хъæууаты. Уынг бæрæг дзы нæма уыд. Уалдзæджы дзы æрыгон бинонтæн радих кодтой цæрæнуæттæ. Кæмдæрты дзы сисамад къултæ фæзынд. Хъасым æмæ Алиман дæр ам райстой цæрæнуатæн бынат. Æмæ нæ бафæндыд, куыстытæ дзы куыд цæуынц, уый фенын. Тыллæгæфснайæн бонты æвдæлон рæстæг нæ ваййы адæймагæн хи куыстытæ кæнынæн. Хъасым, Алиман æмæ Джайнахъ уалдзæджы сæхæдæг самандуртæ фæкодтой, ныр бахус сты æмæ рæдзæгъдтæй лæууынц. Къанæуттæ скъахтой бындурæн, ибон къуыри æрбаластой дойнаг дур дæр. Хорз æмæ сын донраивылды размæ бантыст. Дуртæ кæритæй калд уыдысты кæрты. Суванхъул йæ кæстæрты куыстæй райгондæй базад.

– Цæй, райдайæн уал ис. Дуртæ фаг сты, уæлдай дæр ма дзы базайдзæн, – загъта Суванхъул. – Тыллæг æфснайд фæуыдзыстæм æмæ систæ самайдзыстæм, уæлхæдзар æрæмбæрдзыстæм, иннæ куыстытæ сабыргай фæуыдзыстæм уалдзæджы. Зымæгмæ нын уæддæр ницыуал бантысдæн. Толгонай, куыд дæм кæсы, рæстытæ дзурын?

– Раст зæгъыс, – дзуапп ын радтон.

– Сæйрагдæр къултæ уæлхæдзары бын фæкæнын, иннæтæ фæлæудзысты.

– Джайнахъ мæ зæрдыл æрбалæууыд, – æмбырды, зæгъы, уынаффæ рахастам, Ног уынгæн, дам, Фæскомцæдисонты ном раттæм. Алиман та йын хъазгæйæ: «Джайнахъ, цыма Насреддин дæ, сывæллон нæма райгуырды, ды та йын ныридæгæн ном радтай. Бинонтæ уал æркæн, хæдзар сараз, уынг срæвдз кæн æмæ йын уый фæстæ ном дæр æрхъуыды кæндзынæ». Джайнахъ-иу йемæ сбыцау ис: «Ды ницы æмбарыс, ницы».

Суванхъул йæ сæр батылдта, бахудт.

– Æцæгæйдæр тынг хивæнд у. Фæлæ уынгæн раст ном равзæрста. Æппæт ацы ног цæрæн хæдзæрттæ æрыгон фæлтæр сарæзтой. Хъæу рæзы, адæм азæй-азмæ фылдæр кæнынц. Хъæуы нал цæуæм, æмæ ног уынгтæ рæзынц. Уый хорз хабар у. Мæнæ Ног уынг куы сцæттæ уа, уæд æй бамбардзынæ, дæ фырт раст кæй уыд...

Уыцы ныхæстæ куы кодтам, уæд нæ æнхæл дæр ничи уыд, æмæ уыцы ‘хсæв кæй уыд æхсæвтæн се ‘лгыстдæр...

3

Толгонай, дæхиуыл схæц æмæ хъæддых фæлæуу.

– Æндæр ма мын цы гæнæн ис. Бацархайдзынæн. Ныййарæг зæхх, ды ма хъуыды кæныс уыцы бон?

– Кæнын, кæнын. Мæнæй ницы рох кæны, Толгонай. Истори иууыл чингуыты фыст нæй, æппæт истори адæмы мысæнуаты дæр нæй – уый иууылдæр ис мæ хуылфы. Дæ цард дæр, Толгонай, цæры мæ зæрдæйы. Хъусын дæ, Толгонай. Абон у дæ бон.

4

Дыккаг райсом хур нæма скаст, афтæ райдыдтам кусын. Уыцы бон ног уадздзаг най кæнын райдыдтам донæн йæ былгæрон. Уадздзаг та уыд ахæм, æмæ комбайнæн зын æрзилаен уыд, бынат ын нæ фаг кодта, æфсир та уыд хус, кæронмæ æввахс раздæр сцæттæ. Куыддæр æрзылдыстæм, мæнæуы куыристæ дыгæйттæй сбастам, афтæ фаллаг фарсæй куы ‘рбазынид барæг. Заречьейы кæройнаг уынгты донвæрсты къутæрты сæрты, хъамылты ‘хсæнты рыгкалгæ афтæ тахт, цыма йæ фæсте исчи сырдат. Бæх æй бахаста хуырджын былгæронмæ. Цымыдисæй йæ фæдыл кæсæм: цы бæллæх суры ацы адæймаджы, æмæ хидмæ ма бахиза? Разынд уырыссаг бурхил лæппу. Йæ бæхы уыцы иу сæппæй хуырджынты батардта донмæ. Цæугæдоны куы смидæг, уæд не ‘ппæт дæр бамыр стæм: йæ мæлæт дзы цыма агуры. Ацы рæстæг исчи ивылд донимæ хъазы? Зæйты рæстæг бæх нæ – теуайы дæр ахæсдзæн: йе стджытæ дæр ын нал æрæмбырд кæндзынæ.

– Э-эй, кæдæм тæхыс, бауrom! – хъæр кодтам йæ фæдыл.

Йæ къухтæ тилгæйæ нæм цыдæр рахъæр кодта, фæлæ доны уынаæрæй ницы фехъуыстам. Æрмæст нæм хъуысыд: «...Аааа...»

Афтæ дæр ын ницы бамбæрстам. Уæд йе ‘фсургы ехсæй æрцъыч-чытæ кодта æмæ былæй йæхи аппæрста. Дон иу уысммæ ацахста барæджы. Уыланты ‘хсæн ма йæ зыхъхъыр хæмхудтимæ фæзынд бæхы сæр. Барæг ма йын дыууæ къухæй бæргæ ныххæцыд йæ барцыл. Йæ худ йæ сæрæй атахт, уылантæ йæ хастой размæ. Мах къардиуыл фыр адæргæй дыууæрдæм кодтам. Дон барæджы скъæфта, фæлæ иу ран гуылфæнимæ фæиу, куыддæрты былмæ рабырыд. Уылантæ йæ дардгомау ахастой,

суанг куыройы дæлемæ. Куы раирвæзт, уæд иууылдæр æхсызгонæй сулæфыдыстæм. Иуты дисы æфтыдта барæджы сæрæндзинад, æппæлыдысты дзы: «Бæдæйнаг!». Иннæтæ дзырдтой, уый афтæ æнæхъуаджы кæй нæ бахызтаид ивылд доны, æмæ, цы хабар у, уый базонын хъæуы. Чидæр та не сразы ис иннæтимæ æмæ йæ ныхас фæтгыста:

– Расыг, æрра цыдæр у, хынджылæг кæны, сымах та йæ фæстæ згъорут!

Ууыл æрсабыр стæм. Дарддæр нæ кусын хъуыд. «Æвæццагæн, æцагæйдæр, афтæ у, æндæр æвронг адаймаг ахæм тæссаг уавæры йæхи куыд батæрдзæн?» – ахъуыды кодтон æз. Хъасымы комбайн æваст куы æрлæууыд, æмæ йæ хъæр куынауал хъуыст, уæд æй ницæмæ æрдардтон – уыцы бон куыройы раз фосдарæны най кодта: чи зоны, йæ гæрзæй фæиппæрд, гъе та йæ рæхыс аскъуыд, цы нæ ваййы, уæд та дзы кусгæйæ исты хай асаст. Алиман мæнæй чысыл дæрддзæфдæр карста мæнæу æмæ дын æваст куы фæхъæр кæнид удаист хъæлæсæй:

– Æна!

Æз фесхъиудтон. Мæ разы алæууыд фæлурсæй, æхсырф йæ къухтæй æрхауд.

– Цы кодтай? Калм æви? – мæхи йыл баппæрстон.

Уый хъусæй лæууыд. Йæ дынджыр тарст цæстытæ кæдæм нымдзаст сты, уырдаæ акастæн æмæ мардау фæдæн. Комбайны алыварс хъуыст цавæрдæр хъæртæ, алырдыгæй мæнæуты ‘хсæнты згъордтой адæм, дугъ уагътой бæхджынтæ, иннæтæ сæ бричкаеты бæхты ехсæй цъыччытæ кодтой.

– Æна, цыдæр æрцыд! – ныхъхъæр кодта Алиман æмæ азгъордта.

Мæ хъустæ кæйдæр ныхас ацахстой:

– Чидæр комбайны кардмæ бахауд! Кæннод та барабан кæйдæр баууылдта! Тагъд згъорæм!

Ус-хуымгæрдджытæ æмхуызонæй Алиманы фæстæ азгъордтой. «Хуыцау, баххуыс ын кæн! Хуыцау, баххуыс ын кæн!» – куывтон ма мæхинымæр. Охх, куыд згъордтон уæд мæнæуты ‘хсæнты! Фæндыд мæ Алиманмæ ныхъхъæр кæнын, фæлæ мæ бон нал уыд, ныффæсус дæн. Æппынфæстаг куы бахæцца дæн, уæд комбайны алыварс адамы къорд дзолгъо-молгъо кодтой. Ницыма хъуыстон, нæма йæ бамбæрстон, цы ‘рцыд, уый. Адамы ‘хсæнты бырсын размæ: «Фæлæуут! Ахизут!» Адамы фæйнæрдæм куыд фæхæлиу сты, æмæ комбайны раз Алиман æмæ

Хъасымы куы федтон, уæд куырмау, зырзыргæнгæ мæхи баивæзтон мæ фыртмæ. Хъасым мæнырдæм æрбакъахдзæф кодта, ацахста мæ.

– Æна, хæст! – цыма мæм дард кæцæйдæр дзырдта, афтæ мæм фæкаст. Æз æм бакастæн, цыма не ‘мбæрстон уыцы дзырдты нысаниуæг.

– Хæст? Хæст, зæгъыс? – афарстон та йæ.

– О, æна, хæст райдыдта, – радта мын дзуапп.

Фæлæ мæнмæ рæстмæ нæма хъардта, цы ‘мбæхст уыд ацы дзырдты.

– Куыд хæст? Цæмæн? Хæст, зæгъыс? – фæлхат кодтон ацы æнахуыр, тæссаг дзырд æмæ æваст тасы бацыдтæн, сабыргай ныккуыдтон ацы æнаенхъæлæджы хабарæй. Мæ цæссыгтæ мæ цæсгомыл згъæлдысты, сылгоймæгтæ та мæнмæ кæсгæйæ хъарæг кæнын райдыдтой.

– Сабыр! Ныхъхъус ут! – адамы ‘хсæнæй райхъуыст цавæрдæр нæлгоймаджы хъæлæс. Æмхуызонæй фæсыкк стæм, æнхъæлмæ кастыстæм, цыма нын ныртæккæ ацы нæлгоймаг зæгъдзæн, ома мæнг хабар у. Фæлæ ницы... Ничи ницы дзырдта. Тыгъд быдыры афтæ сабыр уыд, æмæ бæлвырдæй хъуыст фурды гуылфгуылфгæнгæ уынар. Чидæр хъæрæй ныуулафыд, фезмæлыд. Иууылдæр хъустæ фестадыстæм, фæлæ иунæг дзырд дæр никæй дзыхæй хаудта. Æмæ та быдыр ногæй ныссабыр, цыма уыцы æнтæфы хъусы сæрмæ хъуыст къогъойы цысцыс. Хъасым йæ алыварс афæлгæсыд, йæхинымæр дзурæгау бакодта:

– Ныр хуымгæрдæнты рæвдздæр кусын хъæуы, хортæ миты бын куыннæ фæуой. – Фæхъус, стæй æваст йæ сæрыл схæцыд, æмæ комбайны штурвалыл бадæгæн загъта: – Цы лæууыс? Скусын кæн мотор! Сымах дæр цæмæ кæсут? Тыллæг куына бафснаймæ афоныл, – сымахæн зындæр уыдзæн. Иууылдæр кусынмæ!..

Адæм базмæлыдысты. Æрмæст уæд ауыдтон Заречьейæ æрбацауæг уырыссаг лæппуйы. Йæ фæллад бæхы рохтыл хæцгæйæ, сæрæй къæхтæм хуылыдз дзаумæтты лæууыд нæ разы. Адæм куы базмæлыдысты, уæд хабархæссæг дæр æрчыцыдта, сындæггай йæ бурхил сæрыл схæцыд æмæ æрбалвæста саргъы æхтонг. Бакастæй уыд хæрз æрыгон лæппу, мæ фырт Джайнахъы æмцахъхъæн, æрмæст – бæрзонд, фæтæнуæхск. Йæ хуылыдз сæрыхъуынтæ нындæгъдысты йæ ныхыл, йæ былтыл æмæ цæсгомыл – ног цъæррæмыштытæ, йе ‘взонг цæстытæн та уыд тызмæг æмæ удхайраг æнгас. Æмæ бамбæрстон: ацы лæппу æвзонгады арæнæй алæг иу бонмæ. Арф ныуулафыд æмæ, саргъыл бадгæйæ, аилы лæппутæй иумæ дзуры:

– Хъус-ма, хæлар, тагъд уайгæ æмæ колхозы сæрдар, бригадиртæн зæгъ, цæмæй æвæстиатæй райкоммæ ацæуой. Æз та мæ фæндаг кæнон: нырма мæ дыууæ колхозмæ хъæуы.

Уыцы ныхæстимæ бæхыл абадт, рохтыл æрбахæцыд æмæ фенкъуысыд. Фæлæ, кæимæ дзырдта, уый йæ фæурæдта:

– Фæлæуу-ма, дæ худ дын дон куы аласта. Айс мын мæ худ, абон æгæр æнтæф бон у.

Мах бирæ фæкастыстæм æвзонг фæдисоны фæстæ æмæ хъуыстам знæт бæхы сæфтджыты бын хус сыфтæрты сыр-сыр. Барæг уайтагъд-дæр рыджы аууон фæци. Мах ма уæддæр лæууыдыстæм, æмæ нæ, æвæццæгæн, алчи дæр лæууыдаид æмырæй, йæхи хъуыдыты ахасты, комбайнты æмæ тракторты моторты хъæр æмхуызонæй куына нын-нæрыдаид, уæд. Адæм фесхъиудтой, кæрæдзимæ бакастысты æмæ бамбæрстой, уыцы уысм райдыдта ног цард – хæстон цард...

Мах нæ фехъуыстам сармадзанты нæрын, фæлæ хъуыстам нæ рыст зæрдæты, адæмы хъæр. Цы фæцардтæн, уымæй ахæм судзгæ, æнтæф сæрд никуыма скодта. Дурыл куы ату кодтаис, уæд-иу ахус. Хуымгæрдæнтæ дæр 3-4 бонмæ ацæттæ сты: уыдысты хус æмæ бур-бурид, арвгæрæттæм фæйлыдтой, æнхæлмæ кастысты хуымгæрдæнтæм. Цас хъæздыг тыллæг æрзад! Æмæ мын тынг зын уыд кæсын, тагъдгæнгæйæ бирæ фæллой куыд сæфдзæн. Цас дзы æрцыд къахæй ссæст, фæндæгтыл калд. Фыр тагъд-тагъдæй ма нын куыристæ бæттын дæр нал æнтыст. Мæнæу сагæйттæй калдтам уæрдæттæм, æмæ рæвдздæр – найгæнæнмæ, зырнай зилæн хæдтулгæтæм, æфсирты гагатаæ та æнæвгъауæй згъæлдысты фæндагыл. Æмæ ма уый гъа, фæлæ иууыл зæрдæриссæн уыд адæммæ кæсын. Æрвылбон дæр фæсивæд сидтон гæххæттытæм гæсгæ цыдысты æфсадмæ, чи ма баззад хъæуы, уыдон та куыстой быдырты. Æнтæф, æнуд, хусдымгæ æхсæвты най кодтой хуымгæрдæнты æмæ куыстой, æхсæв, бон нæ хынцгæйæ, æгъуыссæгæй. Куыст та фылдæрæй-фылдæр кодта, уымæн æмæ нæлгоймæгты нымæц къаддарæй-къаддæрмæ цыд. Хъасым, магуырæг, хъуыды кодта, ома æппæт зындзинæдтыл дæр фæуæлахиз уыдзæн: хуымгæрдæнтæ æгæр ныддаргъ сты, æмæ хæй-рæджджынау йæ комбайн быдырты тардта. Æхсæв дæр нал æнцад, кæрдинаг хуым иста уадздзæг уадздзæджы фæдыл, тæвд бонты та рыджы астæуты холлаг ласта фосдарæн кæртытæм. Уыцы бонты комбайнæй бынмæ дæр нæ хызт, штурвал нæ уæгъд кодта. Судзгæ дымгæмæ лæу-

уыд æмæ бон-изæрмæ цыиусурау каст æнæфснайд хоры быдыртæм. Мæ зæрдæ рыст, тынг зын мын уыд мæ хъæбулы тæригъæдмæ, йæ хурсыгъд цæсгоммæ, йæ мæллæг боцъоджын уадултæм кæсын. Мæ зæрдæйы тугтæ тагъдысты. «Охх, фесæфдзæн мæ лæппу, хурмæ басудздзæн», – хъуыды-иу кодтон мæхинымæр, фæлæ йын исты зæгъон, уымæ мæ ныфс нæ хастон. Уыдтон мастæйдзаг цæстыты цæхæр æмæ, кæй никæмæ байхъус-дзæн, фæстаг сахаты онг дæр кæй уызæн хуымгæрдæнты, уый.

Æмæ йæ хæстмæ цæуыны рæстæг ралæууыд. Иубон Алиман ацыд йæ комбайны размæ, æрбаздæхт æнкъардæй.

– Гæххæтт æм æрбарвыстой, – загъта сабыргай.

– Кæд?

– Ныртæккæ, хъæусоветы хабархæссæг æм æй радта.

Зыдтон æй, абон уа, райсом уа, Хъасымæн дæр иннæтау хæстмæ цæуыны рæстæг кæй æрцæудзæн. Æмæ уæддæр, хабар куы фехъуыс-тон, уæд мæ къæхтæ мæ быны адыдæгътæ сты. Мæ къухтæй æхсырф æрхауд, æмæ æрбадтæн зæххыл.

– Цы ма кусы уым, цæттæ кæнын æй хъæуы, – ризгæ хъæлæсæй тыххæйты сдзырдтон.

– Изæрмæ, дам, æрбацæудзынæн, зæгъы. Æз ацæуон, æна, баба-йæн-иу ды дæхæдæг зæгъ. Джайнахъ дæр нæ зыны. Кæм ис, цымæ?..

– Ацу, Алиман, ацу. Хыссæ скæн. Æз дæр тагъд бацæудзынæн, – загътон ын.

Мæхæдæг кæрддзых кæрдæгыл куыд бадтæн, афтæ уым баззадтæн. Дзæвгар фæбадтæн. Зæхмæ æрхауд мæ кæлмæрзæн, æмæ йæ систаин, уыцы хъару дæр мæм нал уыд. Кæсын, æмæ мæлдзыджытæ рæхысæй фæхилынц фæндагыл. Уыдон дæр кусгæ кодтой, фæцæйластой хъæмп, æфсиры нæмгуытæ, æмæ сæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд, сæ фарсмæ кæй бады мæстджын адæймаг, ахæм фæллойдæнæг, уыцы уысм мæлдз-гуытæм чи хæлæг кодта. Уыдон сын дæггæй кодтой сæ хъуыддаг. Ацы æнæхайыры хæст куына уыдаид, уæд куыд хæлæг кодтаин мæл-дзгуыты цардмæ? Худинаг у ахæм ныхæстæ кæнын...

Уæдмæ Джайнахъ дæр йæ уæрдоныл æрбацыд. Уыцы бонты фæскомцæдисонты чырæйыл ласта дзул станцæмæ. Йе ‘фсымæры сидтоны хабар куы фехъуыста, уæд æрбахæццæ. Уæрдонæй рагæпп ласта Джайнахъ, мæ кæлмæрзæн мын зæххæй систа æмæ йæ мæ сæрыл æркодта.

– Цом, аена, нэхимæ, – загъта æмæ мын аххуыс кодта мæ къæх-
тыл слæууынмæ. Аенæдзургæйæ араст стæм хæдзармæ. Фæстаг бон-
ты Джайнахъ зынгæ фæивта, фембаргæдæр. Цæмæндæр мæм уыцы
уырыссаг фæдисон лæппуы хуызæн каст. Йæ ‘рыгон цæстыты фæзынд
тызмæг цæстæнгас. Ацы бонты йæ азтæй дзæвгар фæасдæрхуыз. Бирæ
фæсивæдыл хæсты фæлм æрбадт, æмæ сæ се ‘рыгон бонтæ æрбайрох
сты... Джайнахъыл сагъæсгæнгæйæ мæ зæрдыл æрбалæууыд, Масылбе-
гæй хабар рагæй кæй нæй. «Цымæ куыд у? Афсадмæ йæ акодтой æви?
Цæуылнæ фыссы, иу чысыл хабар цæуылнæ æрвиты? Хæдзарæй фæип-
пæрд, мад-фыды фæрох кодта, фæхъæбæрзæрдæ ис уым, горæты. Цавæр
ахуыр ма у ныр, хуыздæр уыдзæн хæдзармæ æрцæуын, цы ма кусы
уым?», – æнкъардæй хъуыдытæ кодтон, стæй Джайнахъы афарстон:

– Джайнахъ, ды ваййыс станцæйы ‘рдыгæй, æмæ уым куыд у, цы
дзурынц, тагъд фæуыдзæн хæст?

– Нæ, аена, рæхджы нæ, – дзуапп радта Джайнахъ. – Тынг æвзæр сты
нæ хабæртæ. Немыц нæ сурынц æмæ сурынц. Нæ хæстонтæн сæ бон
куы бауайд сæ бауromын, æмæ сын иуцалдæр бæрзæйсæттæн цæфы куы
ныккæниккой, уæд бæргæ фæразæй уаиккам. Уырны мæ, уыцы хабар
тагъд кæй æрцæудзæн. – Стæй фæхъус, бæхтæ тæргæйæ, разылд фæстæ-
мæ æмæ мæ афарста: – Аена, тынг тæрсыс? Мацæуыл хъуыды кæн, нæ
хъæуы тæрсын, дæхи æрсабыр кæн. Алцы дæр уыдзæн хорз, фендзынæ.

Ехх, ме ‘нæрцæф, нæрæмон фырт, афтæ мын батæригъæд кодта,
æмæ мын зæрдæтæ авæрдта! Æмæ куыднæ хъуамæ хъуыды кæнон?
Дæ цæстытæ бацъынд кæн, дæ хъустæ бахгæн, уæддæр дæ хъуыдытæ
уæгъд нæ уадзынц.

Æрхæццæ стæм хæдзармæ. Алиман бады æмæ кæуы, хыссæ дæр
нæма скодта. Рамæсты дæн, хъуамæ йæм фæхыл кодтаин: «Гормон, ды
иннæтæй хуыздæр дæ? Иууылдæр цæуынц, дæ цардæмбал иунæг нæу.
Дæ фындз, дæ къухтæ цы æруагътай? Афтæ раст нæу. Куыд хъуамæ
цæрæм афтæмæй дарддæр?» Фæлæ ницы загътон, æвзонг у нырма,
æмæ йын фæтæригъæд кодтон. Чи зоны, æмæ йæм хъуыд фæзагъд
кæнын, цæмæй йын фæстæдæр æнцондæр уыдаид.

Хъасым уыцы изæр хурныгуылдмæ не ‘рбацыд. Куыддæр дуарæй
æрбахызт, афтæ Алиман йæ арт кæнын фæуагъта æмæ, цæссыг калгæ,
йæ мойы хъуырыл æрцауындзæг:

– Нæ ныллæудзынæн, нæ ныллæудзынæн, аенæ дæуæй амæлдзынæн!

Хъасым комбайныл куыд куыста, афтæмæй хæдзармæ æрбацыд рыгтæй, чъизи æмæ мазутæйдзæгтæй. Йе уæхсчътæй йæ цардæмбалы къухтæ æриста æмæ йæм дзуры:

– Фæлæуу-ма, Алиман. Тынг чъизи дæн. Æри-ма сапон, хисæрфæн, æмæ цæугæдоны мæхи анайон.

Алиман мæм æрбакæст, бамбæрстон æй. Афтид бедра йæм авæрдтон:

– Æххæст-иу дон дæр æрбахæсс.

Хъасым æмæ Алиман уыцы ‘хсæв æрæгмæ æрбацыдысты, мæй арвыл æрдæгцыд уыдаид. Хæдзары нæхæдæг Джайнахымæ нæ куыстытæ кодтам. Æмбисæхсæвмæ Суванхъул дæр фæзынд. Æз æм æнхæлмæ кастæн æмæ мæхинымæры хъуыдытæ кодтон, уæдæ цы фæци, кæм æрбайсæфт? Уый та хохмæ ацыд, бæхрæгъауæй æркодта сираг бæх. Байраг ма куы уыд, уæд æй Хъасымæн балхæдтам, трактористæй кусын куы райдыдта, уæд. Сираг бæх уыд уайынмæ цæрдæг, хъæддых, нæргæ сæфтджытимæ, йæ фæстаг къæхтыл урс цъындахуыз тæппытæ. Æнæхъæн аилы йæ рæсугъды кой уыд хъуыстгонд, чызджытæ йыл зарджытæ кодтой. Фыды бафæндыд, цæмæй ма йыл йæ фырт фæстаг бонты йæхи ахъал кодтаид.

Райсомæй раджы аилæй иумæ араст стæм æфсæддон комиссариатмæ. Мах Алиманимæ Джайнахы бæхуæрдоны сбадтыстæм, Хъасым та йæ фыдимæ – сæ бæхтыл. Уый уыд иууыл стырдæр мобилизаци уыцы рæстæг. Адæм дзы уыд дзæвгар фылдæр. Сосæвæндаг дзыллæйæ сау адардта, сæ иу кæрон хæццæ кодта. Стыр комы онг, иннæ нæ зынд. Адæм, чи бæхтыл, чи галтыл æрбамбырд сты фæрссаг хъæутæй. Райценты базмæлæнтæ нæ уыд адæмæй, уæрдæттæй. Сывæллæттæ, зæронд лæгтæ, устытæ – алчи дæр йæ бæлццонны фарсмæ, уæгъд сæ нæ уадзынц. Чи кæугæ кæны, кæмæн та ануазын дæр бантыст. Дзæгъæлы нæ акæнынц, адæм – денджыз, ис дзы æрфытæ æмæ тæнæг бынæттæ. Ам дæр афтæ, хæстмæ цæуджыты ‘хсæн уыд ахæм джигиттæ, йæхи фидарæй, хъæбатырæй чи æвдыста, кодтой хъæлдзæг ныхас, кафыдысты фæндыры цагъдмæ. Хъыргъызæг æмæ уырыссаг зарджытæ кæрæдзийы ивтой, «Катюшæ» зарыдысты се ‘ппæт дæр. Уæд базыдтон ацы зарæг.

Сиддонтæ нал цыдысты æфсæддон комиссариаты уæрæх уынджы, рæнхъæй сæ æрлæууын кодтой хъæуы сæйраг уынджы, алкæмæн дæр-иу рахъæр кодтой йæ ном, йæ мыггаг. Адæм ныссабыр сты, сæ улæфт

дәр нал хъуыст. Кастән, хәстмә чи цыд, уыдонмә – цыдәр тәвд уылән мын ахгәдта мә хъуыр. Арыгон, нәртон фәсивәд, цыма сә әвзаргә ракодтой. Цәр әмә цәр, кус әмә кус. Номхыгъдәй-иу кәй ном рахъәр кодтой, уый-иу «әз» куы загъта, уәд-иу махырдам әрбакаст. «Хъасым Суванхъулы фырт» куы айхъуыстон, уәд мә бынаты фестәлфыдтән, ног риссаг уылән мын мә цәстытә ахгәдта. «Әз», – дзуапп радта Хъасым. Алиман мын мә къух тынг нылхъывта. «Әна», – мә хъусы мын әрбадзырдта. Цы йын уыд мә бон, әмбәрстон әй, адәмы ныхмә куыд ацәудзынә, уымәйдәр ацы уәззау бонты; куыд зын сын уыд кәрәдзийә фәхицән уәвын. Ехх, Алиман, мәхи Алиман дәр әй әмбәрста, әфсад кәй у әххуысхъуаг, әппәт бәстәйән хъуыд әххуыс знаджы ныхмә тохы. Мә царды ахәм сылгоймагыл нәма фембәлдтән, Алиманы хуызән йә цардәмбалы афтә тынг чи уарзта.

Уыцы бон әрбаздәхтыстәм аилмә әмә базыдтам, суткәйы фәстә сидтонты кәй әрвитдзысты. Хъасым нын загъта, цәмәй нәхимә ацыдаиккам: цы, дам, фәлмәцын кәнут уәхи, райсом та йәхәдәг кәй бауайдзән «хәрзбон» зәгъынмә. Хорз у, әмә колхоз фәндагмә әввахс уыд. Алиманән Суванхъулы бәх ныууагътам, нәхәдәг иннәтимә уәрдоны сбадтыстәм. Джайнахъ дәр уал районы баззәд, сидтонты хъуамә аластаид станцәмә йә бричкәйы. Әхсәвы афтид хәдзармә куы бахызтән, уәд мәхи кәуынәй хорз федтон. Суванхъул цай рафыхта, йә бәзджынәй мын әркодта, бануазын мын әй кодта, әрбадт мә фарсмә әмә загъта:

– Толгонай, мах чи уыдыстәм? Дзылләйы фәрцы нә адәймәгтә рауад. Цәй әмә семә дих кәнәм алцы дәр – хорздзинад әмә зындзинад дәр. Бәстә сабыр куы уыд, уәд алчи дәр райгондәй цард, ныр та уәззау уавәры алчи йәхиуыл хъуамә тыхса, йә хъысмәтыл додой кәнә? Нә, афтә раст нә уыдзән. Райсом-иу дәхи хәддых дар, Алиман кәй маст кәны, уый әндәр хъуыддаг у, арыгон у, мах цы федтам царды, уыдонәй ницыма бавзәрста. Ды та дә мад. Уый дын хъуыдыйаг у. Стәй дә зәрдыл дар, хәст куы адәргвәтин уа, уәд әз дәр ацәудзынән, Масылбегән дәр уәдмә йә азтә цәудзысты, сә бон у, уымә дәр фәсидой. Кәд бахъәуа, уәд не ‘ппәт дәр ацәудзыстәм. Уымә гәсгә, Толгонай, алцәмә дәр цәттә у...

Дыккаг бон фәссихорты сидтонты райдыдтой әрвитын. Хъасым әмә Алиман сә разәй фесты. Хъасымән бар радтой нәхимә

‘руайынаен хэрзбон зэгъынаен. Алиманы цастытæ фыр куыдæй ныр-
рæсыдысты – бæрæг ыл уыд, æнæхъæн фæндаг кæугæ кæй кодта.
Хъасым йæхи хъæддых дардта, фæлæ йын æнцон нæ уыд. Нæ йæ зонын,
Хъасымаен æй цы æрымысын кодта: кæнæ Алиманаен тарст, æмæ йын
цæмæй æнцондæр уыдаид сæ фæхицæн, кæнæ та йын æцæгæйдæр афтæ
бафæдзæхстой, æмæ куыддæр бæхæй æрхызт, афтæ нын загъта, цæмæй
йæ фæдыл станцæмæ ма ацыдаиккам. Загъта, ома, чи зоны, фæстæмæ
æрбаздæхон нæхимæ – трактористты æмæ комбайнерты, цалынмæ
хуымтæ æфснайд фæуой, уæдмæ, æвæццæггæн, нæ акæндзысты. Æмæ
кæд бардзырд хорзыл банымайой, уæд сæ станцæйæ раздахдзысты.

Ныр æй æмбарын: Алиманаен, махæн фæтæригъæд кодта. Станцæ-
мæ боны цыд у, фæндаг дард у – цæссыг дын не сфаг уыздæн. Уæд мæ
уырныдта: зæгъынц, адæймаджы ныфс нæ мæлы. Æрмæст Хъасымы сæй-
раг уынгмæ куы рафæндараст кодтам, уæд ацы хъуыдыйыл фæгуырысхо
дæн. Хъасымы фæндараст кæнынмæ æрбацыдысты, быдыры йемæ чи
куыста, уыдон се ‘ппæт дæр: хуымгæрдджытæ, ласджытæ, найгæнджы-
тæ, мусæй ма комбайн дæр æрбатардтой. Хъасымы æмгуыстгæнджытæ
дæр фæуагътой сæ куыст æмæ æрбацыдысты сæ хæларæн хэрзбон
зæгъынмæ. Дзурынц, зæгъгæ, куыр, дам, хæстмæ куы фæцæуы, уæд
хэрзбон фæзæгъы йæ хъæсдарæг æмæ мысалгъæн. Хъасым та уыд дæсны
куыр, йæ куысты. Комбайн куы баурæдта, уæд, адæмимæ ныхасгæн-
гæйæ, фæкаст фæндагмæ. Сидтонты къорд бæхтыл сырх тырысаимæ
æрбазынд фæзилæнæй.

– Баба, фæхæц! – бæхы рохтæ радта Суванхъулмæ, йæхæдæг
комбайны ‘рдæм фæраст. Йæ алывæрсты æрзылд, бæстон æм бакаст
æмæ йæм сгæпп кодта.

– Эшенхъул, размæ скъæргæ! Тæр афтæ, раздæр-иу куыд скъæрд-
там! – ныхъхъæр кодта трактористмæ.

Мынаг куыст цы мотортæ кодтой, уыдон ныггуыр-гуыр, ныббогътæ
кодтой, сæ рæхысты дзыгъал-мыгъул ссид, æмæ хъæмпы бырæуттæ най-
гæнаен æппаргæ ахæцыд мæнæуы æфсиртæ комбайны сагойæ æмбырд
кæнгæ. Хъасымы цæсгом тæвд дымгæ сæрфта, уый худт, йе уæхсчытыл
схæцыд, цыма дзы æппæт дæр æрбайрох. Трактористимæ кæрæдзимæ
цыдæртæ хъæр кодтой, сæ сæртæй кæрæдзимæ амыдтой, фосдарæн кæрты
разылдысты æмæ ногæй быдырты афсæрстой размæ. Комбайн хуымы
тахт быдырон маргъау. Не ‘ппæтæй дæр уыцы уысм æрбайрох хæст.

Адаем уыдысты хъæлдзæг, фæлæ нæ иууыл сæрыстырдæр уыд Алиман. Сындаггай цыд комбайны размæ æмæ йæ мидбылты худт. Комбайн æр-
лæууыд. Не ‘ппæт дæр та нырхæндæг стæм. Бегташ – нæ сыхаг Айшаны
фырт, уæд ыл цыд æртындæс азы, уыцы сæрд хъæмпласæгæй куыста
комбайныл – йæхи баппæрста Хъасымыл æмæ йын райдыдта хъæбыстæ,
батæ кæнын, кæуын. Мæ былтæ кæрæдзимæ ныххывтон, фæндыд мæ
хъæлæсыздаг ныххъæр кæнын, фæлæ мæ зæрдыл лæууыд Суванхъулы
фæдзæхст, æмæ нæ бауæндыдтæн. Хъасым Бегташы йæ хъæбысмæ систа,
аба йын кодта, лæппуы штурвалыл æрæвæрдта æмæ сабыргай асинтыл
зæхмæ æрхызт. Мах ыл амбырд стæм. Уый йе ‘мкусджытæн, комбайнæн
хæрзбон загъта. Фæтагъддæр кæнын æй хъуыд, сидтонты колоннæ сæйраг
уынгмæ æрбахæццæ.

Афтæ фæндараст кодтам Хъасымы. Йæ бæхыл бадны раæстæг куы
‘рхæццæ, уæд Алиман, магуыраг, хистæртæй дæр, кæстæртæй дæр
нал фæфсæрмы – ныххъæр кодта, уадзыгæй æрцауындзæг Хъасымы
хъуырыл. Мæхицæн дæр мæ цæсгом ныффæлурс, цæстытæ сыгъдыс-
ты. Тыххæй йæ атыдтам, фæлæ та-иу фæстæмæ йæ моймæ йæхи бап-
пæрста. Сывæллонау-иу Хъасымы къухыл ныххæцыд, нæ йæ уагъта
бæхыл сбадын. Лæгъстæ йын кодта:

– Уысм. Иу уысм ма фæлæуу!

Хъасым ын батæ кодта, хатыд æм:

– Ма ку, Алиман, кæс-ма-иу, райсом фæстæмæ станцæйæ куыд
æрбаздæхдзынæн. Бауæнд мыл!

Суванхъул сæм каст æмæ йæ чындзæн загъта:

– Алиман, ды фæндаджы онг йемæ ацу. Мах та йæ ам афæндараст
кæнæм. Нал æй фæстиат кæндзыстæм.

Суванхъул йæ фырты къух райста æмæ йын сабырæй загъта:

– Мæ цæстытæм мын æрбакæс.

Кæрæдзимæ бакастысты.

– Бамбæрстай мæ? – бафарста фыд.

– О, баба, – загъта фырт.

– Уæдæ Хуыцауы фæдзæхст у! – Суванхъул сбæдт йæ бæхыл æмæ
ацыд. Мæнæн хæрзбонгæнгæйæ, Хъасым загъта:

– Масылбегæй фыстæг куы райсат, уæд-иу мæм йæ адрис рарвит.

Хъасым æмæ Алиман, сæ сираг бæхты рохтыл хæцгæйæ, цыдысты
фæндагмæ. Мæ цæст сæ атонын нæ куымдта. Колоннæ фæндагæй ахызт.

Алиман фыццаг сæ фæстæ згъордта, бæхы саргъыл хæцгæ, стæй йæм Хъасым æргуыбыр кодта, фæстаг хъæбыс ын акодта æмæ йæ бæхы размæ атардта. Алиман ма сæфтджыты рыджы згъордта æмæ згъордта йæ фæдыл. Æз æй æййæфтон æмæ йæ хæдзармæ ракодтон.

Дыккаг бон изæрырдæм Джайнахъ æрбæздæхт станцæйæ, йемæ – Хъасымы бæх бричкамæ æнæ саргъæй бастæй.

5

Дард кæмдæр цыдис карз хæст, махæн та нæ тох уыд нæ куыст. Хъасым нын рæстытæ дзырдта: кæд тырныдтам, уæддæр нын нæ иуæй-иу хуымтæ уазæлттæ æрцахстой, æнæфснайдæй баззадысты. Картоф кæмдæрты баззад миты бын, скъахын нын æй нæ бантыст. Нæлгоймæгтæ æрвылбон кæрæдзийы фæдыл цыдысты æмæ цыдысты фронтмæ. Мах та райсомæй изæрмæ – быдыры; нæ ныхас хæстыл уыд æрмæстдæр – куыд у æмæ цы у. Не ‘ппæтæн дæр ахсджиаг адæймаг сси постхæссæг. Хъасым куы ацыд, уæд къуырийы фæстæ Масылбегæй райстам фыстæг. Йæ фыццаг фыстæджы фыста, зæгъгæ сæ се ‘мбæлттимæ хæстон ахуыртæм акодтой æфсадмæ, æмæ нырма горæты кæй сты. Фæдзæхста нын, цæмæй ма тыхсæм, кæрæдзийы феныны рæстæг нын кæй нæ фæци – æнхъæл чи уыд, афтæ рауайдзæн, фæлæ ууыл фæсмон нæ хъæуы, сæйраг – уæлахизæй æрыздæхын. Дыккаг фыстæг та ныффыста Новосибирскæй. Фыста, командон училищейы кæй ахуыр кæны, æрæрвыста йæ къам дæр. Уыцы къам ма ныр дæр авджы бын къулыл ауыгъд у, иучысыл сивта. Рæсугъд къам у: æфсæддон дарæс ыл фидауы, бæзджын сæрыхил фæстæмæ фаст, æнкъард æмæ сагъæсхуыз. Ахæмæй йæ фæуынын ныр дæр мæ фынты.

Алиман æрмæст иунæг хатт федта Масылбеджы, йе ‘фсымæры чындзæхсæвмæ куы ‘рцыд, уæд.

– Æна, кæс-ма, Масылбег куыд рæсугъд лæппу у, – дзырдта Алиман, къаммæ кæсгæйæ. – Уыцы бон æй хорз нæ федтон, чындзæхсæвы йæм æфсармы кодтон комкоммæ бакæсын. Куыд хорз уайд, куы ‘рцæуид æмæ йæхи хуызæн рæсугъд æмæ ахуыргонд чызг куы ракурд. Хорз нæ уайд, æна?

Æз йемæ сразы дæн æмæ бæллыдтæн уыцы бонмæ. Зымæджы æмбисмæ, зæгъæн ис, мæ зæрдæ уыд сабыр, мæ фырттæй фыстæджытæ истон æмæ уымæй уыдтæн разы. Хъасымæй фыстæг куы райстон, фронтмæ

сæ æрвитынц, зæгъгæ, уæд мæ уды цыдæр тас сæвзæрд, зæрдæ риссын райдыдта. Ноджы ма Суванхъулмæ дæр æфсæддон комиссариатмæ цалдæр хатты фæдзырдтой. Бонаен къамистæ, хыгъдтæ, фæлхыгъдтæ. Бынтон баруади æфсæддон комиссариатæй колхозы бригадиры куыстыты ‘хсæн. Цæмæндæр мæм афтæ каст, цыма Суванхъулы æфсадмæ нæ акæндзысты: колхоз æнæ бригадирæй у æнæ къухты хуызæн. Фæлæ йæм уæддæр фæсидтысты. Базыдтон æй мусы кусгæйæ, миты бынæй хъæмп куы къахтам, уæд. Куы йæ фехъуыстон, уæд сагой хъæмпы нытгъыстон, узал фистоныл мæхи бакъул кодтон, лæууыдтæн æмæ сагъæсты ацыдтæн. Куыд кæнон, куыд цæрдзыстæм дарддæр? Мæ фырттæй дыууæ – тохы быдыры, ныр мæ цардæмбал дæр цæуы уырдаем, фронтмæ...

Уæдмæ Суванхъул йæхæдæг дæр фæзынд, æнæдзургæйæ æрхызт бæхæй, æрбацыд мæм æмæ загъта:

– Цом хæдзармæ, цæттæ кæнын нæ хъæуы.

Æз бæхыл бадтæн, уый та мæ фарсмæ цыд, цыма йын ныхас кæнын афтæмæй æнцондæр уыд. Фæлæ дзурын дæр нæ бон нæ уыд, фылдæр цыдыстæм хъусæй. Зæгъинаг нæм ницы уыд, уый тыххæй нæ, фæлæ нын зын уыд, масты къуыбылой нын нæ хъуыр æхгæдта. Афтæ нæ цыды кой кодтам: æз – бæхыл, уый та – фистæгæй. Сау мигътæй æмбæрзт уыд арв. Бур быдыры узал дымгæ змæлын кодта, миты бын цы нæ фæци, уыдоны. Ракæс-бакæс кодтон мæ алыварс. Быдыр уыд хастау æмæ узал-хуыз, хъуынтыз. Æнæ адамы хъæлæба æмæ змæлдæй. Суванхъул цыд, тамако тамакойы фæдыл пъæртт кæнгæйæ. Стæй мын мæ къухтæ райста:

– Суазал дæ? – афарста мæ.

Æз æм ницы сдзырдтон. Уый ма цыдæр зæгъынмæ хъавыд, фæлæ фæсыкк. Æвæццагæн æй фæндыд йæ хъуыдытæ райхалын: «Æз дæр мæ фыртты фæдыл цæуын. Чи йæ зоны, сыздæхдзыстæм æви нæ... Чи зоны, æнустæм хицæн кæнæм кæрæдзийæ. Кæд афтæ у, уæд цал æмæ цал азы фæцардыстæм æмудæй, кæрæдзийы æмбаргæйæ, æмæ кæд, мыййаг, истæмæй фæрæдыдыстæм, уæд кæрæдзийæн ныххатыр кæнæм. Цæмæй йæ зонам, хъысмæт нæм куыд разилдзæн». Ацы ныхæстæ зæгъынмæ мын хъавыд, чи йæ зоны, фæлæ æдзæмæй алæу-уыд æмæ мын мæ цæстытæм каст. Мæ цæст ацахста, йæ рихиты урс хилтæ кæй фæзынд – раздæр æй никуы рахатыдтон. Ныр мæ цæсты-тыл ауадысты, Суванхъулимæ æрыгонæй фыццаг хатт ам, быдыры, куыд фембæлдыстæм, дыууын дыууæ азы дæргъы уæхски-уæхск куыд

фæллоу кодтам, нæ хид калгæ куыд хъомыл кодтам нæ сабиты, куыд фæллоу кодтам хуымты – нæ цард иу уысммæ февзæрд мæ цæстыты раз. Никуы ахъуыды кодтаин, æмæ кæрæдзийæ ахæм уавæрты фæхицæн уыдзыстæм, чи зоны, æмæ æнусмæ. Мæ зæрдыл æрбалæууыд, уыцы сæрды хуымгæрдæнты фыццаг бон изæрдалынгты фæскуыст бæхыл куыд цыдыстæм ацы фæндагыл.

Ныр кæсын, æмæ аилы хъæугæрон Ног уынг баззад æрдæгарæзтæй, Хъасым æмæ Алиманы цæраенуаты раз – дурты æмæ агуыридурты цæндтæ. Бæхы барцыл мæ сæр æруагътон æмæ хъæрæй ныббогъ-богъ кодтон. Цалынмæ куыдтон, уæдмæ мæм Суванхъул хъусæй æнхæлмæ каст, стæй сдзырдта:

– Толгон, ку, дæ зæрдæйы тыппыртæ суадз. Ам ничи ис нæ фарсмæ, фæлæ нырæй фæстæмæ дæ цæссыгтæ адæмæн мауал равдис. Ды ныр хæдзары хицау уыдзынæ, Алиман æмæ Джайнахъ сты дæ бæрны, стæй мæ бæсты кусдзынæ бригадирæй. Дæуæй хуыздæр дзы ничи сарæхсдæн.

Æз ноджы тынгдæр ныккуыдтон:

– Цæмæн мæ хъæуы дæ бригадиры куыст? Ныртæккæ мын æндæр цы загъай, уый дын нæй? Ницы мæ хъæуы. Уый тыххæй мæм дзургæ дæр ма кæн!

Фæлæ мæм дыккаг бон изæры фæсидтысты колхозы правленимæ. Баййæфтон дзы нæ ног сæрдар – цæф хæстон Усенбайы, Суванхъулы æмæ ма цалдæр зæронд лæджы. Усенбай мын уайтагъд загъта:

– Толгонай, цыфæнды куы фæкæнай, уæддæр дæ бахъæудзæн нæлгоймагау дæ рон æрбалвасын, бригадиры бæхыл сбадын. Зæххы хъуыддаг, доны хабар æмæ нæ адæмы хъуыддаг дæуæй хуыздæр ничи зоны. Æууæндæм дыл, нæ зæрдæ дыл дарæм уый тыххæй, æмæ дыл кæй æууæнды, фронтмæ кæй æрвитæм, уыдонæй иу – нæ хуыздæр бригадир Суванхъул. Æндæр амал нæй, райсомæй æрлæудзынæ дæ куысты уæлхъус, Толгонай.

Хъæуы хистæртæ дæр уыдысты уыцы уынаффæйы фарс. Иу ныхасæй, сразы дæн бригадиры куыстыл. Æмæ куыннæ сразы уыдаин? Нæ йæ æмбæрстон æви, цавæр цардæвзарæн рæстæг цæрæм? Афтæ ма бакодтон уымæн дæр, æмæ уый кæй уыд Суванхъулы фæстаг фæндон. Суанг бонмæ нæ бафынæй, амыдта мын, хуыздæр куыд кусын хъæудзæн, уый алыхуызон ныстуантимæ: «Райдай уалдзæгмæ цæттæ кæнын, цалцæг кæн гутонтæ, бæхуæрдæттæ, похцитæ... Дæ хъус дар бирæсывæллонджын би-

нонтæм, зæрæдтæм...» Афтæ-иу бакæ, уфтæ сараз... Ехх, ме ‘нæрæнцой лæг, мæ зынаргъ цардæмбал, мæ иузæрдион хæлар...

Райсоммæ нæ банцад тымыгъ, дымгæйы къуыс-къуыс хъуыст тохынаты ‘хсæнæй.

Суванхъулы дæр фæндараст кодтам сæйраг уынгæй. Уый сбадт Джай-нахъы уæрдоны йæхи хуызæн хистæр кары сидтонтимæ; тымыгъы ныхмæ араст сты æмæ миты фæлмы фæаууон сты. Охх, куыд узал уыд, карз дымгæ цæсгом сыгъта. Цыдтæн сабыргай, фæстæмæ фæкаес-фæкаес кæнгæйæ, æмæ куыдтон хæкъуырццæй. Уыцы бонæй фæстæмæ, нæ сæрдар Усенбай куыд загъта, афтæ мæ дымджытæ æрбамбырд кодтон, сбадтæн бæхыл æмæ бригадиры хæстæ æххæст кæнынмæ бавнæлдтон. Ныртæккæ дæр ацы куыст се ‘нцонтæй нæу, алкæй бон не суыздæн, уæд та – уæлдайдæр. Æнæниз, куыстхъом лæгтæ нæм нал баззад – рынчынтæ, къуылыхтæ, иннæ кусджытæ – сылгоймæгтæ, сывæллæттæ, чызджытæ, зæрæдтæ. Цы æфтиаг нæм хаудта, уыдон иууылдæр фронтмæ ‘рвыстам. Цард та ныры хуызæн нæ уыд – æххормагдзинад бахоста алы хæдзармæ дæр. Фæлæ уæддæр архайдтам, цæмæй колхозы хæдзар ма фæцуда, нæ хъару цас уыд, уыйбæрц ыл хæрдмæ хæцыдыстæм. Абон æй куы æрымысын: хъуыддаджы фæдыл-иу кæмæ лæгъстæйæ, кæмæ тызмагæй дзырдтон, кæнæ-иу кæрæдзийы сæрыхъуынтæ æртоныны онг дæр æрцыдыстæм – алцы дæр уыд, цы нæ бавзæрстон уæд... Фæлæ сын ныр дæр мæ сæрæй ныллæг кувын, уыцы бонты адæм сæ цæсгом кæй нæ фесæфтой, адæмæй кæй баззадысты. Уæды сылгоймæгтæ ныр базæронд сты, сывæллæттæ раджы систы ныййарджытæ, раст заегъгæйæ, фæрох сæ сты уыцы тыхст бонтæ, æз та сæ куы фенын, уæд кæдфæнды дæр мæ цæстытыл ауайынц уыцы рæстæджы хуызæнæй – бægънæг æмæ æххормагæй. Куыд æнувыдæй куыстой уæд колхозы, куыд æнхæлмæ кастысты уæд уæлахизы бонмæ, куыд-иу куыдтой, куыд сахъ лæууыдысты! Чи зоны, æмæ йæ абон дæр не ‘мбарынц, æнæмæлгæ хъуыддæгтæ кæй арæзтой, уый. Æмæ никуы, цыфæнды куы ‘рцæуа мæ царды, куыдфæнды ма фæтасой ме уæхсчытæ, уæддæр, бригадирæй кæй куыстон, ууыл мæм никуы æрцæудзæн фæсмон. Боныцъæхты-иу уыдтæн колхозы кæрты, стæй бон-изæрма та – саргъы бæхыл, куы уырдаæм хъуыд, куы – иннæрдаæм, куы – быдырмаæ, куы – хохмæ, изæрæй æмбисæхсæвтæм та къанторы кусын хъуыд – гъе афтæ атахтысты уыцы бонтæ. Чи зоны, мæ уыцы тыхтухиты фæрцы аирвæзтæн.

Кæддæрты-иу мæ кæд чидæртæ мастæй, сæ тыхстæй, се ‘лгъысты-

тэй мæ хурхмæ скодтой, сæ куыст дæр-иу ныууагътой, уæддæр сæм нæ хæрам кæнын. Ахæм рæстæг-иу Джайнахъ æмæ Алиманы куысты бын фæкодтон, æхсæвай-бонай мæ æнцой нæ зыдтой, æмæ ууыл дæр нæ фæсмон кæнын, афтæ æгъатыр сын кæй уыдтæн. Æндæр нæ уæззау хъуыдытæ æмæ тасдзинад сæ быны ныккодтаиккой: æртæ лæджы – хæсты цæхæры иу хæдзарæй, куыннæ хъуамæ мæт кодтаиккам? Хъасымæй дыууæ мæйы дæргъы ницы бæрæг уыд. Алиманимæ кæрæдзийæ нæ цæстæнгас æмбæхстам, архайдтам, цæмæй нæм Хъасымы кой ма рауаид. Кæд-иу ныхас кодтам, уæддæр æндæр истæуылты, быдыры куыстытыл, хæдзары хабæрттыл. Сывæллæттау нæхи хызтам йæ кой скæнынæй.

Иу зымæгон райсом тагъд кодтон куырдазмæ. Уым кусджытæ бæхтæн цæфхæдтæ сагътой. Кæсын, æмæ хъæуы сæрдар Усенбай йæ сираг бæхыл æрбатæхы, йæ къухы та – иу гыццыл гæххæтт. Æвæстиаты телы гæххæтт, дам дæм. Мæ улæфт ахгæдта. Æрмæст ма хъустыл уад хъæсдарæгыл дзæбуджы гуыпп-гуыпп, цыма мын мæ риу хоста. Бæрæг уыд, куыд афæлурс дæн.

– Толгонай, цы кодтай?! – фæхъæргомау кодта сæрдар. – Масылбегæй дæм Новосибирскæй тел ис. Айс æй, ма тæрс! – саргъæй æргуыбыр кодта æмæ мæм дæтты гæххæтт. – Тагъд цæугæ æвæстиатæй станцамæ, дæ фыртæн йæ фæндаг ууылты уыздæн, æмæ йæ фæнды уæ фенын. Уæрдон уын бацæттæ кæнын кодтон, мауал лæуут, уæхи арæвдз кæнут.

Фыр цинæй мæ хъуыр ахгæдта! Фыр тыхстæй куырдазмæ бауадтæн, нæ зыдтон, цы акæнон, уый. Куырдадзы кусджытæ мæ рарвыстой.

– Нæхæдæг, цы хъæуы, уый бакæндзыстæм, фæстагъд кæн, бригадир, тагъд станцамæ, ма дын байрæджы уæд!

Тагъд-тагъд хæдзармæ азгъордтон, бæстон æй нæма æмбæрстон, цы ‘рцыд, уый. Æрмæстдæр бамбæрстон уый, Масылбег цæуы станцайы уылты, æмæ йæ фæнды мæ фенын. Лидзын уынгты, цъенга хъызты мæ хид кæлы. Уайын æмæ æдыллыау мæхиимæ ныхас кæнын:

– Уый та куыд, куры мæ? Хъæбул, æз дæу тыххæй мин километры дæр згъордзынæн.

Эхх, ныййарæг мад... Мæ хъуыдыйы кæрон дæр куыд нæ уыд уыцы уысм, кæдæм цæуын, мæ хъæбул, кæдæм, кæцырдæм. Хæдзармæ æрбахæцца дæн, тагъд-тагъд цыдæр хæринагтæ ацæттæ кодтон, дзидза сфыхтон. Масылбег уым иунаг нæ уыздæн – йæ ‘мбæлттимæ; уадз æмæ хæдзарон хæринаг бахæрой. Дыууæ хæцъилæй хуыд хызыны сæ

сæвæрдтон, æмæ Алиманимæ уыцы бон араст стæм станцæмæ. Фыццаг мæ фæндыд Джайнахъимæ ацæуын, фæлæ мын цæхгæр «нæ» загъта.

– Нæ, æна, уадз æмæ Алиман ацæуа, æз фæлтау хæдзармæ фæкæс-дзынæн, афтæ хуыздæр уыдзæн.

Уый фæстæ йæ бамбæрстон, мæ кæстæр фырт раст кæй бакодта. Нырма кæд æрыгон уыд, уæддæр – зондджын. Æмбæрста йæ, а фæстаг бонты Алиман куыд тыхст, æнкъард кодта, куыд зын ын уыд. Джайнахъ æм йæхæдæг азгъордта йæ куыстмæ. Рагæй нал федтон мæ чындзы афтæ хъæлдзæгæй. Йæ цæсгом фыр цинай æрттыфта, мæнæй тынгдæр стыхст æмæ мæ тагъд кæнын райдыдта:

– Рæвдздæр, рæвдздæр, æна, фæтагъд кæн! Мæнæ дæ кæрц, дæ кæлмæрзæн скæн, тагъддæр ацæуæм!

Фæндагыл дæр йæхицæн бынат нæ ардта.

– Атæр, атæр, рæвдздæр! – тагъд кодта бæхтæрæджы, йæхæдæг дæр-иу рохтæ райста æмæ-иу йæ лыстæг къухтæй бæхты æрцъыччытæ ласта. Уæрдон сабыргай тылд дзодайыл, бæхтæ уадысты цæрдæг, фæлмæн дзинг-дзинг кæнгæ, цæлхытæ та фæлмæн хъыррыст-хъыррыст кодтой ногсæрст сæмæнтыл. Æгас фæндаг мит уыцы фæлмæнæй уарыд æмæ уарыд. Уыд хъызтгомау. Алиман митæй нал зынд, афтæ рæсугъд уыд, æмæ йæ йæхæдæг дæр не ‘мбæрста. Миты тьфылтæ йын æрæмбæрзтой йæ кæлмæрзæн, йе ‘фцæггот, йæ дзыккутæ, æмæ йæ саулагъз цæсгом йæ сырх уадултимæ, йæ сау цæстыты æрттывд æмæ урс дæндагтæ бæрæгдæр дардтой. Æрыгонæй адæймагыл алцы дæр фидауы – мит дæр æй рæсугъд кæны. Алиман æнæхъæн фæндаг йæ дзурынæй нæ банцад. Куырда мæ, цæмæй, поездæй куы ‘рхиза Масылбег, уæд мацы дзура, кæддæра ма йæ базонид æви нæ? Фæндыд æй, цæмæй йæм фæстæты сусæгæй бацæуа æмæ йын йæ цæстытæ амбæрза: цы хъуамæ зæгъа, фæтæрсæгау кæндзæн, æвæццæгæн, зæгъдзæн, ацы æрра та ма чи у? Æмæ-иу йæхæдæг ныккæл-кæл кодта йæ ныхæстыл. Эхх, Алиман, Алиман, мæ уарзæгой чындз! Афтæ æнхæлдта, нæ йæ æмбарстон, йæхи афтæ цæмæн дардта. Йæхæдæг æй схъар кодта. Æваст ныссабыр, йæ худын фæуагъта æмæ загъта:

– Масылбег тынг у Хъасымы æнгæс. Фаззæттæ цыма сты...

Мæхи афтæ скодтон, цыма йæ нæ фехъустон. Æрсабыр, хъуыдыты аныгъуылд, стæй та лæппуйы къухтæй бæхты рохтæ ратыдта, æрцъыччытæ сæ кодта, æмæ нæ цыд фæтагъддæр.

Изæрмæ уыдыстæм станцайы. Куыддæр уæрдон баурæдтам, афтæ азгъордтам Алиманимæ æфсæнвæндагмæ. Масылбег хъуамæ фæзындаид, фæлæ дзы ничи разынд. Алырдæмты акастыстæм æмæ, поезд куынае уыд, уæд фенкъард стæм, лæууæм сидзæртау, кæдæм цæуæм, цы кæнæм – нæ зонæм. Рельсыты ‘хсæн шпалæтыл уад паземкæ. Телты та æхситт кодта узал дымгæ. Раздæр никуы никæй размæ цыдыстæм поездмæ, искæй нæ афæрсын хъуыд, уый нæ хъуыдыйы дæр нæ уыд. Поездмæ кæдмæ æнхæлмæ кæсæм? Уалынмæ кæцайдæр æрбайхъуыст тæфдзуйы хъæр, фæзынд поезд дæр.

– Ёрбацауы, æна!

Мæ уæрджытæ базыр-зыр кодтой, цæмæндæр старстæн. Поезд æввахсæй-æввахсдæр кодта. Тæфдзу дæр ахызт миттымыгъы. Поезд æрлæууыд. Мах згъордтам вагæтты рæзты. Поезды адæмæй къух-бакæнæн нæ уыд. Сылгоймæгтæ, сывæллæттæ æмæ бирæ салдæттæ. Чи йæ зоны, чи уыдысты, кæдæм цыдысты. Алы вагоны раз дæр-иу æрлæууыдыстæм, афарстам-иу сæ:

– Суванхълты Масылбег ам ис? Уæ хорзæхæй, зæгъут-ма, ам нæй Суванхълты Масылбег?

Иутæ дзырдтой, кæй йæ нæ зонынц, иннæтæ лæууыдысты хъусæй, аннæтæ та ныл худтысты. Цалынмæ мах ратæх-батæх кодтам, уæдмæ поезд фенкъуысыд æмæ ацыд. Поезд æртæ минуты йеддæмæ нæ лæууыд станцайы. Лæугæйæ базадыстæм, цыма нæ къухтæй цъиу атахт, уыйау. Уалынмæ нæм æрбацыд зерондгомау уырыссаг лæг, æфсæнвæндаджы кусæг, цыбыр кæрц æмæ нымæтын дзабырты. Федтон æй, поезды размæ куыд æрбацайцыд. Бафарста нæ, кæмæ æнхæлмæ кæсæм, уымæй. Мах ын радзырдтам нæ хабæрттæ, Масылбеджы тел æм радтам. Йæ кæсæнцæстæгтæ бакодта, йæхинымæр цыдæртæ дзырдта, стæй нын загъта:

– Уæ фырт цæуы æфсæддон эшелоны. Кæцы эшелоны æмæ кæцы сахатыл æрхæццæ уыдзæн станцамæ, – бæрæг нæу. Кæд нæ байрæджы кæна, уæд ахсæв зындзæн, кæнæ та – райсом. Чи зоны, æмæ эшелон цæугæ дæр акодта. Цал æмæ цал эшелоны ацауы бон, дыууæрдæм кæнынц, иутæ дзы уромгæ дæр не ‘ркæнынц.

Бынтон æрæнкъард стæм.

– Ехх, хæст, хæст! – ныуулафыд æфсæнвæндажы кусæг. – Сæрæй къæхты бынмæ бæстæ сфайлыдта. Дымгæмæ цы лæуут? Станцамæ бахизут, уым æнхæлмæгæсджытæн сæрмагонд агъуыст ис. Бадут уал уым, поездтæ куыд цæуой, афтæ-иу рахизут сæ размæ... Æндæр гæнæн уын нæй.

Агъуысты уыд иу-дæс адæймаджы. Уыдон хуыссыдысты бандæттыл. Цард сæ фæндæгтыл, станцæтыл сфæлтæрдта, æвæццагæн, сахуыр сты, æмæ, цыма сæ хæдзæртты уыдысты, сæхи афтæ хатыдтой. Чи дзы фынаей кодта, чи – ныхас, чи дымдта тамако, къуымы та дыууæйæ зестын чашкæты нуæзтой фыцгæ дон, чидæр та сабыргай йæхицæн гитарæйы цагъдмæ зарыд. Саст, чъизи лампæ йæ цæст фæныкъул-фæныкъул кодта фæздæг калгæ. Мах дæр Алиманимæ нæхи бандоны кæрон æруагътам. Иучысыл абадтыстæм, фæлæ уæдмæ поезды хъæр ссыд, æмæ удаистæй атындзыд-там дуары ‘рдæм. Узал дымгæ талынджы цъыввытт кодта фæдджиты, дысты. Поезд æгасæй дæр уыд базайраг вагæттæй. Салдæттæ дзы нæ зынд, фæлæ мах уæддæр згъордтам поезды рæзты æмæ хъæр кодтам:

– Ам ис Суванхъулты Масылбег?

– Масылбег Суванхъулты ам нæй?

Дзуапдæттæг нын нæ уыд, никæй дзы федтам. Станцæмæ куы ‘рбаздæхтыстæм, уæд иууылдæр уыдысты фынаей.

– Æна, ды дæхи æруадз, баулæф, æз та поезды æрбацыд хъахъхъæн-дзынæн, – загъта Алиман.

Мæ сæр чындзы уæхскыл бакъул кодтон, æнхъæлдтон, арæдзæ-мæ-дзæ кæндзынæн, фæлæ кæм! Цæй хуыссæг? Æниу, фынаейыл куыд хъуамæ хъуыды кодтаин, кæд æмæ æрмæст уынаерæй нæ – зæрдæйæ дæр æнкъарын, поезд куыд æввахсдæр кæны, уый; дардгомау зæхх куы фезмæлы, уæд та æваст фæгæпп кæнæм. Кæцыфæндырдыгæй ма фæзын-даид поезд, фæтæррæст-иу ластам, нæ хызынтæм-иу фæлæбурдтам æмæ згъордтам æфсæнвæндагмæ. Эшелонтæ иу иннæйы фæдыл цыдысты, фæлæ дзы иуы дæр Масылбег нæ разынд. Æмбисæхсæв та къæхты бын нызмæлыд зæхх, æмæ та уынгмæ рагуылф кодтам. Комы дыууæ фарсæй уыцы иу рæстæг райхъуыст тæфдзуты цъæхснаг уасын, уыцы иу рæстæг поездтæ цыдысты дыууæрдыгæй. Фæсонтау стæм, иуæй иннæмæ ратæх-батæх кодтам æмæ фæвзæрдыстæм дыууæ æфсæнвæндаджы астæу. Поездтæ гуывгуывгæнгæ, нæ уромгæйæ æхсæв-бонмæ сæ цыдæй нæ банцадысты. Цæлхыты гуыпп-гуыпп, дымгæйы къуыззитт, зилгæ уад нæ систа, æмæ вагæтты бынмæ фæцæйхаудыстам.

– Æна, – ныхъхъæр кодта Алиман, æрбахъæбыс мæ кодта, фанары цæджындзмæ мæ нылхъывта, фидар мыл ныххæцыд æмæ мæ нал суагъта. Æз æдзынæгæй кастæн, æрвæрттывдау цы поездтæ тахтысты, уыдоны рудзгуйтæм: уæдтама дзы Масылбеджы федтон, уæдтама мæ фырт уым ис, æмæ йæ æз нæ зонын? Рельсытæ хъæрзыдтой

тæхгæ цæлхыты бын, раст мæ зæрдæ мæ фыртæн тæрсгæйæ куыд хъæрзыдта, афтæ. Нæ фæрсты поездтæ тахтысты, сæ разæй миты кæритæ хæсгæйæ; бирæ ма фæлæууыдыстæм, фанары цæджындзыл банцойгæнгæйæ. Боныцъæхтæм Алиманимæ не ‘рбадтыстæм, дыууæ-рдæм кодтам эшелонты фæдыл. Куыд бон кодта, афтæ тымыгъ чысыл фенцад, уæдмæ ма ныгуылæнырдыгæй ноджыдæр фæзынд иу эшелон: вагæттæ се ‘ппæт дæр уыдысты æрдæгсыгъдтытæ, æнæ сæртæ, æнæ дуæрттæй, пырх. Эшелоны иу адæймаг дæр нæ уыд. Афтид вагæттæ уыдысты уæлмæрдтау сабыр. Сыгъд æфсæйнагты æмæ фæйнаджы-ты æвзалайæн калд сæ фæздæджы тæф.

Зноны æфсæнвæндаджы кусæг нæм йæ сау цыбыр кæрцы æрбацыд фанаримæ. Алиман æй сабыргай бафарста:

- Ай цавæр эшелон у?
- Бомбæтæ йыл калдтой, – загъта уый.
- Ныр цы фæуыдзысты ацы вагæттæ?
- Цалцæг кæнынмæ сæ аласдзысты, – сабырæй загъта кусæг.

Æз сын хъуыстон сæ ныхас æмæ хъуыды кодтон, ацы вагæтты чи цыд, уыдоныл – пиллон арты йæ цардæй чи ахицæн, йæ къух, йæ къах кæмæн атыдтой, чи бакуырм, бакъуырма æнусты... Уыцы бомбæтæ уыдысты æрмæстдæр хæстæн йæ азæлд. Уæд йæхæдæг та цы у?

Бирæ фæлæууыд пырх эшелон станцæйы, стæй сындæггай базмæлыд йæ бынатæй æмæ æнкъард гыбаргыбургæнгæ атылд кæдæм-дæр. Йæ фæстæ кастæн æрхæндæг хъуыдытимæ: ацы пырх эшелон кæцæй рацыд, Масылбеджы дæр уырдам арвитдзысты. Æмæ Хъасым та куыд у? Кæнæ Суванхъул? Фыста, Рязаны бынмæ кæй сты. Æвæц-цæгæн, фронтмæ хæстæг...

Саумæрайсом сси. Фæстæмæ здæхыны рæстæг æрцыд – бæхæн дæр йæ холлаг фæци. Æмæ Масылбег кæд нæма аивгъуыдта, уæд та? Уыйбæрц рæстæг фенхæлмæ кастыстæм, æмæ, мыййаг? Алыхуызон хъуыдытæ кодтам Алиманимæ, фæлæ хæдзармæ аздæхын нæ бон не сси. Знонау уыд узал боныхъæд, дымгæ бон. Станцæ цы комы ис, уый дзæгъæлы нæ хонынц дымгæты караван – сара. Æваст мигътæ апырх сты, æмæ хур ракаст.

«Гъей-джиди, æмæ мæ фырт дæр, хур мигъты ‘хсæнæй куыд фæзынд, афтæ куы фæвзæрид мæ цæстыты раз, иу уынд ма йæ куы фæкæнин», – бæллыдтæн æз...

Æмæ та æваст дард ранæй райхъуыст поезды хъæр. Уый цыд

Скасаенай. Поезды тыхджын гуымæг уаст азæлыд комы. Нæ къæхты бын зæхх базмæлыд, рельсыты гуыв-гуыв ссыд.

– Нæ бауромдзæн! Нæ бауромдзæн! Иуварс! Иуварс фæндагæй! – æмæ нæ райдыдтой схойын.

Уыцы уысм нæм хæрз æввахсæй райхъуыст:

– Дзыцц-а-а-а! Алима-а-а-н!

Уый у! Масылбег! О Хуыцау! Хæрз æввахсты атахт нæ иуварсты. Æнæхъæнæй дæр вагонæй разынд, иу къухæй дуарыл хæцыд, иннамаей та тылдта йæ худ æмæ нын «хæрзбон» хъæр кодта. Æрмаест ма хъуыды кæнын, куыд æм ныхъхъæр кодтон: «Масылбег!» Æмæ йæ уыцы иу уысммæ ауыдтон бæрагæй, ирдæй: дымгæ йын йæ бецыкк куыд ныппыхцыл кодта, йæ цинелы фæдджитæ куыд фæйлыдтой базыртау, йæ цæсгомыл æмæ цæстыты та – цин æмæ хъыг, фæсмон æмæ хæрзбон! Мæ цæстытæ дзы нæ тонгæйæ згъордтон йæ фæстæ. Мæ фæрсты эшелоны фæстаг вагоны хъæр куыд ссыд, уый ма айхъуыстон, згъордтон ма иудзæвгар, стæй æрхаудтæн. Охх, куыд хъæрзыдтон, куыд хъæр кодтон уыцы бон! Мæ фырт хæсты быдырмаæ цыд, æз та йын, узал æфсæйнаг рельсытæн хъæбыстæгæнгæ, хæрзбон дзырдтон. Дардæй-дарддæр кодта цæлхыты уынар, стæй бынтондæр бамыр. Ныр дæр ма мæм афтæ фæкасы, цыма уыцы эшелон мæ сæры магъзы фæтæхы, æмæ дзæвгар рæстæг мæ хъусты фæзæлы цæлхыты уæззау хъæр. Алиман мæм кæугæйæ æрбазгъордта, æргуыбыр мæм кодта, схæцыныл фæархайдта, фæлæ йæ бон нæ баци, фыр куыдæй ферхæцыд, йæ къухтæ зыр-зыр кæнынц. Уæдмæ нæм æрбацид æфсæнвæндаджы фатгæс-сылгоймаг.

– Дзыцца! Дзыцца! – уый дæр мæм хаты, узæлы мыл, кæуы.

Дыууæйæ мæ ракодтой. Станцæмæ куы цыдыстæм, уæд мæм Алиман салдаты худ дæтты:

– Дзыцца, айс æй, Масылбег æй ныуагъта, – загъта уый. – Вагоны фæстæ куы лыгътæн, уæд æй раппæрста.

Фæстæмæ здæхгæйæ мæ къухтæй нал суагътон худ, уæрдоны бадгæйæ йæ арф мæ риумæ нылхъывтон. Ныр дæр ма къулыл ауыгъдæй лæууы. Хуымæтæг цъæх салдаты худ, йæ ныхыл сырх стъалы. Искуыиу хатт æй мæ къухмæ райсын, мæ цæсгоммæ йæ схæссын æмæ мæ фырты буары тæфмæ басмудын...

Уырыссаг æвзагæй КЪУДУХТЫ Маринæйы тæлмац

Уыдзæн ма

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

*Стыр Уæлахизы
80 азы бон Ирыстонны*

Дзауджыхъæуы

Сергей Меняйло æмæ Платы Альбинæ Уæлахизы бон арфæ
ракодтой хæсты ветерантæ Пагæты Алыксандр æмæ Арутюн Хачикянæн

Елхоты

Комсомольскы

Хяхъхъадуры

Ставд-Дурты

Ногиры

Сунжайы

Алагирь

Ольгинскәйы

Арыдоны

Бесләны

Мәздәдҗы

СТУЫХТЫÆЙ БÆРКАДДЖЫН ЦАРД

Хæстон хæрзиуджытæ æхсар æмæ лæгдзинады тыххæй лæвæрдæуы, æмæ сæ алкæцы дæр кад æмæ намысæн æвдисæн ваййы. Александр Невскийы орден сфидар кодтой тугкалæн 1942 азы. Æфсадхонты номыл уæдмæ уыд Суворовы æмæ Кутузовы ордентæ. Гъемæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты тæмæны ног хæрзиуæг сæ «кæстæр» бацц. Хорзæхджынгонд дзы цыдысты, дивизиты, бригадты, полкты, батальонты, ротæты æмæ взводты командыгæнджытæй тохы быдыры чи стухыт, уыдон. Саккаг æй кодтой 130 ирон хæстонæй фылдæрæн. Абон нæ ныхас уыдзæн сæ иу – Хъуылаты Буцкыйы фырт Владимирыл (Валодя).

Фидæны хъабатыр райгуырд 1915 азы 11 августы Терчы областы Дзæуджыхъæуы зылды 3-æм участочы хъæу Æрыдойнаджы (абон – РЦИ-Аланийы горæт Æрыдон) зæхкусæг Хъуылаты Буцки æмæ Дзугаты Любæйы (Уммæ) бинонты 'хсæн. Авд сывæллонны фыд Буцки фæллой кодта Рæмоны-фырты номыл колхозы.

Йæ райгуыраг хъæуы स्कôлайы 8 къласы фæуыны фæстæ Владимир бакаст Дзæуджыхъæуы Хæххон хъæуонхæдзарадон институты зоотехни-

кон факультет æмæ 1937 азы июны-ноябры куыста Цæгат Ирыстоны АССР-йы Зæххы куысты адамон комиссариаты зоотехникæй Æрыдоны. Декабры йæм фæсидтысты Сырх Æфсады рæнхытæм. Уыд Ленинграды æфсæддон зылды 118-æм кавалерион полчъы æхсаргæрдты взводы командир Псковы областы горæт Островы. Сыздæхт дыууæ азы фæстæ, æмæ хæсты райдайæны онг фосдарынады ахуыргæнæг æфсæддон æмæ æрдзон хъомыладыл дзуапдæттæгæй куыста Æрыдоны хъæуонхæдзарадон техникумы.

1941 азы июлы йæм фæстæмæ

Сырх Афсадмæ фæсидтысты. Уæдæй афæдзы кæронмæ уыд 38-æм кавалерион дивизийы 150-æм кавалерион полчы æхсаргæрдты взводы командир. Хæцыд Хуссайраг фронты, архайдта Донбассы хъæхъ-хъæнæн æмæ Ростовы ныббырстыты операциы. Уым кæстæр лейтенант Хъуылаты Владимир йæхи равдыста æцæг хъæбатыр хæстонай. Сгарджыты командир уæвгæйæ, украинаг Грабовкæйы хъæуы (абон – Донецкы Адæмон Республикæйы Донецкы облæсты Шахтерты районы хъæу Грабово), знаджы хъæхъхъæнджытæ йæ куыд нæ бафиппайой, афтæ йе ‘мбæлттимæ бацыд æмæ базыдта оккупантты нымæц æмæ сæ хæцæнгæрзты бæрц. Фæстæмæ здæхгæйæ, амардтой афицеры æмæ æртæ салдаты, æмæ сæ къухы бафтыдысты, штабмæ цы сусæг гæххæттытæ ластой, уыдон.

Иуцасдæры фæстæ та йæ политрукимæ бацыд знаджы фæсчъылдыммæ Яновкæйы цæрæнбынатмæ (абон – Луганскы Адæмон Республикæйы Луганскы облæсты горæт Вахрушевойы микрорайон) æмæ уацары райста унтер-офицеры штабы гæххæттытимæ.

Уыцы аз ма Новозвановкæйы хъæуы (Луганскы облæсты Попасняны район) бæхтыл ныббырсты рæстæг амардта æхсæз немыцаджы, йæхæдæг дæр фæцæф. Уæдмæ сси лейтенант, æмæ йæ йæ хъæбатырдзинады тыххæй 1942 азы 17 мартыйы Хуссайраг фронты æфсæдты командыгæнæг Родион Малиновскийы бардзырдæй схорзæхджын кодтой Сырх Стъалыйы орденæй.

Куы фæдзæбæх, уæд æрвыст æрцыд Ульяновскы облæсты горæт Мелекессмæ ногарæст дивизийы рæнхъытæм.

1942 азы февралæй фæстæмæ уыд 415-æм æхсæг полчы 1-аг æхсæг дивизийы командиры адъютант, афæдзы фæстæ та – 1026-æм артиллерион полчы 58-æм гвардион æхсæг дивизийы штабы батарейы командир. Хæцыд Сталинграды, Доны, Хуссар-Ныгуылæн, Степнойы, Украинаг, 3-аг Украинаг фронтты. Архайдта Воронежы-Ворошилов-грады хъæхъхъæнæн, Астæуккаг Доны ныббырсты, Харьковы хъæхъ-хъæнæн æмæ Белгороды-Харьковы ныббырсты операциы, знагæй сæрибар кодта Украинæ.

Днепры доныл хæсты горæт Верхнеднепровскы цæгатæрдыгæй гвардийы хистæр лейтенант Хъуылаты Владимир йе сгарджытимæ фыццагты рæнхъыты бахызт цæугæдоны рахиз фарсмæ æмæ сармадзанæй æхсджытæн амыдта знаджы æмбæхсæн бынæттæ. Уый фæстæ

æд сармадзанта бахызт дондзæуæн Речищейыл æмæ та уымæй йе ‘мтохгæнджытæн фæахъаз.

Знаг нæмгуытæ кæм згъæлста, уыцы змисджын быдырыл полчъы командирæн дивизионтимæ телефонæй бастдзинад саразыны хъуыд-даджы дæр та раздæуæг разынд Хъуылайы-фырт. Цыппар телефони-стимæ иумæ иттæг хорз сарæхст. Штабы батареи бастдзинады взводы командир уæвгæйæ дæр æм ницы фау æрхæссæн уыд. Раззаг цæстдарæн пункты уæвгæйæ, сбæрæг кодта ныхмæлæууæджы хъахъхъæнæн хах-хы лæмæгъдæр бынæттæ æмæ уымæй фистæгæфсæддонты æнтыст-джын архайдæн уавæртæ сарæзта. Дæс бонмæ йæхæдæг ссардта æртæ артиллерион батареи, дыууæ рæмудзæнтæ æхсæг батареи, пулеме-тæй æхсæн æхсæз бынаты æмæ æндæр ахæм æмбæхст нысантæ, æмæ сæ уый фæстæ нæ артиллери ныффалгæрон кодта. Уыцы æмæ æндæр сгуыхтыты тыххæй не ‘мзæххон, 57-æм æфсады артиллерийы команды-гæнæг инæлар-майор Анатоли Брейдойы бардзырдæй хорзæхджынгонд æрцыд Фыдыбæстæйы Стыр хæсты дыккаг къæпхæны орденæй.

Ноджы фылдæр сгуыхтытæ 58-æм гвардион æхсæг Сырх Тырысайы дивизийы 130-æм гвардион артиллерион полчъы батареи командир гвардийы капитан Хъуылаты Владимир равдыста Молдоваейы Новоаненскийы районы Варницæйы хъæуы цур Днестры доныл хиз-гæйæ. 1944 азы 30 апрелы 130-æм гвардион артиллерион полчъы командир гвардийы майор Александр Демидович Хорзæхджынгæнæн сыфы фыста: «В наступательных боях по захвату и расширению плацдарма на правом берегу р. Днестр в районе Варница командир 5 ба-тареи гвардии капитан Кулаев и его батарея показали образцы мужест-ва и отваги в борьбе с врагом. Его батарея с передовыми пехотными подразделениями на собственноручно изготовленном плоту первыми переправились на правый берег Днестра и вступили в бой с врагом.

В горячей схватке под ураганным огнем противника, лично руководя огнем батареи, тов. Кулаев в упор прямой наводкой разбил 6 пулеметных точек и обеспечил продвижение пехоты. Противник переходил в отчаянные контратаки, пытаясь сбить наши подразделения в реку. Двое суток без сна и отдыха отражал Кулаев контратаки врага, в упор разил цепи гитлеровцев и уничтожил при этом до 100 солдат и офицеров, трижды лично сам вступал в рукопашную схватку и убил 7 немцев.

В бою за высоту 135,0 тов. Кулаев вывел свои пушки впереди пехоты,

расчищая ей путь среди долговременных укреплений противника, при этом уничтожил до 90 солдат и офицеров, 5 укрепленных пулеметных точек и подбил 2 танка.

Мужественный воин, гвардии капитан Кулаев достоин присвоения звания «Герой Советского Союза».

Хъуылайы-фыртæн Советон Цæдисы Хъæбатыры ном раттыны хъæппæрисы фарс рахæцыдысты 58-æм гвардион æхсæг Красноградаг Сырх Тырысайы дивизийы артиллерийы командыгæнæг гвардийы дæлбулкъон Андрей Гребенников æмæ уыцы дивизийы командир гвардийы булкъон Васили Кацурын. Фæлæ 1944 азы 13 майы 37-æм æфсады артиллерийы командыгæнæг гвардийы булкъон Валери Чистяков хæрзиуæг Сырх Тырысайы ордены онг фæдæлдæр кодта, æмæ 37-æм æфсады командыгæнæг инæлар-лейтенант Михаил Шарохины бардзырдмæ гæсгæ 1944 азы 2 июны гвардийы капитан Хъуылайы-фырт уыцы орденæй хорзæхджынгонд æрцыд.

Уымæй нымæд бонтæ фæстæдæр æхсарджын хæстоны арвыстой Афицерты артиллерион уæлдæр скъоламæ. Октябры йæ каст фæци æмæ 1145-æм рог артиллерион полчъы 174-æм рог артиллерион бригады дивизионы командиры хуызы хæцыд 4-æм Украинаг фронты, уæгъд кодта Польшæ æмæ Чехословаки.

1945 азы 4 апрелы не ‘мзæххон, бардзырд æххæст кæнгæйæ, бахызт Одеры ныгуылæн былмæ æмæ цæстдарæн пунктæй федта знаджы дыууæ батарейы. Цыппар боны фæстæ немыцаг танктæ нæ хъахъ-хъæнынадон хахх куы æрбатыдтой æмæ фæсчъылдымты польшæйаг хъæу Сырняйы районмæ сæ ных куы сарæзтой, уæд гвардийы капитан Хъуылайы-фырт фæцарæхст тактикон уынаффæмæ – сармадзанта ракодта, танкты ныхæй-ныхмæ цæвæн кæцæй уыд, ахæм бынатмæ. Уыйадыл басыгъта авд Т-5 танчы, сæхи ‘гъдауæй тулæг сармадзанта æмæ фæцагъта ротæйы бæрц знаджы салдæттæ. Уыцы сгуыхты тыххæй 4-æм Украинаг фронты артиллерийы командыгæнæг инæлар-лейтенант Георги Кариофиллийы бардзырдмæ гæсгæ 1945 азы 24 майы хорзæхджынгонд æрцыд нæ ныхасы сæрæвæраен Александр Невскийы орденæй.

Хæсты фæстæ æфсæддон дарддæр службæ кодта æфсады æмæ уыд йæ полчъы дивизионы командир, уый фæстæ йæ ахæм бынатмæ раивтой 2187-æм гаубицæты-артиллерион полкъмæ Львовы æфсæддон зылдмæ (Украинайы ССР).

1946 азы 13 июлы гвардийы капитан Хъуылаты Владимир уагъд-гонд æрцыд ССР Цæдисы Гæрзифтонг Тыхты рæнхъытæй æмæ æрыздæхт йæ райгуырæн Цагат Ирыстонмæ. Кусын райдыдта Хъæу-уон хæдзарады министрады бæхтæ дарыны управленийы сæйраг зоотехникæй, уый фæстæ сси республикæйы Хетæгкаты Къостайы хъæуы хъæуонхæдзарадон техникумы фосдарынадæ æмæ ахуырадон хæдзарады управленийы ахуыргæнæг.

1950 азы ноябры каст фæци Бæхтæ дарыны сæйраг курсытæ Тулæйы æмæ æртæ азы дæргъы уыд Бæхтæ дарыны æппæтцæдисон зонадон-иртасæн институты аспирант Мæскуыйы. Аспирантурайы фæстæ афæдз бакуыста Рязаны облæсты Рыбной районы 98-æм бæхтæдарæн заводы директорæй. Уыцы рæстæг æрцыд йæ царды цымыдисаг цау. Æбæрæг автор йæ очерк «Соло на печатной машинке для забытого героя», зæгъгæ, уым афтæ фыссы: «Хæсты фæстæ Хъуылаты Владимир Мæскуыйы аспирантурамæ бацыд. Фæлæ пад-дзахады кусæг къухтæ нæ фаг кодта, æмæ йæ уайтагъд Рязаны облæсты Дивовы зындгонд бæхты завод сæндидзынмæ рарвыстой. Ам æрыгон директоры хысмæт йæ уарзон поэтимæ баиу кодта.

Цæвиттон, лæппу заводмæ æрцыд 1953 азы къæвдаджын фæззæджы. Хæдзарадимæ куыд зонгæ кодта, афтæ йæ шофыримæ афтыдысты Окайы былгæрæтты дæрддзæф уыгæрдæнтæм. Æрлæууыдысты. Дардæй сæм зыны стыр хъæу, былыл – «уæйыг-дур». Æвæджиауы рæсугъд æрдзы нывтæй цæст нал æфсæст, æмæ дын Хъуылайы-фырт хъæрæй Есенины æмдзæвгæ куы бакæсид. Шофыр бахудт æмæ ног директоры бафарста, сæ фарсмæ цавæр хъæу ис, уый зоны æви нæ, уымæй. Уый уыд Сергей Есенины райгуырæн Константиново. Шофыр ын бацамыдта поэты рай-гуырæн хæдзар дæр. Хæлддзæг, йæ цар мæнæ-мæнæ ныккæлдзæн. Хъуыла-йы-фыртæн ма йе ‘мбæлццон загъта, Есенины мад Татьянæ Федоры чызг уым æрмæст сæрды кæй вæййы, æнæуи Мæскуыйы йæ чызгмæ кæй цæры.

1954 азы уалдзæджы та директор хъуыддаджы фæдыл Констан-тиновомæ бафтыд. Уыгæрдæнтыл куы ‘рзылд, уæд йæ бæх Есенины хæдзары цурмæ баздæхта. Гæды бæласы бын бандоныл æнкъардæй бадт саударæг зæронд ус. Уый уыд Татьянæ Федоры чызг Есенина – поэты мад. Уазæджы хæдзармæ фæхуыдта, фæлæ уый нæ бакуымдта, йæ цуры бандоныл æрбадт. Цалдæр сахаты фæныхæстæ кодтой. Уæд хицауад Есенинмæ узал цæстæй каст, æмæ мад загъта, Сережæ кæй фæрох,

йæхæдæг куы амæла, уæд сæ хæдзар æппындæр кæй никæйуал хъæудзæн. Хъуылайы-фырт ын, куыд йæ бон уыд, афтæ ныфсытæ февæрдта æмæ ацыд, æнæмæнг та йæ абæрæг кæндзæн, зæгъгæ, ахæм ныхасимæ.

Нæ йæ фæсайдта. Бæхты заводы арæзтадон æрмæг ракуырдта, Константиновойы хæдзараразджыты баххуырста æмæ æнæхъæн бригадæй фæзындысты. Куыст сцырен, æмæ дыууæ къуыримæ хæдзар йæ хуыз скалдта – стъарапилтæ, цар ивд æрцыдысты, къултыл ног хъæдæрмæг бахуыдтой. Зæронд ус йæ хæрзгæнагæн цы ныхæстæй раарфæ кодтаид, уый нал зыдта. Лæппу та зæрдæрухсæй каст поэты мады цæсгомыл цины æнкъарæнтæм.

Уый фæстæ дæр ма цалдæр хатты уыд не ‘мзæххон Есенины хæдзары. Татьяна Федоры чызг ын дзырдта йæ лæппуйы, йæхи царды тыххæй. Фæстаг хатт ма фембæлдысты 1954 азы фæззæджы. Уæд æй Хъуылайы-фырт Мæскуымæ ласта, æмæ дзы фехъуыста ахæм хабар. Сергей сæхимæ æрбазгъордта æмæ йæ мадæн загъта, Кремльмæ, дам мæм Ленинмæ дзурынц, æмæ мын мæ хуыздæр костюм ацæттæ кæн. Арæвдз æмæ ацыд. Кремльмæ куы бахæццæ, уæдмæ Ленин Маяковскиймæ ныхас кодта, æмæ сын Есенин бамбал. Уалынмæ Ленин хатыр ракуырдта, æмбырдмæ мæ цæуын хъæуы, зæгъгæ.

Хъуылаты Владимир Сергей Есенины мад
Татьяна Есенина-Титоваимæ, 1954 аз

Маяковскимæ бадзырдта, æппæты аккагдæр коммунист кæй у, Есенинæн та афтæ: «Ды та дæ æппæты уырыссагдæр поэт».

Мæскуымæ æртæ сахаты дæргъы балц иу уысмау атахт. Татьяна Федоры чызг ирон лæппуйæн балæвар кодта йæ фырты чиныг, йæхи къухæй йыл зæрдиаг фæндиæгтæ ныффысгæйæ. Уый уыд сæ фæстаг фембæлд – 1955 азы уалдзæджы поэты мад амард».

Хъуылайы-фырты фæндаг та сæйрагдæр ацыд зонады къабазмæ. Уыд Бæхтæ дарыны æппæтцæдисон зонадон-иртасæн институты зонадон кусæг, Калугæйы облæсты колхоз «За власть Советов»-ы сæрдар, ногæй та амынд иституты зонадон кусæг, Киргизийы Фос дарыны æмæ фосы дохтырты зонадон-иртасæн институты бæхтæ дарыны хайады сæргълаууæг.

Йæ бинойнаг Верæ Петриковаимæ схъомыл кодта дыууæ фырты Тамби æмæ Æхсары, уыдон сын балæвар кодтой æхсæз хъæбулы хъæбулы. Æмæ та – Невскийы орденимæ баст хабар. Ирæттæй ма лæвæрд æрцыд Битарты Тасолтан æмæ Уалыты Аронæн. Тасолтан Хъуылайы-фыртæн йæ хæстон æмбал уыд, æмæ йæ хистæр фыртыл ном уый кадаен сæвæрдта (Та – Тасолтан, М – Моисейы фырт, Би – Битарты).

Хъуылаты кæстæртæ ахуыр кодтой Дзæуджыхъæуы 5-æм скъолайы æмæ Цæгат Кавказы хæххон-металлургон институты. Абон Тамби кусы Мæскуыйы дронтæ аразæн компанийы, Æхсар – канадæйаг Монреалы компьютерты хæйтты куыстуаты.

Хъуылаты Буцкийы фырт Владимир амард 1995 азы 29 майы æмæ ныгæд у Дзæуджыхъæуы, Караван-Сарай кæй хонынц, уыцы уæлмæрды. Ацы аз хæстоныл сæххæст уыдаид 110 азы, йæ амæлæты бонæй та рацыд 30 азы.

Ныр радзурæм, фондз хæстон ордены æмæ бирæ майдантæ кæмæ уыд, уыцы æхсарджын ирон лæгæн Советон Цæдисы Хъæбатыры ном цæуылнæ радтой, уый тыххæй.

1994 азы 24 майы Цæгат Ирыстоны республикон æхсæнад «Фронтовое братство» æрхатыд Уæрæсейы Федерацийы Президент Борис Ельцинмæ Хъуылаты Владимирæн Советон Цæдисы Хъæбатыры ном раттыны курдиатимæ. Сæрдар Григори Усков фыссы: «Хъуылаты Буцкийы фырт Владимир йæ хæстон æмбæлттимæ цы сгуыхтытæ равдыста, уыдоныл фыстæуы, ацы курдиатимæ цы Хорзæхджынгæнæн сыфы къопи ис, уым. Радта йæ Дзæуджыхъæуы æфсæддон

комиссариаты Советон районы хайад æд кӕухфыст æмæ мыхуыр, æмæ уыцы æрмæг нал фæлхат кæндзынæн. Уымæ зæгъдзынæн, Хъуылайы-фыртæн Советон Цæдисы Хъæбатыры ном цæуылнæ радтой, уый тыххæй.

Хъуыддаг афтæ рауад, æмæ 37-æм æфсады политикон хайадмæ Цæгат Ирыстоны АССР-йы æфсæддон комиссариаты Арыдоны районы хайадæй (Хъуылайы-фыртмæ æфсадмæ уырдыгæй фæсидтысты) фæхабарчындауыд, йæ фыдыфсымæр сырхæфсæддон Хъуылаты Бимболатæн Хуссар-Ныгуылæн фронты Афсæддон трибунал 1942 азы 11 июлы тæрхон кæй рахаста УСФСР-йы УК 58-1 «б» статьямæ гæсгæ (æфсæддон – райгуыраен бæстæ уæйгæнæг). Фехсыны тæрхон æххæстгонд æрцыд 1942 азы 12 июлы. Политикон хайады хъуыдымæ гæсгæ, Райгуыраен бæстæ уæйгæнæджы хæрæфырт Хъуылаты Владимиран Советон Цæдисы Хъæбатыр суæвæн нæ уыд.

Нæ курдиатимæ ис, гæрзифтонг тыхты закъон куыд æххæстгонд цыд, уымæ цæстдарæг Украинæйы сæйраг прокуратурæйы 1993 азы 31 мартыйы æвдисæндар. Уым загъдауы, Украинæйы 1991 азы 17 апрелы фидаргонд Закъон «Украинæйы политикон репресситы амæттæгты сраст кæныны тыххæй»-ы 1-аг статьяйы бындурыл 1901 азы гуырд Хъуылаты Бимболат йæ амалæты фæстæ растгонд кæй æрцыд. Уыцы прокуратурæ ма 1993 азы 4 майы хъусынгæнинаг сæрвыста, æнæ аххосæй фехсыны тæрхон кæмæн рахастæуыд, уыцы æфсæддоны фырт Хъуылаты Леуанмæ дæр.

Республикæ Цæгат Ирыстоны æхсæнад «Фронтовое братство»-йы президиумы хъуыдымæ гæсгæ, Уæрæсейы Федерацийы Президент, куыд уæрæсейаг граждæнты бартæ хъахъхъæнæг, 50 азы размæ гвардийы капитан Хъуылаты Владимиры ницæй тыххæй бафхæрды хъуыддагмæ хъуамæ æркаса, æмæ рæстдзинад фæуæлахиз уа. Уый у рæстæджы домæн!»

Фæлæ уæдмæ, гвардийы капитан Хъуылаты Владимир æхсарджынаы цы Райгуыраен бæстæйы сæраппонд хæцыд, уый историйы фæлмы аныгъуылд, æмæ йын Советон Цæдисы Хъæбатыры ном раттыны гæнæн дæр нал уыд. Ноджы ма йæ иннæ дæсгай æмзæххонты æмрæнхъ æнустæм баззад æнæстъалы Хъæбатырæй...

ИРОН ФЫСДЖЫТÆ ФЫДЫБÆСТÆЙЫ СТЫР ХÆСТЫ

Уау

Ирон адамы 'хсæн цы литературон фæсивæд схъомыл ис, царды æмæ куысты фæндагыл чи ныллæууыдис, уыдон хъæбатыр æмæ намысджынай сæхи равдыстой Фыдыбæстæйы Стыр хæсты, тыхджын æмæ сыгъдагæй ахастой хæсты быдыры стыр уырыссаг литературæйы революцион традицтæ. Сæ адамы сæрибарыл тох кæныны хъуыддаджы, сæ адамы бартæ æцæгæлон тыхгæнджытæй хъæбатырæй бахъахъхъæныны сæраппонд уыдон кæддæриддæр уыдысты хæстонты фыццаг рæнхыты.

Нæ хæстонтæй алчи дæр сæрыстыр уыдис, йæ адамы цардимæ фидар баст кæй уыдис, йæ цард, йе сфæлдыстад æмæ йе 'ппæт хъуыдытæ уымæн кæй нывонд кодта, уымæй. Æмæ нæ дуджы курдиатджындæр поэт Маяковскийы фæзмгæйæ, Ирыстоны советон фысджытæй алкæй бон дæр уыдис сæрыстырæй йæ хъалæсыдзаг зæгъын, Советон Цæдисæн æцæгæлон чи уыдис, уыдонæн се 'ппæты ныхмæ дæр:

*Мæстæй малут,
хæлæг кæнут —
Æз дæн
Советон
Цæдисы
гражданин!*

Ам зæрдыл æрбалæууынц Некрасовы ныхæстæ, поэт ма уай, уый дæ бон у, фæлæ гражданин уæвын та дæ хæс у, зæгъгæ. Æмæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты тохы быдыры нæ фысджытæй бирæтæ æппæт советон фысджытау сæ адамы раз сæхи равдыстой æцæг советон гражданинтæй.

Курдиатджын поэт, орденхæссæг Плиты Грис хæсты райдайæны фыццаг бонты ацыдис Сырх Æфсады рæнхытæм. Кавказæй немцы заххы онг бирæ хæстон цæхæрты сфыхтис, бахсыстис поэты зæрдæ, æмæ тæккæ зындæр æмæ бæрнондæр хæстон бонты дæр уымæн йæ

сæрымагъзы æнæсцухæй зылдис æрмæст иунæг стыр æмæ намысæй æххæст хъуыды: «Уæлахизы зарæг». Уый уырныдта советон адæмы уæлахиз æнæ гуырысхойæ. Поэт лæмбынæг æмæ арфæй æмбæрста, рæстдзинад æмæ сыгъдæгдзинад кæй уыдысты советон адæммæ æмæ уыдоны фæуæлахизы фæдыл сидтис аив æмæ фидар поэतिकон хъæлæсæй йæ адæммæ:

*Лæджы цагъайраджы къæлæтæй
Куы фæнда бахизын йæ сæр,
Уæд уый нæ фæтæрсæ мæлæтæй,
Мæлæт цагъайрадæй – хуыздæр.
Æмæ лæгдзинад уарзæг адæм
Хæры йæ уæлахизыл ард,
Сыгъдæг кæй хъахъхъæндзæн йæ бартæ,
Тыхæй кæй бахиздзæн мæ цард...*

Уыцы ранхъытæ ист сты Плиты Грисы æмдзæвгæ «Уæлахизы кадаг»-æй, кæцы мыхуыргонд æрцыдис 1941 азы. Плиты Грис ирон советон поэзийы æрыгон нæу. Йе ‘мдзæвгæты æмбырдгонд «Базырджын азты» рацыд 1932 азы. Уыцы чиныгæй дæр тынг хорз бæрæг кодта уæды æрыгон поэты сфæлдыстадон фæндаг. Йæ зарджыты мидæг бæлвырд æмæ уарзонæй хаста адæмы тырнындынагдтæ: «Æз дæн фæллоуы хъæбулты фыссæг». Æмæ йæ ныхас сæххæст кодта кадимæ: Кавказы хæхтæй суанг Берлинмæ уæлахизæй фæцыд стыр хæстон быдырты, советон литературæ æмæ нæ адæмы тырыса бæрзонд хæсгæйæ, кад æмæ сæрибары сæраппонд хиуыл нæ ауæрдгæйæ. Сырх Æфсады афицер-майор Плиты Грисы риуыл ис хæстон хæрзиуджытæ – йæ адæмы сæраппонд тохы хъазуат æмæ æнувыдæй йæхи кæй равдыста, уый бæрæггæнæнтæ.

Немыцаг фашистты ныхмæ тохы йæхи йæ адæмыл иузæрдион советон патриотæй равдыста ирон зынгæ поэт, хæстон цыппар хорзæхы кавалер майор Хъайтыхъты Геор. Хæстон æхсар кæм хъуыдис, уым хæцæг æфсæддон афицер, политикон разамонæг, ахуырадæй цæттæ, курдиатджын лектор, поэт Хъайтыхъты Геор зæрдæбынæй арф æмæ аив ныхасæй æдзухдæр бирæ сырхæфсæддонтæн лæвæрдта ныфс, тых æмæ сæ разæнгæрд кодта сау знаджы ныхмæ карз хæстыты. Æмæ кæд уыцы зын хæстыты уæззау æмæ судзгæ нæмгуыты цæфтæ арф хъæдгæмттæ ныууагътой поэты буарыл, уæддæр йæ зæрдæйы ныфс

никуы фæкъаддæр, йæ поэтикон хъæлæсы уаг нikuы фæфæсусдæр, фæлæ ноджы тыхджындæр æмæ бæрзонддæрæй хъуыстис æмæ хъуысы йæ адæмы ‘хсæн:

Мæлæт дæр мæ амондыл нымайын,

Уый æрмæстдæр адæмы тыххæй!

Гъе афтæ зæгъы Геор йе ‘мдзæвгæ «Адæмæн»-ы. Адæмы амонд хи амондыл нымайын – уый уыд æмæ у нæ фæсивæды раззагдæрты хъуыды, æмæ сæм адæмы кадыл, адæмы намысыл, сæ бартæ æмæ сæ номыл хæцгæйæ, амæлын дæр зын нikuы кастис. Георы тыххæй зæгъæн бирæ ис. Æрмæст йæ иу æмдзæвгæ «Куы фæуа хæст...» – уый дæр дзуры, нæ поэт хæсты рæстæг егъау къæхдзæфтæ кæй акодта размæ, æмæ поэзи кæй ссис бындурондæр, тыхджындæр, уæндондæр æмæ ныфсджындæр, хæст ын кæй байгом кодта стыр фæндаджы дуæрттæ, æмæ сыл уæлахизæй кæй цæуы адæмон поэзийы бæрзæндтæм.

Хæсты быдыры хъæбатырæй фæмарди 1942 азы немыцаг фашисты къухæй ирон советон фыссæг, Сырх Æфсады афицер, партизаны штабы зынгæ кусджытæй иу – Хуадонты Иссæ.

Хуадонты Иссæйы хæстæгмæ чи зыдта, уыдонæй нikuы фæрох уыдзæн уыцы диссаджы зæрдæйы хицау æмбалы сурæт. Хъаруйæ домбай, Иссæ æнæ худгæйæ адæймагмæ кæсын нæ зыдта, йæ уд йе ‘мбæлттæн нikuы бавгъау кодтаид, тыхст адæймагæн исты хуызы хорздинадæй феххуыс кæныны хъуыддаджы цыфæнды зынтæм дæр цæттæ уыдис.

Иссæ райгуырдис Æрæфы районы Цыколайы хъæуы зæхкусæг бинонты ‘хсæн. Хæрз гыццылæй йæ зæрдæмæ арф айста хъæууон царды нывтæ. Курдиатджын лæппу, фæскомцæдисон, хæрз æрыгонæй бахаудта ахуыр кæнынмæ Ленинградмæ. Кæд ахуыр техникон институты кодта, уæддæр æй литературæйы куыст йæхимæ тыхджынаæй æлвæста, æмæ байдыдта аивадон уацмыстæ фыссын.

1935 азы Ленинграды фæзындис уырыссаг æвзагыл хицæн чиныгæй Иссæйы фыст «Гибель корана». Уый хæд фæстæ Ирыстоны фæзындис йæ роман «Устур горади» ирон æвзаджы дыгурон диалектыл. Хуадонты Иссæ формалон æгъдауæй фысджыты ‘хсæн уæвынмæ нikuы тырныдта, уый фæндыдис бирæ фенын, бирæ базонын æмæ литературæйы исты зынгæ хъуыддагыл бакусын. Уыйадыл уый бирæ балцыты фæцыд, æрмæг æмбырд кæнгæйæ. Иссæ ныффыста туркменты царды тыххæй ирон æвзагыл хорз, аив уацмыс «Джума»,

кацийы равдыста советон дуджы адæймаджы рæзт, талынг чи уыд, уыцы Туркменистаны. Дзыллæ советон хицауады фæрцы культурон рухсады царды бонæй-бонмæ тыхджынай рæзыд.

Иссæмæ стыр ныфс уыдис ирон адæмон хъæздыг сфæлдыстады æрмæгыл зынгæ уацмыстæ ныффыссынмæ. Ныффыста уырыссаг æвзагыл пьесæ «Аслæмбег» (Бæтæйы фырттыл). Уыцы куыстæн специалисттæ куыд саргъ кодтой, афтæмæй уый хъуамæ рауадаид тынг хорз. Фæлæ уыцы куыст кæронмæ ахæццæ кæнын нæ бантыстис Иссæйæн. Афтæ æрдæгфыстæй баззадысты йæ уацау «Илас» иронау, стæй уырыссаг æвзагыл хæсты рæстæг партизаны тыххæй цы фыста, уыдон дæр.

Хуадонты Иссæ литературон куыстæй æнувыддæр æмæ иузæр-диондæр уыдис йæ райгуырæн бæстæ бахъахъхъæныны хъуыддагыл. Хæсты агъоммæ дæр уый фылдæр куыста хæстон комиссарадты куы Дзæуджыхъæуы, куы Крапоткинайы, куы та Мæскуыйы. Фæстаг-мæ та ахуыр кодта Мæскуыйы Хæстон Академийы. Уырдыгæй æр-выст æрцыд йæ ‘фсæддон хаймæ Цæгат Кавказы партизаны штабы разамындмæ. Уым, æцæг адæмон хъæбатырæн куыд æмбæлы йæ бæстæ знагæй хъахъхъæнын, ахæмæй йæхи равдыста Иссæ æмæ йæ цард радта нæ бæстæйы, нæ адæмы сæраппонд.

Ирыстоны советон фысджытæй фыццагдæр хæстон аргъуыд райста активон æхсæны кусæг, журналист Дзаттиаты Тотырбег. 1939 азы уый фæцис Мæскуыйы М. Горькийы номыл Литературон институт æмæ барвæндай ацыдис Финляндийы фронтмæ. Уыцы ран Дзаттийы-фырт æппæт æмбæлтты ‘хсæн сæрыстыр æмæ хæрзарæхст хæстонæй равдыста йæхи. Знагты ныхмæ карз хæстыты хиуыл нæ ауæрдгæйæ лæгдзинад кæй равдыста, уый тыххæй йын лæвæрд æрцыдис хæрзиуæг. Уыцы хæсты хабæртты тыххæй ныффыста уырыссаг æвзагыл уацау «Зима на фронте».

Финляндийы фронты фæстæ цыппар азы бæрц фыссæг Дзаттиаты Тотырбег фæцис бирæ стыр хæстон тымыгъты куы хæцæг командирæй, куы та – хæстон уацхæссæгæй. Хæстон-денджызон флоты капитан, фыссæг Дзаттийы-фырт къорд азты советон адæмы сæраппонд æнувыдæй кæй архайдта æмæ цы бакодта, уымæн æргом авдисæн сты, хъазуат хæстыты цы бирæ уæззау цæфтæ фæцис, уыдон.

Хæсты быдыры уæвгæйæ, Дзаттийы-фыртæн хæсгонд уыдис Хæс-

тон-денджизон флоты хъабатыртыл уырыссаг æвзагыл сәрмагонд чиныг ныффыссын. Уыцы хъуыддаг сæххæст кæнын кадимæ бафтыдис йæ къухы, æмæ чиныг ист æрцыд Мæскуыйы хæстон рауагъдадмæ. Уыцы чиныджы æвдыст цæуынц советон хæстон хъабатыртæ знагæй Кавказ хъахъæныны рæстæг. Уыцы темæйыл ноджыдæр дарддæр кусы фыссæг. Рæхджы рацæудзæн йæ уацау «Морской джигит». Фыдыбæстæйы Стыр хæсты геройты хъабатырдзинад æмæ райгуырæн бæстæ зæрдиагæй уарзыны темæтыл фыссæг ныффыста бирæ очерктæ, листовкæтæ, радзырдтæ æмæ æндæр корреспонденцитæ. Уыдон се ‘ппæт кæд аив литературон уацмыстæ не сты, уæддæр хæстонты зæрдæтæм хызтысты æмæ сæ кодтой размæ фыдызнагыл фæуæлахизмæ.

Хæстон Сырх Æфсады рæнхъыты бирæ рæстæг фæцис курдиатджын поэт Плиты Харитон – ирон аивадон литературæйы зынгæдæр уацмыстæй иу – поэмæ «Сæлимæт»-ы автор. Бирæ зындзинæдты æмæ æфсæддон уылæнты фæхатт нæ поэт, бирæ хъабатыртæ райгуырд йæ разы, æмæ, цард куыд федта, афтæ стырдæр домæнтæ æвæрд æрцыдысты Плиты Харитоны раз нæ литературæйы. Хъуамæ нæм фæзыной хæсты рæстæджы «Сæлимæт»-тæ.

Ирон поэт, дæсны тæлмацгæнæг Дарчиты Дауыт цалдæр азы уыдис Сырх Æфсады. Хæсты фыццаг бонты бахаудта Смоленскы æмæ Белоруссийы партизантам. Уыцы азты партизаны рæнхъыты бахыст, схъабатыр æмæ Фыдыбæстæйы хæсты партизаны кадджын ном хæссы ирон фыссæг. Партизаны намысæй хайджын у Дауыт, хъабатырæй равдыста йæхи; канд æнувыд хæстон нæу, фæлæ дæсны, арæхстджын поэт æмæ журналист партизаны газетты уæззау куысты.

Плиты Харитон æмæ Дарчиты Дауыт абон ногæй æрлæууыдысты сæ литературон куысты сæргъы. Уыдон æхсидгæ тохы быдыры тыхджын æмæ уæззау уылæнты цы федтой, цы бавзæрстой æмæ цы бамбæрстой, уыцы хъæздыг æрмæгæй хъуамæ радтой ирон советон литературæйæн бæрзонд идейон æмæ аивадæй æххæст уацмыстæ.

Поэт, Сырх Æфсады афицер Хъазыбегты Хъазыбег ма ныртæккæ дæр ис æфсады; уымæй иу минут дæр рох нæ кæны йæ литературон куыст. Йæ бирæ æмдзæвгæтæ цæуынц уырыссаг æвзагыл фронты газеты; æппынæдзух мыхуыргонд цæуынц Хъазыбеджы конд карикатурæтæ æмæ очерктæ, корреспонденцитæ. Фронты уæвгæйæ, Хъазыбег, куыд газеты кусæг, цы хъуыддагтæ æххæст кæны, уыдоныл афæлгæсгæйæ, æнæ гуырысхойæ зæгъын æмбæлы, тынг кæй

сырæзыдис, бирæ арфдæр кæй бамбæрста йæ хæстæ, йæхи кæй æвдисы æцæг советон сырхæфсæддон афицерæй.

Уæлдæр кæй кой кодтам, уыцы æмбæлттæ æппæтæй дæр сты Ирыстоны Советон фысджыты хистæр фæлтæрæй. Æмæ уыдон Фыдыбæстæйы Стыр хæсты заман знаджы ныхмæ тохы сæ дзыллæйы раз цы рухс цæсгом равдыстой, уый у æппæт советон фæсивæды намысджын цæсгом. Уыцы фысджыты тыххæй цы къорд ныхасы загътам, уыдоны кæрон бахынцгæйæ, мах хъуамæ хицæнæй зæгъæм нæ æрыгон поэттæ-фронтовикты стыр сфæлдыстадон куысты тыххæй дæр.

Хæсты райдианы агъоммæ æрыгон фæсивæдæй Ирыстоны аив литературæмæ чи æрбакъæхдзæф кодта, нæ литературæйы фидæнæн ныфс чи æвæры сæ фыццаг уацмыстæй, уыдон дæр хæсты быдыры фæзмыдтой сæ хистæрты, сæхи хъæбатырæй æвдисынц тохы æмæ литературæйы.

Ирон журналы æмæ газетты-иу рæстæггай фæзындысты танкист Цæгæраты Максимы, Севастополы герой Дулаты Цицкайы, Цæрукъаты Алыксандры, Бузойти Кермены, Мыртазты Барисы, Кочысаты Махарбеджы æмæ æндæрты æмдзæвгæтæ, Акъоти Яковы критикон уацтæ. Фидарæй зæгъæн ис, ацы фæсивæд хæсты рæстæг тынг кæй сырæзтысты æмæ кæй ратдзысты зынгæ курдиатджын уацмыстæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты темæтыл.

Нырма æмбырдгонд æмæ рæстмæ афæлгæст, стæй рухсмæ дæр уагъд не ‘рцыд, нæ фысджытæй фронты чи уыд, уыдоны сфæлдыстад. Фæлæ гуырысхойаг нæу, уыдон Фыдыбæсты хæсты кæй равдыстой се стыр уарзондзинад нæ райгуырæн советон бæстæмæ, æнувыдæй кæй хæцыдысты немыцаг тыхгæнджыты ныхмæ фашизм скуынаг кæныныл, нæ адæмы сæрибар æмæ рæсугъд царды сæраппонд. Гуырысхойаг нæу уый дæр, æмæ уыдон бирæ кæй фæхъæздэгдæр кæндзысты, бæрзонддæр кæй сисдзысты ирон советон литературæйы тырыса, нæ рæстæджы стыр хæсты заман уырысы стыр литературæ фæзмгæйæ. Гуырысхойаг нæу, Къостайы байзæддæгтæн – Фыдыбæстæйы Стыр хæсты геройтæн – се стыр идейон æмæ аивадон æгъдауæй хæрзхъæд уацмыстæ тагъд рæстæджы кæй фæзындзысты æмæ кæй схъæздыг кæндзысты нæ ирон советон литературæ.

Журнал «Мах дуг», май, 1945 аз

САБЫРДЗИНАД – АМӘНДТЫ СӘР

Әмбисәндтә

- ✓ Хәст нутән арәзты хос сәәййы, иннәтән – сәфты хос.
- ✓ Хәсты быдыр – тугәй сыгъд.
- ✓ Хәст нутән ныййарәг мады ад скәны, иннәтән – фыдыусы ад.
- ✓ Тыгъды быдыры нутә сә райгуырән зәхх хәхъхәәныңц, иннәтә бырсынц кәйдәр зәххытә байсынмә.
- ✓ Хәсты нутә цардаразджытә сты, иннәтә – цардхалджытә.
- ✓ Цардаразджытә – хәргәнджытә, хәстәндзарджытә – фыдгәнджытә.
- ✓ Хорз хәстәй әвзәр фидыд – хуыздар.
- ✓ Иунаг ләгәй әфсад нәй, фәзәгъынц, фәлә иунаг ләг дәр бахъуыды бон әнәхъән әфсады ныхмә әрләууы.
- ✓ Хәсты заман Хуыцауыл әууәнд, әрмәст дә кард цыргәй дар, дә топыхос – хусәй.
- ✓ Хәст – тугмондаг, мәләт – удмондаг.
- ✓ Хәсты хәәдгәмттән рәстәг – хосгәнәг.
- ✓ Нәмыг куырм әмә къуырма у: никәй уыны, никәй фәрсы.
- ✓ Хәәбатыр хәсты тымыгы рабәрәг вәййы.
- ✓ Хәстәндзарджытә – кусәг адамы цыфыддәр знәгтә.
- ✓ Хәсты заман дыууә фәрсы паддзәхтә къуыбыртыл фәбадынц, сә дәлбар адам та кәрәдзийы туг фәкалынц.
- ✓ Хәстән йе ‘фсон – гыццыл, йә фәстнуджытә – бирә.
- ✓ Дунейы стырдәр хорзәх – сабырdziнад.
- ✓ Ирон ләг тохы бон дәр әртә хатты хатыр кәны, ну хатт – цәвгә.
- ✓ Сабырdziнад – хорзәхты хуыздар.

ЗÆХХЫЛ РÆСТАГОН ХÆСТ КУЫ ЦЫД, УÆД ДЗЫ ИРОН ФЫССÆГ ХÆЦЫД...

Уац

*Æлгыстæй зындоны дзыназа,
Цы лæг æрымысыди хæст...*

Грис

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты азарæй судзгæ зянтæ æрцыд ирон нывæфтыд литературæйыл дæр. Йæ зиууæттæй хæсты быдырмæ фæцыд 81 адæймаджы. Æрыздæхт ма дзы 30, уыдонæй дæр абон удæгас ничиуал у...

Тынг бакъуылымпы кодта фыдбонь тымыгъ ирон литературæйы размæцыды фæндаг. Иуæй, йæ зиууæттæ хæстмæ анывлдысты, иннæмæй, цы иугай фысджытæ ма баззад, уыдонæн та фадæттæ нал уыд сфæлдыстадон куыстæн. Уæд сæйрагдæр уыдис фæсчылдым знаджы ныхмæ цæнгдых куыст кæнын. Фадат, уавæртæ кæй нал уыд, ууыл та дзураг сты журналтæ «Фидиуæг» æмæ «Мах дуг»-ы куысты фæстиуджытæ.

Хæсты фыццаг бонтæй фæстæмæ ирон фысджытæ дæр сæ хæстон сисæй разæнгард кодтой адæмы тохмæ, сидтысты лæгдзинад æмæ хъару æвдисæн тохмæ. Хæрамдзинады суадæттæ гуырдысты адæмы зæрдæты мæнгард фашизмæ.

Ныккодта уæззау дуг, кæлы Хуыцауы рæстæй рæстаг адæмы туг, фыцы алкæй зæрдæйы дæр рæстдзинады туг. Ирон фысджытæй хæсты быдыры чи баззад, уыдонæн сæ хистæр Гутнаты Хъанымæтыл цыдис 36 азы, се ‘ппæты кæстæртæ Елехъоты Мурат æмæ Хайманты Георгийыл та – 17-гай азтæ.

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты азты ирон литературæ цардимæ æнгомдæр баст æрцыд. Уæд сæйраг темæ ссис Фыдыбæстæ уарзын, Райгуыраг бæстæйы патриот суæвын. Уымæн фыста хæсты фыццаг бонты Плиты Грис:

*Мæ бæстаг, ма ауæрд дæхиуыл!
Нæ тох – уæлахизы куырдадз.*

*Лæгæргæвдæг фыдгулы риуы
Дæ кард йæ фистонмæ ныссадз.*

Йæхи домæн уыд поэт Мыртазты Барисæн дæр:

*Хæсты быдыры цахæры
Скæнæм хъæбатырдзинадыл
Адæмæн ахсджиаджы кадæг.*

Нæ Цæдисы дзыллæтимæ иумæ хæсты фыццаг бонты ирон адæм дæр бæрзонд систой нæ фыдæлты тохы тырыса, кæцыйыл фыст уыдис: «Кæнæ сæрибар, кæнæ мæлæт». Уыцы фæдисы хъæр æргомæй зыны, хæсты дуджы чи фыста, уыцы поэтты сфæлдыстады.

Ныфсджын уыд нæ фысджытæн сæ зондахаст, фидар – сæ къахы айст хæсты быдыры, мæлæты тас æппæрстой иуварс, стыр ныфсытæ æвæрдтой ныййарджытæн, Райгуырæн бæстæйæн.

Зынгхуыст поэт Хæмыцаты Георги йе ‘мдзæвгæ «Ард»-ы уыцы азты фыста:

*Кæд искуы дæ сидтмæ дæ хъæбул Геуæр
Дымгæйау нæ тæха йæ Аласайыл,
Уæлахизы тохы нæ хъуыса йæ хъæр,
Кæд фидар нæ хæца æлвæст хъамайыл, уæд
Ныххауæд мæ зæрдæ сенæбын фурды.*

Нæ фысджытæй бирæтæ, хæсты быдырмаæ цæугæйæ, загътой се ‘ртхыраены ныхас. Хъайтыхъты Геор фыста:

*Цъаммар фашистæн йæ хъуыраей йæ сæр
Акъуырдынаен æз уæндонæй.*

Хъараты Ибрагим:

*Хъамылы хуыйæн – фашистæн – йæ сæр
Йæ тæккæ бындзарей сласæм.*

Нæ фысджытæ, хæсты хъæр фехъусгæйæ, иу хъуыды загътой, хæсты быдыры уæвгæйæ та бавнæлдтой æндæр хъуыддæгтæ æвдисынмæ. Уæд разынд сæ фыстыты иу стыр хъуыды: «Хæст хъазæнхъул нæу».

Гафез йе ‘мдзæвгæтæй иуы схуыдта «Аджын у цард». Хъай-тыхъты Георы салдат та фæдзæхсы йе ‘мбалы:

*Ембал, рæвдз лæуу, дæ рон æрбалвас фидар,
Ныртæккæ хъазын байдайдзæни хæст.*

Плиты Грис йæ хæстон салдаты æвдисы алыхуызон уавæрты: цæуы хæцæны, бады акъоппы, цæуы разсгæрсты, «цардæй мæлæты ‘хсæн цы ауæдз ис», ууыл, фæлæ кæддæриддæр фæзæгъы:

*Æлгъыстæй зындоны дзыназа,
Цы лæг æрымысыди хæст.*

Хæсты уæззау бонты нæ поэттæй иуæй-иутæн се ‘мдзæвгæты зыны цæстысыг, фæлæ уый се ‘нæбондзинадыл дзурæг нæу, – уый дзурæг у се ‘гæрон уарзтыл цардмæ, адæммæ, Фыдыбæстæмæ, æгас дунемæ. Кæлы салдаты цæссыг, уымæн æмæ хъæрзы ныййарæг зæхх-мад, хъæрзы знаджы къæхты бын.

Цæуы салдат тугхулон быдырты, уæззау æмæ фидар у йæ къахы айст, уазал, хъызт, къæвда, тымыгъ, уазал акъоппытæ, сармадзанты хъæр, топныхосы фæздæг, уонгцух хæстонтæ – се ‘ппæт дæр систы йæ царды æмбæлттæ, алкæуыл æмæ дзы алцæуыл дæр хъуыды кæны, æрмæст дзы рох никуы вæййы ныййарæг мад. Алыхуызон уавæрты æвдисынц нæ фысджытæ мады фæлгонц хæсты уæззау бонты.

Поэт Мæргыты Къоста фыста:

*У уазал бон...
Зымæгон дымгæ ниуы,
Нæй, нал нын ис æнцайæн ам.
Фæлæ дæ уарзт
Хæссын æдзух мæ риуы
Æмæ мын у сæрдыгон бонау хъарм.*

Сагъæсхуыз у Нафийы лирикон хъайтар дæр хæсты быдыры, йæ цæстытыл ауайынц хæххон хъæу, митсæр хæдзæрттæ, фæздæгджын хæдзар. Бады ныййарæг мад пецы раз, ныхас кæны йемæ салдат – йæ хъæбул:

*Мæ мæтæй урс кæныс, мæ мад...
Дæ цæст мæнæй нæ уарзы сомы,
Фæдæ стыр бонтæ нымад,
Фæлæ дæ фырты ‘рцъид нæ зоныс.*

Зынгхуыст поэт Цоциты Герсан та ныффытæ æвæры йæ мадæн:

*Ма 'хсайæд мæнмæ дæ зæрдæ,
Ма кæн ды, мæ бон, мæ мæт, –
Райстам не знагмæ нæ гæрзтæ,
Ссардзæн мах къухæй мæлæт!*

Хæсты быдыры бахуыссыд йæ зынг æвзонг поэт Наниты Уасойæн. Ныфсджын уыд хæххон лæппу, фидарæй йæ уырныдта, знаг дæрæн-гонд кæй æрцаудзæн, уымæн æмæ йемæ ис уæйгуыты æфсад. Поэт йæ уарзон чызгæн зæгъы:

*Дæуæн мæ зæрдæйы ныхæстæ
Фæуæнт ныфсæн. Хæрын дын ард..
Уыныс уæйгуыты 'фсад – мæ фæстæ,
О, курын, ма мыл кæн æнкъард!*

Плиты Зауыры фидæн бæллиццаг уыд. Хæсты агъоммæ ССР Цæдисы зонæдты академийы Æвзагзонынады институты æнтыст-джынай бахъахъхъæдта йæ диссертаци, ссис филологон зонæдты кандидат. Фæлæ уырдыгæй ацыд хæсты быдырмæ. Уыдис батальоны комиссар. Йæ зынг бахуыссыд Мæскуы хъахъхъæнгæйæ.

Зауыраен зынаргъ уыдысты йæ адæм, Фыдыбæстæ, Райгуыраен Ирыстон. Рæвдаугæ дзырдта:

*Мæ райгуыраен бæстæ,
Мæ фыдæлты хай.
Æнусмæ æвзыгъдæй
Æрттив æмæ рай!..*

1943 азы хæсты цæхæры басыгъд йæ 'взонгад Тъехты Барисæн дæр. Æвзонг лæппу хæрамы цæстæй акаст лæджыфыдхор знагмæ. Йæ мастæн кæрон дæр нал уыд, Кавказы зæххыл æй куы федта, уæд:

*О, райгуыраен бæстæ, æфсымаерон адæм,
Дæ сæрмæ ды ма 'рхæсс цагъары къæлæт!
Нæ тохы тырыса бæрзонддæр сдарæм,
Знаг тугæн туг фидæд, мæлæтæн – мæлæт.*

Æдзард поэт Елехъоты Мураты фидарæй уырныдта, знагыл кæй фæуæлахиз уыдзыстæм, уый. Хæсты бонты фæдисы хъæргæнагау уæндонæй сидт йæ адæммæ:

*Нæрут, хæстон уадындзтæ,
Арвау,
Кæнут, о нæмгуытæ,
Зыnguард!
Зындоны карз тымыгъ,
Ныццарау,
Куыд фæуой удхортæ бындзагъд!*

Ирон литературæйы зиуæттæ кæуылты ныфс æвæрдтой поэт Кочысаты Мухарбегæй. Стыр курдиаты хицау уыд, фæмард 24-аздыдæй Украинæйы зæххыл, йæ риуыл æрттывта Сырх Стъалыйы орден, афтæмæй.

Хæсты фыццаг бонты Мухарбег реалонæй равдыста адæмы маст, сæ ахаст цыфылдæр знагмæ:

*Нæ фыдæлтæм цу ныхас уыд,
Цæргæйæ сæдæ азты баззад,
Стыр раст ныхас у бæлвырд.
Мæлдзыгæн, дам, йе сæфт æрцыд,
Æмæ, дам ыл базыртæ базад.*

Барвæндонæй ацыд Ходты Хазби хæсты цæхæрмæ æмæ дзы байсæфт нудæсаздыдæй. Æвзонг уæвгæйæ, уый хорз æмбæрста знаджы зæрдæйы уаг, йæ хъавд æмæ йæ нысан. Хазби райгонд уыд сæрибары цардæй, зæгъы: лæгæн сæфынæй тас нæу ахæм ран, уд сæрибарæй кæм рæзы, фæзмæлæнтæ фæтæн кæм сты, лæгыл царды цин кæм æнхъæвзы.

Æргом у йæ хъуыды:

*У ахæм раст нæ ран, нæ рæстæг,
Цы ма хъæуы уæд ам лæджы?
Хъæуы ма тох, цæмæй фыдгæнæг
Йæ хинты басудза рæхджы.*

Фашистон Германы æлгъаг ныббырсты тыххæй йæхи хъуыдытæ уыд Æлборты Хъазмæхæмæтмæ, фарныхъæуккаг лæппумæ. Йе ‘взонгад хæсты быдыры кæмæн басыгъд, 19-аздыдæй йæ цард нывондæн чи æрхаста, уый 1941 азы июлы ныккодта фæдисы хъæр йе ‘мдзæвгæ «Сидт»-ы:

*Знаг лæбуры бирæгъау,
Знагæй мах нæ тæрсæм.*

*Æмхуызонæй йын иу лæгау
Мæлæт,
мæлæт
фæхæссæм!*

Иры сахъ фæсивæд Германы хæстмæ сæргуыбырæй нæ цыдысты, ивылдысты бархийæ, заргæ. Ахæмæй сæ æвдисы Бесати Амырхан, йæ мæлæт 25-аздыдæй Сталинграды бынмæ тохты чи ссардта, уыцы ирон лæппу йе ‘мдзæвгæ «Хæсты зарæг»-ы:

*Сиды нæм нæ мад – нæ бæстæ.
Чи у, чи, хæстхъом, –
‘Рбæттæнт иууылдæр сæ гæрзтæ,
Знаджы ныхмæ цом!*

Иу уыд ирон фысджыты хъуыды: знаг хъуамæ æрцæуа дæрæн йæхи зæххыл, йæхи къæсæрыл, йæхи лæгæты. Иу уыд сæ фæнд: хъæуы æнауæрдон тох, лæджы кад æмæ намыс бæрзонд даргæйæ, иу уыд сæ ардбахæрд Фыдыбæстæ æмæ Ирыстоны, ныййарджыты раз.

Нæ адæм, уымæ нæ фысджытæ, æнауæрдонæй тох кодтой æфсы-мæрон адæмтимæ иумæ сæрибары сæрыл, сомбоны цард, кад, ном бахъахъхъæныныл, тох кодтой алыхуызон уавæрты, алыхуызон хæцæнгæрзтæй. Нæ фысджытæм ма уыдис æндæр хæцæнгæрз дæр – тохы нæ саст, згæ йыл нæ хæцыд, арты нæ сыгъд, дон æй нæ ласта, фæндагыл нæ фæллад – фыссæн сис. Уый афтæ куынае уыдаид, уæд æй нæ загътаид æдзард поэт, алагираг лæппу Баситы Дзамболат, 20-аздыдæй хæсты цæхæры йæ зынг кæмæн бахуыссыд 1944 азы. Цæмæй зыдта Дзамболат, 1943 азы йе ‘мдзæвгæ «Æнæмæлæт» куы фыста, уæд, йæ мæлæт сæрибары къæсæрыл кæй æрцæудзæн. Мæлæт æмдзу кодта тохгæнæг адæмимæ, фæлæ йæ мурмæ дæр нæ дардтой, нæ дзы тарст Басийы-фырт дæр. Уымæн йæ сæйраг хъуыды уыдис:

*Куы уай ды стыр хæстæ фидæг,
Куы ‘мбарай а зæххæн йæ рыст,
Куы уай йæ рухс амондмæ сидæг,
Куы уа ныфс адæмæн дæ фыст,
Дæу уæд нæ ферох кæндзæн адæм,
Дæ цардæн нал уыдзæн мæлæт.*

*Æмæ фæлтæр фæлтæрæн кадæн
Дæтдзæн дæ сыгъзæрин ном уæд.*

Ныййарæг мады раз та хæсты быдыры уæвæг фысджытæ уыдысты иу хъуыдыйыл хæст. Уыцы хъуыды æргомæй загъта Цоциты Герсан:

*Кæд фашистты ныхмæ тохы
Æз нæ лæгæрдон уæндон,
Уадз, уæд баззайон æз рохы,
Уæд, зæгъын уын æй æргом:
Зæрдæ бамыр уæд мæ риуы,
'Взонгæй бахуыссæд мæ цард!
Байхъуыссæд дæм, æна, цубон
Уæд дæ хъæбулæн йæ мард.*

Ирон литературæйы историйы цы ахсджиаг темæтæ ис, уыдонæй иу у «Ирон литературæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты азты». Ууыл бирæ куыстытæ ис фыст, уæлдайдæр Нафи, Ардасенты Хадзыбатыр æмæ Дзуццаты Хадзы-Муратæн. Мæ разы цы хæс ис, уый у, хæсты быдыры салдæттæ цы фыстой æмæ цæуыл хъуыды кодтой тохы быдырты, акъоппыты, цы цæстæй кастысты æлгъаг знагмæ, уый равдисын. Фыстой, сæйраджыдæр, æмдзæвгæтæ, иннæ жанртæн фадат бынтондæр нæ уыд, æмæ мæ чысыл уацы дæр хæстимæ баст æмдзæвгæтыл æрцыд ныхас.

Хæсты уæззау азты рæзт, нæ сæфт ирон поэзи. Кæд ын агитацион характер уыд (æндæр гæнæг дæр дзы нæ уыд), уæддæр ирдæй æвдыста знаджы мæнгæрд цæсгом, уымæ советон адæмы хæрам цæстæнгас, советон адæмы патриотизм. «Мад-Фыдыбæстæ сиды» – уыцы тохы тырыса никуы ахауд ирон адæмы къухæй дæр, тугæйдзаг быдырты лæгæрдгæйæ.

Уæлахизы 80 азы бæрæгбонмæ цæттæгæнгæйæ, Ирæн дæр ис, цы зæгъа, уый. Дзыллæ ары хъæбатырты рухс нæмттæ, сæрыстырæй дзуры, украинаг фашизмы ныхмæ домбай тох чи кодта æмæ кæны, сæ уыцы фæдонтыл.

Хуссары Бæлтайæ Цæгаты Ёрджынаргмæ хъуыссæд Ирыстоны Зарæг! Зæгъæм ма уый дæр: «Зæххыл рæстагон хæст куы цыд, уæд дзы ирон фыссæг дæр хæцыд».

СЫСДЖЫЙЫ ГОЛЛАГ

Уыцы фæззæг узал къæвдатæн кæрон нал уыд. Зæхх дон фестад, фæндагтæ ныллахъир сты. Хъæуты астæу лæууыдысты, цыфы сæ сæмæнты онг чи ныссагъд, ахæм хæстон машинæтæ. Фронтмæ хæринаг ласыны хъуыддаг бынтон ныккъуылымпы. Хæринагтанæг афтид хус къæбæртæй фыхта хъæрмхуыпп: фыцгæ доны ныккалы хус къæбæрты муртæ æмæ сыл цæхх акæны.

Афтæмæй дын уыцы æххормаг бонты æфсæддон Лукашук сýсджыйы голлаг куы ссарид. Сæрмагондæй ницы агуырда, æрмæст йе уæхскæй траншейы фарсыл банцой кодта. Бур уымæл змис æрызгъæлд, æмæ дзы разынд салдаты голладжы цъæх кæрон.

Уый дын гъе! Куывд скæндзыстæм, кас сфыцдзыстæм, зæгъгæ, салдæтты цинаен кæрон нал уыд! Чидæр азгъорда дон хæссынмæ, иннæтæ райдыдтой сугтæ агурын, æртыккæгтæ æрцæттæ кодтой сæ уидгуытæ.

Фæлæ куыддæр арты ‘взæгтæ сæхи ведрайы быныл хафын райдыдтой, афтæ акъопмæ æргæпп кодта мæллæг бурдзалыг æнæзонгæ æфсæддон. Йе ‘рфгуытæ дæр уыдысты йæ сæрыхилты халдих – бур. Йæ уæлæ – зæронд цыбыргомау цинел, къæхтыл – чи ныззылынтæ, ахæм басмахъхытæ.

– Гъей, æфсымæртæ! – фæцыд йæ фæсус хъæр. – Голлаг-ма ардæм æриут! Уæхи цы нæу, уымæ æвналгæ дæр ма кæнут.

Йæ фæзындыл иууылдæр бадис кодтой, фæлæ йын голлаг æнæ иу ныхасæй радтой. Æнæ ратгæ дæр ын нæ уыд. Афтæ домдта хæстон закъон. Ахæм голджытæ салдæттæ траншейты æмбæхстой размæбырсты размæ, цæмæй сын æнцондæр змæлæн уыдаид, уый тыххæй. Уый фæстæ-иу сæм æрбаздæхтысты. Фæлæ-иу голджытæ æнæ хицауæй дæр баззадысты: кæнæ-иу æм фæстæмæ раздæхæн нал уыди (размæбырст-иу куы фæрæстмæ, уæд фашистты хъуыдис дарддæр сурын), кæнæ та-иу æфсæддон фæмард.

Ныр нугæр голладжы хицау фæзынди, уæд æй æнæ уæлдай ныхасæй раттын хъуыд.

Æфсæддонтæ æнæдзургæйæ кастысты, бурдзалыг сын сæ хæзна йе уæхскыл æвæрдæй куыд фæцæйхаста, уымæ. Æрмæст Лукашук йæхи нæ баурæдта æмæ ма йæ фæстæ ахъæр кодта:

– Нæ уынут, цы мæллæг у, уый! Уый йын уæлдай пæск радтой. Уадз æмæ æмпула. Тæпп дзы нæ ахаудзæн, хæрзхуыздæр дзы уæддæр кæд фæуид.

Ралæууыдысты узал бонтæ. Мит ныууарыд. Зæхх ныссалд, фæндæгтæ фæхъæбæр сты. Хæринаг æнæкъуылымпыйæ ласын райдыдтой. Салдæттæн фыхтой хъæрмхуыпп дзидзаимæ, хохаг хæдур тахынæгимæ. Æмæ бурдзалыг æфсæддон йæ сысджыйы голлагимæ салдæттæй айрох.

Æфсад йæхи цæттæ кодта стыр размæбырстмæ.

Хæды фæсвæд фæндæгтыл цыдысты фистæг æфсады даргъ рæнхытæ. Уæзласæнтæ æхсæвыгæтты сæ фæдыл ластой сармадзæнтæ, цыдысты танктæ.

Цæттæ кодтой сæхи Лукашук æмæ йе ‘мбæлттæ дæр. Нырм талынг уыдис, афтæмæй сармадзæнтæ райдыдтой æхсын. Куы ‘рбарухс, уæд хæдтæхджытæн дæр райхъуыст сæ гуыр-гуыр. Фашистты блиндажтыл, акъоппытыл калдысты бомбæтæ, æхстой сæ пулеметтæй.

Хæдтæхджытæ атахтысты. Ныр та райхъуыст танкты гыбар-гыбур. Сæ фæстæ – фистæг æфсад. Лукашук дæр йе ‘мбæлттимæ згъордта æмæ æхста автоматæй. Фехста гранат немыцаг траншеймæ, хъавыд дыккаг фехсынмæ дæр, фæлæ йын нал бантыст: йæ риуыл нæмыг сæмбæлд. Æрхауд. Хуыссы Лукашук митыл, фæлæ йæм узал нæ хъары. Иуцасдæр рæстæг рацыд, нал æм хъуысы тохы хъæр, нал æвзары боны рухс. Афтæ йæм каст, цыма æхсæв у.

Лукашук йæхи куы æрæмбæрста, уæд ауыдта: санитар ын йæ цæф бабаста, æрæвæрдта йæ хæдын дзоныгъыл. Дзоныгъ узгæ бырыди митыл. Уыцы рауз-баузæй цæф æфсæддонæн йæ сæр зилын райдыдта. Лукашукы та, йæ сæр зила, уый нæ фæндыдис, хыгдардта йæ, ацы бурдзалыг мæллæг санитары йæ ихсыд цинелимæ кæм федта, уый æрхъуыды кæнын æй нæ уагъта.

– Фидар фæлæуу, æфсымæр! Тыхсгæ ма кæн, аирвæздзынæ!.. – хъуыста санитары ныхæстæ.

Лукашукмæ афтæ фæкаст, цыма йын йæ хъæлæс дæр зонгæ у. Фæлæ йæ бон нæ уыд, кæм æй фехъуыста, уый æрхъуыды кæнын. Ногæй та ницыуал бамбæрста...

Лукашук дыккаг хатт йæхимæ æрцыд, дзоныгъæй йæ куы истой,

уад. Ам ын, нэзы хяады астау, хэстон дохтыр йæ буарæй ласта нæмгуытæ æмæ нæмыджы схьистæ.

Бæлæггонд дзоныгъæй йæ куы истой, уад Лукашук ауыдта: дзоныгъы ифтыгъд уыд æртæ куыдзы. Куыйтæ хуыссыдысты митыл, сæ цармыл ныссалдысты миты тæдзæнтæ, сæ

бырынчытæ халас сæвæрдтой, сæ цæстытæ – æрдæгцынд.

Уалынмæ куыйтæм бацыдис санитар. Йæ къухы – æфсæн худ сысджы-йы касимæ. Йæ тæф фæздæджы къуыбылæйттау зилы уазал уæлдæфы. Санитар худ миты æрсагъта, цæмæй кас тагъддæр ауазал уа: куыйтæн тæвд хæринаг тынг зиан кæны. Лæппу уыд бурдзалыг æмæ мæллæг. Æмæ уад Лукашукы цæстытыл ауад, ацы æфсæддон сын сæ акъопмæ куыд æргæпп кодта æмæ сын сæ сысджыиы голлаг куыд байста, уый.

Лукашук йæ мидбылты бахудт æмæ санитармæ, хуыфгæ æмæ тыхулаæфт кæнгæйæ, сдзырдта:

– Ды та, Бури, уæддæр нæ фæхæрзхуыздæр дæ. Иунагæй сысджыиы голлаг ныххордтай, фæлæ дыл уæддæр хуыз не ‘рхæцыд, уыцы мæллæгæй баззадтæ.

Санитар дæр бахудт, йæ къухæй алагъз кодта, хæстæгдæр æм цы куыдз уыдис, уый рагъ æмæ Лукашукмæ дзуры:

– Сысджы мæнæ адон бахордтой æмæ дæ афоныл дæр уымæн æрбахæццæ кодтой ардæм. Æз дæ митыл куыддæр ауыдтон, афтæ дæ уайтагъд базыдтон...

Æмæ та йын фидарæй загъта:

– Тыхсгæ ма кæн! Ницы дын уыдзæн!

КÆРЦ

Сергей АЛЕКСЕЕВ

Блокадæйы рæстæг Ленинградæй ластой сывæллæтты иу къорд. Ластой сæ машинæйыл, горæтæй рацæуынаен ма Ладогæйы цады их цъарыл цы иунаг фæндаг уыд, «Царды фæндаг» кæй схуыдтой, ууыл.

Январы хъызт. Уазал дымгæ. Шофыр Коряков машинаæ тæры хъавгæ.

Гуыффайы кæрæдзимæ æнгом бадынц сывæллæттæ, сæ иуæй иннæ мæллæгдæр, раст сабитæн фыст тæнæг чингуыты хуызæн уыдысты. Фæлæ дзы иу гыццыл лæппу бынтон тæнæг уыд, чиныгæн йæ иу хицæн сыфы хуызæн.

Æмбырд та сæ Ленинграды алы къуымтæй æркодтой: чи дзы Охтæйæ уыд, чи Нарвæйæ, чи Выборгы ‘рдыгæй, чи та Кировы æмæ Васильевскийы сакъадахтæй. Гыццыл лæппу цард Ленинграды сæйраг проспект – Невскийы – йæ мад æмæ йæ фыдимæ. Йæ ныййарджытæ бомбæйы срæмыгъды фæмард сты, æмæ сывæллон хæрз иунæгæй баззад. Иннæ сывæллæттæ дæр афтæ – бынтон сидзæртæ. Сæ ныййарджытæй кæуыл бомбæйы схъис сæмбæлд, чи хæдзары кæлæд-дзæгты бын фæци, чи та æххормагæй амард. Æмæ ныр æвæгæсæг сабиты ласынц æдасдæр ранмæ. Семæ цæуы хæрз æвзонг чызг Оля. Сывæллæттæ йæ «тетя Оля» хонынц, фæлæ цастæ «тетя» у – Оляйыл фынддæс азы дæр нæма сæххæст...

Сабитæ сæхи кæрæдзимæ нылхъывтой. Гыццылмур лæппу – сæ тæккæ астæу. Цæуы машина. Январы хъызт. Уазал дымгæ буары иннæрдæм хизы. Йæ хъæбысы сæ æрбакодта Оля, æмæ сывæллæттæм афтæ кæсы, цыма сыл йæ къухтæй цыдæр хъарм ивылы.

Цæуы сындæггай январы ихыл уæзласæн машина. Кæдæм нæ акæсай, сæ алыварс – æрмæст Ладогæйы ихæмбæрзт цъар. Уымæн у ам ноджы уазалдæр. Ихæн кæнынц сывæллæтты фæсонтæ. Сабитæ нæ, фæлæ – ихтæдзынджытæ. Ехх, ныр сæ иу хъарм кæрц куы уайд.

Æмæ дын машина куы ‘рлæууид. Кабинæйæ рагæпп кодта шофыр Коряков. Феппæрста йæ зымæгон цармын кæрц æмæ йæ Олямæ сæппæрста:

– Ёрцахс æй!

Оля йæ афарста:

– Дæхæдæг та...

– Айсут æй, айсут! – фæкодта Коряков æмæ фæстæмæ йæ бынаты абадт.

Кæсынц сывæллæттæ кæрцмæ, æмæ сæм афтæ кæсы, цыма æрмæст йæ уындæй дæр бахъарм сты.

Машина та фæзмæлыд йæ бынатæй. Оля сывæллæтты хъарм кæрцы

арбатыхта. Уыдон дәр сәхи кәрәдзимә тынгдәр балхывтой. Чызг, чызг, иу чызг ма. Ләппу, чызг, ногәй – ләппу. Сә тәккә астау – уйцы хәрз гыцыл ләппу.

Цәй стыр разынди Коряковы кәрц, куыд тынг барәвдыдта әмә бахъярм кодта сабиты...

Бахәццә сты Ладогәйи иннә былмә, хяәу Кобонамә. Ардыгәй райдайдзән дарддәр сә даргъ фәндаг.

Коряков хәрзбон загъта Оляйән, сывәлләттән... Йә кәрц – йә кьухы... Иу каст йә кәрцмә кәны, иннә – сывәлләттәм. Ехх, ныр сын ацы кәрц фәндагмә... Фәлә куыд кәна, кәрц йәхи нәу, кьазна-йы у. Хицау ын йә сәр адасдзән. Ногәй та кәсы кәрцмә, сабитәм. Әмә дын... йә кьух куы ауигьид:

– Ехх, цы уа, уый уәд!

Афтә кәрц абалц кодта дарддәр...

Коряковы нә бафхәрдтой, скълады хицау ын ног кәрц радта.

ТАНЯ САВИЧЕВА

Стонгдзинад мәләтау хәты горәты уынгты... Ленинграды уәл-мәрдты бынат нал ис...

Адәм мардәй әрхауынц сә кусән бынәтты. Мәлынц уынгты... Нал райхәл вәййынц райсомәй... 600 мин адәймагәй фылдәр амард әххормагәй Ленинграды.

Горәты хәдзәртты астау уыд ацы хәдзар дәр. Савичевты хәдзар. Фыссән чиныгмә йә сәр ныггуыбыр кодта иу гыцыл чызг. Уый у Тәня. Тәня Савичева. Фыссы йә боныг. Фыссән чиныг у дамгъуати-мә. Тәня байгом кодта сыф дамгъә «Ж»-йыл. Фыссы: «Жәня амардис 28 декабры 12.30 сахатыл. Бонәй. 1942 аз».

Жәня уыд Тәняйы хо.

Бирә рәстәг нә рацыд, афтә та байгом кодта йә боныг Тәня дамгъә «Н»-йыл.

Кәсәм: «Нәна амарди 25 январы бонәй 3 сахатыл. 1942 аз».

Ног сыф уыд дамгъæ «Л»-йыл. Кæсæм: «Лекаæ амард 17 мартыййы райсомæй 5 сахатыл. 1942 аз».

Лекаæ – Танияйы æфсымæр.

Иннаæ сыфыл Танияйы боньгæй дамгъæ «В»-йыл кæсæм: «Маæ фыдыфсымæр Вася амард 13 апрелы æхсæвы 2 сахатыл. 1942 аз».

Дамгъæ «Л»-йыл ма ноджыдæр иу фыст Танияйы боньгæй. Фæлæ сыфы иннаæ фарсыл. Кæсæм: «Лешæ – маæ фыдыфсымæр, амард 10 майы райсомæй 4 сахатыл. 1942 аз».

Маæнæ дамгъæ «М»-йыл кæсæм:

«Мамаæ амард 13 майы райсомæй 7 сахат æмæ 30 минутыл. 1942 аз».

Бирæ фæбадт гуыбырæй, йæ боньг-маæ кæсгæйæ, Таня.

Уый фæстæ рафæлдæхта сыф «С» дамгъæимæ.

Фыссы: «Савичевтæ амардысты».

Иннаæ сыфыл дамгъæ «Т»-йыл сбæлвырд кодта: «Таня баззад иунагæй».

Танияйы фæрвæзын кодтой маæлæтæй. Раластой йæ Ленинградæй. Фæлæ бирæ нал фæцард. Æххормаг, узал æмæ йын йæ бинонты трагеди йæ тых бахордтой. Нал ис Таня дæр. Амардис Таня. Фæлæ баззад йæ боньг. Æмæ боньджы сыфтæ хъæр кæнынц: «Маæлæт фашисттæн!»

МИШКÆ

Сыбыры дивизитæй иуæн, хæстмæ куы цыдысты, уæд се ‘мзæххонтæ арсы лæппын балæвар кодтой. Мишкæ æфсæддонтыл уайтагъд ацахуыр æмæ «теплушкæйы» хъуыдагхуызæй семæ хæстмæ фæраст.

Æрбахæццæ ис фронтмæ Топтыго. Диссаджы æмбаргæ æмæ ныфсджын разындис. Нæ тарсти бомбæты срамыгъдтытæй, артиллерийы хъæрæй дæр къуымты не ‘мбæхсти. Æрмæст-иу сармадзаны нæмьджы срамыгъд æгæр хæстæг куы уыд, уæд-иу маесты хъуыр-хъуыр бакодта.

Мишкæ уыдис фыццаг Ныгуылæн фронты, уый фæстæ та, Сталинграды бынмæ фашисты чи пырх кодта, уыдонимæ. Цасдæр фæдис фæсфронты, уый фæстæ та – фæсауæрцы. Стæй бахауд 303-æм дивизимæ Воронежы фронтмæ, уый фæстæ Астауеккагмæ, æмæ та фæстæмæ Воронежмæ.

Уæдмæ фестырдар ис арсы лæппын. Йе уæнгтæ фæфæтæндæр сты. Йæ хъæлæс фæфидардæр. Йæ кæрц – æлдары кæрцы хуызæн.

Харьковы бынмæ хæсты арс фесгуыхт. Цыдысты уæззау, тугкалаен тохтæ. Арс уыд хæлцласæн чыраимæ. Иухатт чырæ æрхулайы фæцæйхауд. Хæцынмæ бæргæ æрцæттæ кодтой сæхи не ‘фсæддонтæ, фæлæ тыхтæ æмхуызон нæ уыдысты, æмæ не ‘фсæддонтæн аирвæзæн нал уыд.

Фæлæ уалынмæ фашистæн сæ хъустыл ауад цыдæр мæсты богъ!

«Цымæ цы уа?» – хъуыды кæнынц знæгтæ. Лæмбынæгдæр ныккастысты, ныхъхъуыстой.

– Бер! Бер! Арс! – ныхъхъæр сæ кодта чидæр.

Æмæ, æцæгæйдæр, Мишкæ йæ фæстаг дзæмбытыл слæууыд æмæ богътагæнгæ йæхи ныццафта фашисттыл. Уыдон уый æнхъæл нæ уыдысты æмæ сæхи иуварс аппæрстой. Махуæттæ уавæрæй спайда кодтой æмæ æрхулайæ фервæзтысты. Уыцы бонæй фæстæмæ Мишкæ дарддæр цыдис æцæг хъæбатырау.

– Амæн майдан раттæн дæр ис, – худтысты-иу салдæттæ.

Æмæ йын майданы бæсты радтой къусы дзаг хæрзад мыд. Мишкæ æхсызгон хъуырхъуыргæнгæ хордта, æмæ тæбæгъ æрттывдтытæ скалдта. Ноджыдæр ма йын æркодтой. Æмæ та ногæй – хæргæ.

– Афтæ, Топтыго, дæхи-ма дзæбæх бафсад! – хъæлдзæгæй дзурынц салдæттæ.

Иуцасдæр рæстæджы фæстæ Воронежы фронтæн радтой 1-æм Украинаг фронты ном. Æфсæдтимæ иумæ арс дæр араст Днепры ‘рдæм. Бацыд стыр доны былмæ. Йæ хъуынджын дзæмбы доны атыста, систа йæ æмæ йæ цалдæр хатты асдæрдта.

– Бæззы æви нæ, уый сбæрæг кодта, – худæгæй та йыл сæхи хæссынц салдæттæ.

– Цæй, куыд у, Михал Михалыч, хæрзад у Днепры дон?

Арс йæ сæр разыйы тылд бакодта.

Сдынджыр ис Мишкæ. Уæйгуытæарæзт сси. Кæм ис салдатæн

ахæм къæдзæхмæ кæсыны уавæр хæсты! Сфæнд кодтой: Киевмæ куы бахæццæ уой, уæд æй сыррдонмæ ратдзысты. Йе ‘фсæнхызыл ын ныффысдзысты: «Хæсты архайæг æмæ ветеран».

Фæлæ хъуыддаг афтæ нæ рауад. Сæ фæндаг цыд Киевы иуварсты. Нæ баззадис Мишкæ сыррдоны. Æмæ салдæттæн уый кæмдæр æхсызгон уыд.

Украинайæ Мишкæ бахауд Белоруссимæ. Бобруйскы бынмæ хæсты фæстæ не ‘фсад цыд Беловежскы бæзджын хъæды ‘рдæм.

Беловежскы бæзджын хъæд – мæргътæ æмæ сыррды дзæнаетон бынат. Зæххыл сын уымæй хуыздæр бынат нæй. Æмæ салдæттæ Мишкæйы ам ныууадзынвæнд скодтой.

– Раст у, нæзы æмæ наз бæлæсты бынæй хуыздæр бынат ма кæм ис?! – сразы сты иууылдæр.

Суæгъд кодтой знагæй не ‘фсæдтæ Беловежскы бæзджын хъæд. Æрцыд Мишкæимæ фæхицæны рæстæг. Лæууынц хъæды æрдузы салдæттæ æмæ арс.

– Дзæбæхæй баззай, Топтыгин!

– Сæрибарæй цæр!

– Цæр, бинонтæ скæн!

Алæууыдис Мишкæ æрдузы. Сыстад, слæууыд йæ фæстаг дзæмбытыл. Акасти цъæх-цъæхид хъæды ‘рдæм. Сулæфтытæ кодта хъæды сыгъдæг уæлдæфæй арс. Араст ис узгæ къахдзæфæй. Кæсынц салдæттæ йæ фæдыл:

– Амонджын у, Михал Михалыч!

Уалынмæ тыхджын раемыгъды хъæр райхъуыст æрдузы кæронæй. Азгъордтой салдæттæ уыцырдæм – Топтыгин мардæй хуыссыд зæххыл.

Немыцаг минайыл ныллæууыд арс. Бирæ минætæ сæвæрдтой фашисттæ Беловежскы бæзджын хъæды.

Хæст цыдис дарддæр Ныгуылæнырдæм. Фæлæ ма бирæ хæттыты цыд раемыгъдтыты хъæр Беловежскы бæзджын хъæдæй. Бирæ хъæддаг хуытæ, рæсугъд сæгуыттæ æмæ зубртыл ма фехæлдысты ам минætæ.

Хæсты къахдзæфтæ æгъатыр сты. Хæст, фæллад цы у, уый нæ зоны.

Уырыссаг æвзагæй ХЪАЗИТЫ Эдуарды тæлмац

ИРЫСТОНЫ ХÆСТОН ФÆНДÆГТЫ ЦАУТÆ

► 1942 азы 1 май

Республикæмæ цы лыгъд адæмы æрбаластой, уыдоны иумæйаг нымæц у 19 615.

► 1942 азы 7 май

Арæзт æрцыд Цæгат Ирыстоны фæллойгæнджытæй Фыдыбæстæйы Стыр хæсты архайджыты тыххæй æрмæджытæ æмбырдгæнæг республикон къамис.

► 1942 азы 25 май

Орджоникидзе (Дзæуджыхъæу) Хъахъхъæнынады Комитет рахаста г. Орджоникидзе, стæй республикæйы æппæт районы дæр ногæй дæрæнгæнæн батальонтæ саразыны уынаффæ. Республикæйы батальонты штабы хицауæй фидаргонд æрцыд А.П. Баранников, йæ хæдивæгæй та – капитан Дауиаты М.Д.

► 1943 азы 5 май

Фæллойадон резервты системæйы сног кодтой училищæтæ æмæ ФЗО-ты скъолаты ахуыртæ.

► 1945 азы 9 май

Немыцаг-фашистон тыхгæнджыты ныхмæ Фыдыбæстæйы Стыр хæст ахицæн уæлахизæй, гитлерон Германи бынтондæр æрцыд дæрæнгонд, æнæ уæлдай ныхасæй æрæвæрдта йæ хæцæнгарз æмæ састы бынаты ныллæууыд. 9 май ссис æппæтадæмон цины бон – Уæлахизы Бæрæгбон.

Переводчик А. В. ЗОЛОЕВ
Корректор А. К. КАРГАЕВА
Дизайн, верстка А. А. ГАБИСОВ

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»

Главный редактор: ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Республике Северная Осетия-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций
Республики Северная Осетия-Алания
Адрес учредителя: 362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2, офис 202

Порядковый номер выпуска: № 5. 2025 г.
Подписано в печать 14.05.2025 г. Выход в свет: 21.05.2025 г.
Индекс: 732447. Тираж 1000 экз. Заказ № 212. Цена свободная
Формат 60х90 1/16. Бум. офсет. № 60 г/м². Вклейка 1 печ. л. мелованная

Гарнитура шрифта Times New Iron
Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14, 88

Адрес редакции и издателя: 362008, г. Владикавказ, пр. Коста, 11
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;
редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47

Адрес типографии: ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати

Редакци авторы хъуыдытимæ алкаæд разы нæ ваййы.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кхуыхыстытæ лæвард цауынд, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы.

«Мах дуг»-ы равдысты æрмæджытæ ист сты Интернеты тыгъдадæй æмæ
Фæрниаты Константины Телеграм-каналæй.

Индекс 73247
12+